

СБ(акт)
3-488.

Јажы лөштөр

1972

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОСЫНЫҢ
ДУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БӨЛУГИ

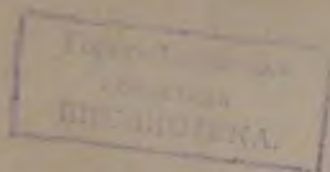

Горно-Алтайский
автономный
областька
50 жыл

38. (2117)

3-788

Јажы лөштөр

C6
3-488

М. КАРАМАЕВ,
Горно-Алтайский облисполкомнын' председатели

Алтай албатыга Ленинниң, Коммунистический партияныҥ берген керее сыйы

Бистинг көп национальностыту Төрөлистинг јүрүминде сүрекей јакшынак юбилейди — союзный государство — Советский Социалистический Республикалардын Союзы төзөлгөнининг 50 жылдыгын советский улус иште ле јүрүмде јаан једимдерле уткуурга белетенип турулар.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары бойынын социалистический Төрөлине, төрөл ленинский партиязына чындык оморкогон ло сүүнген агару күүн-табыла бу јаан учурлу ла коот-јыргалду байрамга уткуй барып јадылар.

1972 јылда 1-кы июньда алтай албаты бойынын автономный обла-зы төзөлгөнининг 50 жылдыгын јаан көдүринилү ајалгада темдектеер.

Российский Федерацияга кирип турган Горно-Алтайский автоном-ный областты төзөбөри керегинде Бастыраоссийский Төс Исполни-тельный Комитеттин чыгарган јоби улу Ленинниң национальный сурак јанынан үредүзи ле бистинг партиянын Х съездининг јөптөри аайынча тургузылган.

Социальный ла национальный базынчыктын кыңызын үзе соккон Улу Октябрьский Социалистический революциянын шылтузында бис-тинг алтай албатынын көп јүсјылдыктарга улалган историязында јак-шынак јаан кубулталар эдилгенин керелейт.

Азыйда алтай албатынын салымы уур ла кыйын-шыралу болгон. Туулу Алтайдын јерин ле анда јуртаган алтай эл-јонды көп јүсјылдык-тардын туркунына улай өскө јерлердин олјочылары јуулап, кыйнап ла тоноп туратан.

Алтай албаты орус албатыла биригерине тын күүнзегенинен, орус албатыла онын экономический ле культурный колбулары тынганы-нан улам XVIII јүсјылдыктын экинчи жарымында Туулу Алтай акту бойынын күүниле орус государствонын составына кирген. Орус госу-дарствого киргени алтай албатыга исторический өзүмнин элбек јолын ачкан, је ол ок өйдө албатыны базынчыктан ла кулданыштан јайым-дабаган.

В. И. Ленинниң чокумдай айтканы аайынча болзо, каанның Рос-сиязы албатылардын түрмези болгон. Каанның јаны анчадала нацио-

нальный жака јерлердин эл-јонын тыг кыйнап ла базынып туратан: Алтай албатыны каанныг жаңы базынчыктап ла кулданып турганыла коштой, оны јербойынын кулактары, байлары ла јайзандары бийлеп туратан.

Алтай албатыга политический, экономический ла культурный јанынаг чечектеп өзөрине элбек ле јаркынду јолды јагыс ла Улу Октябрьский социалистический революция ачкан.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары автономный областьтын 50 жылдык юбилейине белетенип ле өткөн јолын ойто кайра көрүп тура, Советский јаңнын јылдарынын туркунына Коммунистический партиянын башкарганыла, бистинг ороонинг ончо албатыларынын, элдег ле озо орус албатынын болужыла бистинг төрөл јеристин жаранып кубулганын, бистинг жаңы өйистинг чындык геройлары, коммунизмниг строительдери өскөнин иле-јарт көргүлөп турулар.

Областьтын ишкүчиле јаткандары бастыра советский албатыла кожо бистинг ороондо социализм јенү алганына, Төрөлистинг ийде-күчү сүрекей тыгыганына, советский улустын культуразы ла јадын-јүрүми айдары јок јаранганына тыг оморкоп турулар.

Бойынын автономный облазы төзөлгөнининг 50 жылдыгында алтай албаты Коммунистический партияга ла Советский башкаруга экономиканы ла культураны өскүрерине, албатынын јадын-јүрүмининг кемин кәдүрерине јаантайын јетирген ле јетирип турган јаан болужы учун бастыра јүрегинен быянын айдып туру.

Революциянын алдындагы Россияда көп тоолу оок албатылар, ол тоодо алтай албаты культурный јанынан тыг сондоп калган эл-јонду албатылар болгон. Областы төзөп турган сәйдө Туулу Алтайда баштамы үредүлү јүк ле 56 школ бар болгон, анда 1554 үренчик үренген.

Албатынын чик јок көп сабазы бичик билбес болгон. 1920 жылдагы алган тоолор аайынча болзо, бичик билбестердинг текши тоозы 85,5 процент, ол тоодо алтай ла казах улустын 94 проценти бичик билбес болгон.

Автономный областы төзөгөн өйдөң ала школдордын тоозы көптөрине, ончо балдарды үредүге тартып аларына, јаан јашту улустын ортодо бичик билбейтенин јоголторына, үредүчилер белетеерине ууландырган иштер башталган. Туулу Алтайда культурный революцияны өткүргени алтай албатыга јакшынак једим экелген.

Областьтын төзөлгөнинен ала беш жылдыгында Туулу Алтайда 118 школ иштеген, оордо 6387 үренчик үренген. Бу жылдарда орто үредүлү бир ле јетијылдык үредүлү 4 школ ачылган. Алтай албатыны бичик-биликке үредер агару керекке јаан јөмсөлтөлөрин јакшынак үредүчилер Т. М. Тошакowa, Е. И. Истигешева, П. И. Чевалков, Е. И. Плюхина ла өскөлөри де јетиргендер.

Эмди Туулу Алтайдын эл-јоны ончозы бичикчи, 50 жылдык юбилей-

дин кўнинде областъта текши ўредўлў 205 школ, ол тоодо орто ўредўлў 45, сегисўылдык ўредўлў 73 ле баштамы ўредўлў 87 школ, орто ўредўлў областной заочный школ, ишмекчи ле журт јашўскўримнин кўп тоолу школдоры иштеп туру. Текши ўредўлў школдордо 40975 кижи ўренип јат, мынызы 1922 јылдагызынан 26 катапка кўп.

Баштамы ўредўлў 83 школдо алтай ла казах улустын балдары тўрў тилиле ўренгилеп турулар, советский јаннанг озо андый бир де школ јок болгон. Ыраак турлуларда иштеп турган малчылардын балдарын ўредерине јарамыкту айалга тўзўўргў амадап областной национальный школ тўзўлгўн, школдордо 5911 бала государствонын чодыла јадар 72 интернат ачылган. Јаш ўйени ўредер агару иште 2798 ўредўчилер ле воспитательдер иштеп јат, 1922 јылда дезе олордын тоозы јўк ле 86 болгон.

Албатынын ўредўзин ўскўрерине государство јаан кичеемелин јетирип турганын бу керекке берилип турган акчанын кеми керелейт. Бу ўдўп јаткан јылда албатынын ўредўзине областъта 10,8 миллион салкўвой акча чыгымдалар, мынызы областной бюджеттин бастыра чыгымдарынын 40 процентине шыдар.

Советский јаннын јылдарынын туркунына алтай албатынын национальный кеберлў ле социалистический учурлу культуразын тўзўбри јанынан јаан иштер ўткўрилген.

Советский јаннанг озо алтай журттарда культуранын кандый да учреждениелери јок болгон, алтай улус культура деген сўстин учурын да билбейтен. Јаңыс ла советский јаннын јылдарынын туркунына алтай албатынын учуры аайынча чындык социалистический ле кебери аайынча национальный культуразы тўзўлгўн.

Алтай албатынын культуразы тўзўлип турган баштапкы јылдарда алтай ла казах укту улус ортодо культурно-просветительный иш ўткўрерининг эн эптў эп-аргалары «Алтай ўй улустын туралары» ла юрта-передвижкалар болгон. Олор Коммунистический партиянын ла Советский государствонын политиказын јартаарында јаан учурлу иштер бўдўргендер, јадын-јўрўмде патриархальный качаланду јаң-кылыктарла тартыжып, санитарно-профилактический иштер ўткўргендер, улусты ару-чек јадарына ўреткендер.

Ол ок ўйдў јаңы клубтар, библиотекалар, киноустановкалар тўзўлгўн, олордын ижи јарандырылган. 1922 јылда областъта јўк ле 22 клуб, 8400 книгалу 16 библиотека, сож јаңыс киноустановка бар болгон, эмди Туулу Алтайда албатынын театры, 2 концертный бригада, культуранын 42 туразы, 253 киноустановка, журттарда 101 клуб, 1 миллион 200 мун книгалу 118 библиотека, аймактарда 13 культпросветпередвижка иштеп турулар. Музыкальный ла изобразительный искусство база ўскўн. Бир художественный, 10 музыкальный школдор иштеп туру, олордо 840 кижи ўренип јат.

Революцияга јетире керек дезе бойынын бичиги јок болгон алтай

албаты Советский јаннын јылдарында акту бойынын национальный литературазын тѳѳѳ алды. Алтай албатыдан кѳп тоолу јакшынак писательдер, поэттер, художниктер, артисттер ѳзѳп чыккан.

Олор кѳп тоолу ѳскѳ албатылардын тилдерине кѳчѳрилген бойло-рынын произведениелеринде албатылардын карындаштыгын ла наја-лыгын, коммунистический обществоны тѳѳѳ турган советский улустын ижин, олордын амадулары ла кѳрѳм-шѳѳлтелери јангыс болгонын мак-ка кѳдѳргилейт. Областьта история, тил ле литература аайынча науч-ный шинжѳ ѳткѳрер институт ла 7 ѳскѳ до научный учреждениелер, пи-сательдердин Союзынын ла журналисттердин Союзынын бѳлѳктери иштеп јат. 2 областной газет, олордын бирѳзи алтай тилле чыгып јат. Бичиктер кепке базып чыгарар издательствонын бѳлѳги јангыс ла бу юбилейный јылда башка-башка 27 атту ла 100 муҥ экземплярга шыдар массово-политический, художественный, балдарга ла ѳредѳге керектѳ книгалар кепке базып чыгарар.

Туулу Алтайда социалистический культура орус албатынын тили ле культуразы, онын јетирген кыскамјызы јок болужы ажыра, карын-даштык албатылардын культуразыла ѳзѳги јок колбулу болгонынын шылтузында тѳѳѳлгѳн лѳ ѳскѳн.

Культураны онон ары ѳскѳрерине ууландырган јангы јаан алтам бу ѳдѳп јаткан бешјылдыкта эдилер. Башкарунын чыгарган јѳби аай-ынча культуранын учреждениелерин тударына 2 миллион 820 муҥ сал-ковой акча чыгымдалар. Государствонын јетирип турган бу сѳрекеј ја-ан килемјизине культуранын, науканын ла искусствонын кѳп тоолу ишчилери ишкѳчиле јаткандырды коммунистический кѳѳн-санаалу эдип тазыктырарына ууландырган эрчимдѳ ле јаан тузалу ижиле каруу бе-реринде бир де алаҥзу јок.

Автономный областты тѳѳѳгѳни, онын экономиказын ла культура-зын ѳскѳреринин задачалары область тѳѳѳлгѳн баштапкы ла кѳндер-ден ала хозяйствонын сыраҥай башка-башка бѳлѳктерине керектѳ кѳп тоолу специалисттер — ѳредѳчилер, врачтар, инженерно-технический ишчилер, јуртхозяйствонын специалисттерин, партийный ла государст-венный аппараттын ишчилерин белетеерин некеген. Ол ѳйлѳрдѳ чек јок болгон национальный кадрларды белетеери анчадала тыг керектѳ болгон.

Партиянын Тѳс Комитединин ле Советский башкарунын, Сибир-ский, онын согында Кѳнбадыш-Сибирский крайдын партийный ла со-ветский органдарынын болужыла кадрлар белетеер сурак тѳрген бѳт-кен. Областька орооннын јѳзѳн-башка райондорынан башка-башка квалификациялу специалисттер, партийный, советский ле хозяйствен-ный ишчилер иштеерге келгендер. Олор социально-культурный строи-тельствонын аҥылу участокторын башкараы јанынан элбек иштер бѳ-дѳргилеп, јер-бойынын эл-јонын практический ишке тазыктырарына ла ѳредерине јаан јѳмѳлтѳ эткендер.

Ол ок ӱйдӱ жаңы тӱзӱлип турган ӱредӱлӱ заведениелер ле курстар ажыра керектӱ кадрларды белетеп алар иштер ӱткӱрилген. Шак андый иш областной партийно-советский школды тӱзсӱгининг башталган. Бу школ 10 жылдын туркунына (1924 жылдан ала 1934 жылга јетире) 250 башкараачы ишчи белетеп чыгарган. Кӱп тоолу башкараачы ишчилерди Кӱнчыгыштын ишкӱчнле јаткандарынын Москвадагы коммунистический университети белетеген.

1928 жылда педагогический училище — Туулу Алтайда аңылу орто ӱредӱлӱ эн баштапкы училище иштеп баштаган. Бойынын тӱзӱлгӱнинг бери бу училище алтай ла орус школдордын ӱч муннан ажыра ӱредӱчилерин белетеп чыгарган.

Онын кийининде зооветеринарный, медицинский, кооперативный, технологический техникумдар ла институт ачылгандар. Олор албаты хозяйствонын јӱзӱн-башка бӱлӱктерине керектӱ мундар тоолу специалисттер белетегендер. Јаңыс ла педагогический институт 6550 ӱредӱчилер ӱредип чыгарган, олардон 2891 кижии бийик ӱредӱни кӱни ижин бӱдӱрип тура алган.

Советский јан Туулу Алтайдын јашӱскӱримине, бистинг орооныстын ӱскӱ дӱ райондорынын јашӱскӱримине чилеп ок, бийик ӱредӱ аларына элбек ле тенг праволу болор јолды ачкан. Эмди Туулу Алтайдын јашӱскӱримининг 1400 кижии Москванын, Ленинградтын, Свердловсктын, Барнаулдын, Новосибирсктин, Омсктын ла орооннын ӱскӱ дӱ городтарынын бийик ӱредӱлӱ заведениелеринде ӱренип јат, олардын ӱчинчи ӱлӱзи алтай уулдар ла кыстар. 8 муннан ажыра кижии бистинг областной тӱс городыстын педагогический институтында ла аңылу орто ӱредӱлӱ заведениелеринде ончо ло заочно ӱренгилеп турулар.

Кадрларды белетеери јанынан ӱткӱрилип турган бу иш национальный технический интеллигенциянын тоозын кӱптӱдсрине јакшынак камаанын јетирген де, јетирип те туру. 1922 жылда областьта тоолу ла специалисттер бар болгон болзо, эмди хозяйствонын, науканын ла культуранын јӱзӱн-башка бӱлӱктеринде аңылу бийик ле орто ӱредӱлӱ 9 мунга шыдар специалисттер иштеп јат, ол тоодон 1800 кижии алтай ла казах улус. ӱредӱлӱ заведениелерде ле научный учреждениелерде науканын 45 кандидаттары, ол тоодон 13 алтай кижии иштеп туру.

Албатынын, анчадала балдардын, су-кадыгын корыыры, Советский јаннын баштапкы ла кӱндерининг ала партиянын ла государствонын тӱс ајарузында болгон. Революциядан озо кажы ла тӱртинчи кижии оорып турган, јаан улустын, анчадала балдардын ӱлӱми кӱп болгон, јӱк ле 5 медицинский учреждение, 2 врач ла орто ӱредӱлӱ 11 медицинский ишчи бар болгон. Туулу Алтайда су-кадыкты корыырына уулан-дыра иш ӱткӱрери јаан учурлу болгон. Областы тӱзӱп турган баштапкы жылда Туулу Алтайда 50 кижии јадар орынду 7 больница, 11 врачебный ла фельдшерско-акушерский пункттар бар болгон, олардогы

врачтардың тоозы 5-ке ле орто үредүлү медицинский ишчилердинг тоозы 17-ге јетире көптөгөн.

50 жылдың туркунына албатының су-кадыгын корыыр иш танытпас болуп кубулган. Эмди улустың кудайга бажылары, камдарга ла јарлыктарга бүдери чек јоголып браады. Бүгүн Туулу Алтайда эмденер, эмденетен-профилактический иштер өткүрер ле өскө дө медицинский учреждениелер эмдиги өйдиг јап-јагы медицинский оборудованиелерле јеткилделген, озор эл-јонның су-кадыгын кичеemelдү корып турулар.

Эмди областта 263 врач ла орто үредүлү 1371 медицинский ишчилер иштеп јат. Бүгүн областта кажы ла 10 мун кижі бажына 16 врач ла орто үредүлү 82 медицинский ишчи келижип туру. 1922 жылда дезе 10 мун кижининг бажына јүк ле бир врач ла орто үредүлү 2 медицинский ишчи келижип туратан. Больницаларда улус эмденип јадар оорындардың тоозы 40 катапка шыдар көптөгөн. Бу мынызы ончозы улустың, анчадала балдардың өлүмин чик јок астадарына, кижининг орто тооло јаш јажаарын 70 јашка јетире көптөдөрине экелген.

Албатының су-кадыгын корыыр иш бу сдүп јаткан бешјылдыкта оноң ары сзөр лө тығыр. Јаңыс ла медицинский учреждениелер тударына республиканың Башкарузы 4 миллион салковойдон ажыра ача чыгымдаарын темдектеген. «Чамал» санаторийде 360 кижі јадып эмденер јагы корпустар тудылар, анда бастыразы 600 кижі јадып эмденер арга төзөлөр.

Социальный өзүм јанынан партияның темдектеген иштерин јүрүмде бүдүргенининг шылтузында советский албатының јадын-јүрүмининг кемі чик јок бийиктеген, ишмекчилердинг ле служащийлердинг ишјалы, колхозчылардың кирелтелери кезем көптөгөн. Шак оноң улам эл-јонның аш-курсак ла промышленный товарлар садып алары ла озорды керексири көптөй берди.

Автономный область тсзөлгөнинег бери једип алган јакшынак једимдердинг бирүзи — ол Туулу Алтайдың чындык ла патриотический күүн-санаалу, иштегкей ле најылык эл-јонын, коммунистический обществоны эрчимдү төзөөчилерди тазыктырып ла өскүрип алганы.

Бистинг чаңкыр Туулу Алтайыста алтайлар ла орустар, казахтар ла украиндер, белорусстар ла татарлар, ондор тоолу көп өскө дө албатылар најылык биледе јуртап ла иштеп турулар. Бистинг областтың бу эл-јоны карындаштык најылыкту, интернациональный бирликтү јакшынак биле. Озордың сок јаңыс амадузы — кижиликтинг јаркынду келер өйин — коммунистический обществоны тсзөөри, андый обществоны төзөп аларына бастыра ийде-чыдалын ла эрчимин берерн.

Албатылардың најылыгы качан да бузулбас бектең-бек болгоны јаңыс ла амыр-энчү иште ченелген эмес. Фашистский олјочыларга удурлашкан Ада-Төрөл учун Улу јууның уур жылдарында бойының Социалистический Төрөлин корыырга карындаштык өскө албатылардың уулдарыла, кыстарыла кожо Туулу Алтайдың мундар тоолу уулдары

ла кыстары баргандар. Олор бистинг Төрөлистинг столицазын — Москваны, Ленинградты, Сталинградты корыырында, Украинаны, Белорусияны, Прибалтийский республикаларды жайымдаарында, Польшаны, Чехословакиянын ла Күнчыгыш Европанын өскө дө ороондорынын албатыларын жайымдаарына ат-нерелү турушкандар. Фашистский олжочыларга удурлашкан тартыжуда ай-карадан жалтанбазын ла ат-нерелүзин көргүскени учун Туулу Алтайдын 6555 жуучылына СССР-динг ордендериле, медальдарыла кайрал берилген, 22 жалтанбас жуучыларга Советский Союзтын Геройынын бийик ат-нерези адалган.

Областын ишкүчиле жаткандары тылда да эрчимдү иштегилеп, фронтко ума жок көп аш, эт, саржу, сыр, түк ле өскө дө продукция аткаргандар. Жуунун жылдарында ат-нерелү иштегендери учун 7 муң ишмекчилерге, колхозчыларга ла интеллигенттерге башкаруунун бийик кайралдары берилген.

Жуунун кийиндеги жылдарда, анчадала сегизинчи бешжылдыктын пландарын бүдүреринде једип алган јаан једимдери учун областын 1600-тен ажыра ишмекчилери, колхозчылары, албаты-хозяйствонун жүзүн-башка бөлүктеринин специалисттери СССР-динг ордендериле, медальдарыла кайралдаткан, 9 кижиге дезе Социалистический иштин Геройынын күндүлү ат-нерези адалган.

Областын экономиказын ла культуразын өскүреринде, албаты-жоннын јадын-жүрүмин жарандыраарында једип алган јакшынак једимдер партиянын ла Советский государствонун чыидык ленинский политиказынын, сондошты јоголторы ла жаңы жүрүмди төзсөри јанынан улу орус албатынын ла бистинг ороонын өскө дө албатыларынын јетирген карындаштык болуштарынын шылтузында једип алган једимдер болуп јат.

Советский Социалистический Республикалардын Союзынын ла бистинг автономный областын төзөлгөнинин ала 50 жылдык юбилейине белетенип тура, СССР-динг көп национальностторлу бирлик билезине кирип турган Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандары КПСС-тин исторический XXIV съездинин темдектеген улу-јаан задачаларын жүрүмде јенүлү бүдүрери учун тартыжып турулар. Олор 1972 жылдын ла бүткүл тогузынчы бешжылдыктын јакылталарын өйининг озо бүдүреле, шак ол ажыра советский албатынын коммунизминин материально-технический төзөлгөзин тсзөбрине учурлаган текши керегине јакшынак јомолтөзин јетирер деп бойлорына бийик социалистический молју алган. Эмди областын эл-јоны ол бийик молјуны ак-чек бүдүрерге амадап, эрчимдү ле творческий баштанкайлу иштеп турулар. «Айткан сөс — аткан ок» деп алтай кеп сөс бар. Туулу Алтайдын эл-јоны ол сөзине туурапар!

Ленин керегинде кожон

(Эпический поэмадаг алган үзүктөр)

Көгөргөн жастын туманы,
Ойгонгонынан тайга шуулажат.
Теңери сүүген талан-келең кожонгы,
Күүк тамандар күлүмзиреп, жайканыжат.
Жүс жыл мынанг озо
Алтайда ар-бүткен мындый ла болгон.
Жүс жыл мынанг озо
Волга жарадында база мындый ок жас турган.
Ол тушта, ол өйдө,
Симбирскте жаңы эпоха туулды.
Ол тушта, ол өйдө,
Кижн жайымына жаңы күн чыкты.
Владимир Ульянов — Владимир Ленин
Жер-планетага туулган.
Владимир Ульянов — Владимир Ленин
Улу Россияда туулган.

* * *

Энезининг эркезине чындык баатыр эм өсти,
Эл-калыктын келер ырызына улу уул — эмдн өсти.
Ульянов Владимир Волга жарадында,
Ол ыраак көргөн, терен санаада:
Келер үйенин ырысту жалаңдарында;
Кижн салымы — жылдыс жайымда...
Чындыкка турган кин карындашка,
Не де болзо кунуркады...
Же, чын-төгүнди жастырбаска,
Чындык үредүни ол алды.
Россияда албатылар базынчыгына
Жаш баатыр жүреги сыстады.

Ороондо албатылар шыразына
Токуналу ол көрүп болбоды...
Маркс, Энгельстин Революционный Маанызын
Баатыр Ленин жалтанбай бийик күнге көдүрди.
Европала өдүп турган Коммунизм «сүнеезин»,
Россиянын революцияларына Ленин жөмөди.
Он тогус чакта — Улу марксизмнин чагында,
Жерде базынчыктаткандар түймеди.
Канзыраган каандар ла байлар чагында
Пролетариат ширеелерди силкиди...
Же, калжу буржуй ла каан палачтары
Албаты канын кысканбай төкти...
Коммунаны ла революционный Парижти
Жалжураган буржуйлар жок этти...
А коммунарлардын өчпөс кожонгы —
«Интернационал» Россияга келди.
Омок пролетариаттын «Марсельеза» кооложы
Россиянын пролетариадына күүледі...
Эмди жер үстинин жоктулары
«Интернационалла» бирлик болды.
Россиянын не ле укту албатылары
Калык-жоннын ийдезин көрди.
Көргөн бу жапаш алдында
Улу кижі улу тынып иштеди.
Улу кижі улу ижиле
Бойынын көргөн шыразын ундыды;
Күч жолдор өдүп, ол мынан
Каанды оодор органы иле көрди.
Шушенскийдеги жүрүм, иштер
Кеен санаага эмди эбелди.
Алдына тура берген революционный сибиряктар
Революциянын күнин анда көдүрүп ийди.
Айландыра турган ар-бүткөн
Алып чакпыныла жайылат.
Ак айаста көдүрилген күн
Кеен санаа чогул, жайат.
Ару эзин жаранып-жаңыланып,
Агару санааларга экет.
Агуна үни жарланып,
Амыр-энчүгө санааны көдүрөт.
Келер орооннын ырызы
Ленинге Разливтең көрүнди...
Улу Лениннин ийделу санаазы
Октябрь күнин Разливте көдүрди.

* * *

Чадырда тонгон алтай бала,
Чалынла јунунып ол өскөн;
Ырыска, јайымга ол бала
Баатыр Октябрьла јол өткөн.
Анан бери менин Алтайым
Јажына јайымжып, јаранды.
Малду-ашту Алтайым
Совет јанла өнжиди.
Јайым сакыган алтай улуска
Јайымды Октябрь экелген.
Чындык сакыган алтай јоныма
Ойгор Ленин чындык экелген.

* * *

Је, кенетийин карануй ол түнде
Амыр тенгери јарылды...
Јажытту түнде, карануй түнде
Фашисттер канла карылды...
Сүүген кару Төрөлиме
Фашисттер кыйын экелди.
Јаш жүрүм өчүрерге
Калју јуулу ол кирди...
Бастыра албатыны кыраарга,
Анзыраган нацисттер јүткүди.
Балдарысты кыйнаарга,
Анказы аскан фашисттер
Энелер жүрүмүн үсти.
Албаты јанду ороонымды
Фашисттер «базар» — дешкиледи...
Коммунисттерлү Төрөлимди,
«Ортло алар»... — дешкиледи.
Ойгор Ленин ийдезин
Озо өчүрерге мендеди...
Албатынын ийдезин —
Коммунисттерди јоголторго,
Карындаштыкты јоголторго,
Албатылардын тилдерин јоголторго,
Албытымды јок эдерге,
Калју фашист мендеди...
Ойгор ороонымды јок эдерге
Анзыраган фашист мендеди.

Фашисттер кирген јерлерде
Олѹм, сыгыт, калак турды...
Фашисттер баскан јерлерде
Бууган, аткан эрлер ле энелер болды...

* * *

Је баатыр албатым — баатырланды.
Совет јаным алыптанды!
Кеен орооным туруп чыкты.
Карануй фашисттерге јууга чыкты.
Калју ђштѹ оодо соктырттып,
Муннан-муннан јоголды.
Улу Москваны алар дегендери
Москва јаказында ђлгиледи...
Сталинградты алар дегендери
Оодо соктырып, олјого киргиледи.
Ленинградты курчагандары
Ленинград јаказында кѹмѹлгиледи...
Белоруссияны кыйнагандары
Белоруссиянын састарында ђчкѹледи.
Улу Украинанын уулдары
Уулдарын база тургусты.
Баатыр кѹчтѹ албатыларымла кожо
Алтайым учун јууда турдым,
Сѹѹген менин карындаштарымла
Тѹрѹлим учун мен тартыштым.
Менин сѹѹген јанымду ийдем —
Лениннин кѹни јарык турар.
Менин багынбас кижии ийдем
Айга, кѹнге једип барар.
...Ойгор санаалу Ленинди
Эске алып кайкайдым!
Кожонло коолоп, Ленинди
Кожончыларла кожо мактайдым!

* * *

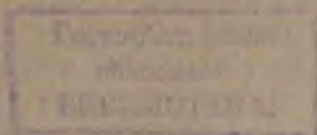
Алтай!
Јайым јалаңында
Балам болуп мен ѹскѹм.
Аржан суулу кырларында
Ажу суулар кѹп кечкем.
Ойгор Ленин тууларыс ѹстине
Кѹнди бийик кѹдѹрди.

Жер-телекейдин улузына
Ол кўннинг чогы кўрўнди.
Эмди менингу тууларымда
Кижиге деген адым бийик,
Чанкыр, жаркынду алтайымда
Кижиге болгон кўўним бийик.
Жайымду кўнди жарыдарга
Ленин кўнди кўдўрген.
Алтайымды жарыдарга,
Ленин кўнди биске берген.

* * *

Алтай кижиге жўрегинде
Лениннинг адын алып жўрет.
Кажы ла алтай жўрегинде
Лениннинг адыла омок жўрет.
Ай-кулагысла радио ажыра
Лениннинг сўстўрин угадыбыс.
Бийик-бийик туулар ажыра
«Ленин келген!» — бис дейдис.
Колхоз, совхоз чечектеерде,
«Бого Ленин келген» дейдис.
Жаңы деремнелер кўдўрилерде,
«Бу — Лениннинг кўўни!» — бис дейдис.
Кыстар, уулдар жўренерде,
«Бу — ада Ленин!» — бис дейдис.
Уренип, эмчилер келгенде,
«Бу база — Улу Ленин!» — дейдис.
Телкемге Ракета тебил чыкса,
Оны: «Ойгор Ленин!» — деп айдадыс.
Алтай герой Москвага барза,
«Лениннинг жолында ол!» — дейдис.
Жаңы жерлер кўдўрилерде,
«Бу Лениннинг ижиге» — деп сўўнедис,
Тууларда садтар ўзўрдўс,
«Мында Ленин!» — деп айдадыс.
Лениннинг кўндий ийдезиле
Тууларыс, чўлдўрис чечектеп, жаранат.
Ильич жўрегининг чедиргениле
Ильичтин лампалары жаркын берет.
Улу Лениннинг ару санаазы
Кажы ла алтайда кўрўнет.
Онын кижиге сўўген санаазы

Алтай албатымда көрүнөт.
Карындаш албатылар жөнүзине
Калыгымла кожо жүрегим сүйүнөт.
Амыр-энчүдө жедимине
Ижемжилү жүрек көдүрилет.
Ада Ленинниң күниле,
Эне төрөлим күйүниле,
Суу ийдези ле көл арузыла,
Ада Алтай алкыжыла
Ленинге макты көдүрейин,
«Интернационалла» — күйүлейин.
Жазыл мөштин ийдези — мен,
Жараш тыттын икилизи — мен:
Алтайымды коолойын,
Ада Орооным кожондойын.

Т о й

(Куучып)

Саламчы орто јаштаң кажы јерде ажып, кара чачы буурайып та жүрген болзо, урган чөчөйдү мойношпой ичип ийетен. Кезикте бажым оорып туру деп шылтактанып, бойы да алып ийзе күүни. Аракыны өткүре ачаптанып эмезе истежип жүрүп ичпезе де, је талорто ичетен кижии. Эңирде Боочылу Айрыдаң айылчылар келип, чала таадыра ичип ий калган турган. Эртен тура ойгонып келгежин, баш деп немени јастыктаң да көдүрер эмес, сызына торт ло јиги ачылып калгандый. «Азий кижии ара тарткан аракы ичкенде мындый эди. Бу кабак аракыдаң кижининг бажы база мынайып оорыйтан туру ине. Таң эдин ји, бир ле чөчөй јылу аракы ичип ийгежин, таңманың сызы јылыа бербайсын» — деп, јагыскан кими ректенип эрмектенеле, жүк арайдаң өрө турды.

Оору баш орындон дө тартса, је јылу аракы ичер деген амаду јенгип, болчок туразынаң чыкты.

Јайдың баштапкы айы болгон. Күн жаңы ла кырдан өксөп келген сй. Узун баргаалардагы чалындар, јыл жаңыарда кееркедилген чибичек чилеп, жүзүн-жүүр өңдү отторло мызылдажат. Тенери көстинг јажынды чач-чаңкыр аяс та болзо, кыймык та эткени эзин јок. Айылдардың түнүктериненг чыккан ыш, јаан заводтордың трубалары чилеп, тенери өрө түп-түс сырайышкылап калган турулар. Јаан отту айылдардың ыжы бийик, кичинектериндийи јабыс. Јуртта тал-табыш та јок. Јаңыс ла күн чыгып келгенине көкүген пөтүктердинг өткүн үндери ле та неге де кыјырантыган эмезе чочыган ийттердинг торсуктаган табыжы угулат. Ол до табыш үзүги јок эмес, кезикте токунап, ың-шын боло берет. Саламчының саңтып калган көстөри јаркынду күннинг чогына кылбыгып та турза, је Акый өбөгснинг кажаан айылының түнүгинен коройлоп турган койу ыш иле көрүне берди. «Шалтрак эмеген кече күбим толуп калган деп куучындаган эди, бүгүн эртелеп онызын азып јаткан болгодый. Тегин салган оттың ыжы качан да мынайып чыкпас. Суйук болор. Бу ышка шурумның буузы кожулып турган болбой кайсын?»

Акыр, ол айылга барып, бир-эки чөчөй жаңы тамган аракы ичип ийзе кайдар» — деп айдала, Акыйдың айылы јаар басты.

Саламчы айылдын эжигин тал-табыш жогынан ачала, араай кирип барарда, Шалтрак атпас эдип чочыйла, тизезине салала, уруп жаткан уур жыраказын арай ла ычкынбай арбанды: «Бу таңмазы канайып тал-табыш жок кирип келди, кижн чочыдып. Айас ас аракымды арай төк-пөдим!»

— А кайтты, ачузы жетпегенинен улам чыкпай барды ба мынаар? — деп, Саламчы жакшылаштын ордына Шалтрактан сурады.

— Мендей-шиндей эдип жаткан неме не токуналу болор.

— База эки-бир күн сакып ийбей не мендеп турганаар?

— Бүгүн Күрештин тойы болуп жатканын укпаган бедин? — деп, байа бойынча куучынга киришпей отурган Акый өбөгөн үнденди. — Балдардын жыргалына жаан улус как куру канайып барар.

— Андый болзо мен де барып белетенетен кижн эмитрим. Же азатан немем жок, слердин айылдан чеген алала, быштак сыгып алар ошкош. Эмди быштак солун болуп барат ине.

— Андый, андый — деп, Шалтрак эмеген Саламчыла экүнинг шүүлтези келиже берерде, сүүнген кептү айтты. — Мен база быштак сыгып алгам. Акыр, ол өткүрө када бербезин — деп айдала, эжиктин жаагында сокубалала баспактап койгон быштагы жаар мендеди.

Саламчы оттын бажында отурган кара шилдеги аракы жаар көрүп, айас оорып турган бажынын сызы там тынганыла коштой, бакырылы курган, суузай берди. «Jүдеп турум, ол аракыгардан бир чөбчөй уруп ийеер» — деп канай айдар, эби жок то неме. Куучыннын аайын ондозо, бойлоры да уруп ийер болбой деп сананала айтты:

— Кече мынаар ол суу жалакай айылдарга айылчы түшкен. Менин жеен келдим келеер деп, эки, үч катап айтыру ийерде, ого барып жүргем. Нургулай оогош улус жуулып, жаан кижн слер ууртаар деп, ончолоры ла чөбчөй бергилеген, чала өткүрө ичип ий калган болгодыйым. Бүгүн таң эртеннен ала бажым оорып турганы коркуш. Мынай тын оорыбайтан эдим, та не болды болбогой.

— Кабак ла алтай кожуды не? — деп, Акый болгон керектин аайын ондоп айтты. — Кажы, үй кижн, бу оорып жүрген кижини узак шыралатпай, ол жаңы чыккан немеден бир чөбчөйдн уруп берзен.

— Бу кижн божобой жадарда канайып отко-сууга түшкнлей бердеер, бош отурган кижн ол жыракада артканынан уруп берзен! — деп Шалтрак сыккан быштагын таардан уштып жада арбанды.

Саламчы бир чөбчөй жылу аракыны ичип ийеле, оорузы жылыа берген болбой, оморкой берди:

— Акыр, бу той, белкенче дежеристе балдарыстын жыргалы орустап эдилнп жаткан ба, айса алтайлап па? Байа бечер аайлу эдилетен болуп, бу быштакты калас жерге сыгып, сандырап жаткан болдыгар.

— Экилези алтай балдар биригип жатканда тойды не өскө жаңла эдетен — деп, Акый жобаш үниле эрмектенди.

Экинчи чөөчөй ичилерде Саламчынын ийдези оноң ары тынып, эрмек-куучын күүлей берди.

— Азый, ол бир коммуна төзөлөр жыл, Чакырда Алдырбастын ортоң уулынын тойы болгоны санаарга кирет пе, Акый? — деп, Саламчы бүгүн болотон тойго ажыңдыра көкүп эрмектенди. — Албаты да көп, аш та элбек той болгон эди. Бис, бир ле түней келиндер, жуулала, таң атканча кожондоп жыргатан эдис. Онын кийининде ондый той, жыргал болгоны санаама кирбейт.

— Онызы чын. Той деп неме кижиниң санаазына жыргалыла артып жат ине. Оноң башка нени кижэ эске алынар.

Шалтрак Акыйдын айткан эрмегин оноң ары көндүктирди:

— Боо бир Жолдунын уулынын тойы болордо жойу жарыжып, камык улуска каткы эткен эдис.

Акый Саламчы жаар көрсө, күлүмзиренерде онызы жөмөлтө алганына көкүп, куучынын оноң ары уалалтып айтты:

— Ол тушта жаш, ийде-күч көп болгон ине. Мен мак эмес, ары болгон кийининде атты да жаба жеделе, тудуп алатам. Эмди де жарыжар эдим, жаңыс буттарыма сарсу-сап түжеле, чучурап жүрүм ине.

— Саламчы ол тушта камык жийиттерди акалайла, маргаанды алар тушта кезик эр улус эмди үй улусла жарыжат эмежис пе деп чертенгилеген эди — деп, Акый жарсылдада каткырды.

Саламчынын бажынын оорuzu жазылып, Шалтрак эмегенге бир бортогого арай толбос чеген урдырып алала, тойдын быштагын сыгып алатам деп айылы жаар барды. Акый ла Шалтрак төрдө турган жаан агаш кайырчактын алаканга батпас кара сомогын ачып, оноң тойго кийип баратан киймдерин кодордылар. Акый азыйда стройбатта служить эделе, кийип келген белеңир топчылу японский кителиниң тоозынын кактап кийди. Бу кительди Жаш-Туранын базарынан садып алганы жирме жылдан чик жок ажып та калган болзо, же өңи эмдиге жаан өңбогон. Жаңыс жаказы ла уштуктары элеген деерден башка. Же улай кийген болзо онын тарылгазы да артпас эди. Акый бу кителин жаңыс ла жаан байрамдарда кийетен. Оны да өңжигине болуп эмес, база Ада-Төрөлис учун жуу болордо айылда артпаган, кезек те өйгө болзо, жууда турушкам деп керелеерге туратан ошкош. Ол кителиниң төш карманынын какпагына жаңыс та болзо медалин жазым жогынан тагынып ийетен.

Черүден жанар тушта ол бу кителин кара сапог, калифе штан жок кийбейтен болгон. Калганчы өйлөрдө ол байы чечилип, учураганча ла кийинер болды.

Кийим кийери жанынан Шалтрак база чөмдү кижэ. Суйук та болзо тулундарынын учына тана тагып, кызыл эмезе ногоон лента буулап ийген турар. Азыйда Шалтырак жаранып кийингенде онын тулуңына таккан таналарды, учына өргөн жинжилерди көрүп, келиндер торт ло кайкажып туратандар. Сыргаларынын жаражын не деп айдадаар, күнүн

солунбагай, је эки кўннинг бажында быжу солуйтан. Эмди де сыргазы жок жүрбес. «Ол жогынан кулагым чолтык немедий билдирет» — деп айдат.

Мындый јазал бүгүн јангыс ла бу айылда эмес, Талду јуртта текши болуп турган. Ненин учун дезе Күреш ле Шура айылду болуп јатканы керегинде јар да текши таркаган, куда да тын болгон. Талдунын мундустарында куда ла түшпеген кижии жок. Керек дезе, тракторный бригаданын бригадири Шадрин Иван деп орустын да айылына кудалаткан дежет. Ненин учун дезе, Иваннын үйи Катя деп келин — акушерка, ол кижиге барып јаткан кыстын кин энези болгон.

Күреш ле Шура экилези комсомолдор. Онын учун тойды, јангы ээжи аайынча, комсомольско-молодежный эдер деп јоп чыкты. Је качан Күрештин таайы Акый өбөгөн лә Шуранын јааназы Маргачы эмеген белкенчек этпей, кыстын чачын өрбөй канайып тойлойтон деп арбаныжа берерде, тойды эки бслүк, јаан улуска озогы јангла түште, јашөскүримге эмдиги јангла — энгирде эдер деп јоптөштилер.

Тойго үч кой сойып, бир койдын эдин бүдүнге белкенчек эдип апардылар. Шуранын энези јангыс кызы кижиге барарда канайып кол — куру отурзын, база эки кой сойдырды. Той. белкенчек деп неменин јыргалы эки јара көндүге берди. Аракы-чегенди ичиш көндүге бергенин көрүп отурала, той башкарып турган келиннен Акый Эбөгөн сурады».

— Акыр, бу алтай тойдын јыргалы баланын чачын өргөн кийининде башталатан жок по, бу тойдо ненин учун чач өрү жок?

— Мында озогы той өткүрип јаткан кижии жок, чач өрү деп нени таап отураар? Тоороло, кудря эдип алган кижинин чачын канайып тулунг эдип өрөтөн?

— Јагду немени јагдайын дезе, тулунг эдерге кулун-јабаанын да куйрук-јалы табыла бербей. Онызы ден јангы јанга келишпей турган болордон башка — деп, Акый өбөгөн арга јокто эрмектенди.

Јаан удабай, урган аракы түгенин, салган тепши божоп, јаан улустын јыргалына јуулгандар тарап-таркап турдылар.

Акый Эбөгөн јабыланып отурганына чылай берген буттары өнгүрөп, айылдан жүк арайдаг чыгып келзе, коштой јаткан айылдажы Күкпенек өбөгөн јолукты.

— Мен тойлоп келетсем, слер тойды божодоло, јанын брадаар ба, өбөгөн? Кандый белен той болгон бу?

— Башөрүзи де жок, бапаадызы да жок, экелген аракыны кырлу стаканга јык толтыра урала, кујурзып калган уйлар чылап, шөлүреде ичип турган улуска не чыдажар. Ого үзеери ойын-соот то, јыргал-каткы да баштап, башкарып турган кижии жок.

— Андый, андый — деп, Күкпенек өбөгөн айылдажынын куучынын јөмөди.

— Бис экүнинг јиит чагыстагы тойлор болгон болзо, а. Эмди јииттер атту, јойу јарышкан, ачыйдан тудужып күрешкен турар эди.

— Озогы тойлордын сооды, јыргалы көп болгон эмей — деп, Акый күүн-күч јок эрмектенди.

— Бу да тойдын јыргалы айла энгирде, јашөскүрим јуулган кийинде башталар болбой — деп, Күкпенек өбөгөн айылдажын токунатты.

Энгир койулып кирерде, чындап та, чурана үни чөйилип, Күрештин агазынын эки кып туразына Талдунын јашөскүрими јык толо јуула бердилер. Улай-телей тургузылган столдордо кандый курсак јок. Кызыл, ак өңдү аракылардын шилдери кара бајырт — тоо до јок. Олордын ортозында чатпак графиндердин чичке мойынына јетире уруп койгон сыра да көп.

Акый өбөгөн энгирде јииттердин јыргалын көрөргө басты.

Той болуп јаткан туранын јанына јууктап келгежин, јииттердин кожонгына туранын көзнөктөрининг шилдери оодыла бергедий селендежип турды. Кожоннын ортозынаг ачу-корон сыгырыш та угулат.

Эжикти тартып көрө, ичинен күрчектеп койгон болуптыр. Акый тайагыла эжиктин тутказын шакылдада согуп ийерде, та кемнинг де каланы үни угулды.

— Кычыру алган улус ончозы мында, эжикти кемге де ачпаар, уулдар.

— Коля, сен дежурный бединг, барып көр — деп, экинчизи айтты.

Эжиктин күрчеги шалт эдип ачылган јерде, Акыйдын алдына сол колынын өжинине кызыл бөс буулап алган јиит тура түшти.

— Кандый керектү жүреер, карган?

— Слер кандый јажытту-јабылу той өткүрип турган улус? Мен той көрөргө жүрүм — деп, Акый кородоп арбанды.

— Слердин тойоор байа түште божоп калган, эмди бис — јашөскүрим јыргап јадыс.

— Мен байа түште тойдын јыргалын көрбөгөм, эмди оны көрөргө келдим.

— Мында бир де јаан кижии јок, слер бисле кожо бийелеер, танцевать эдер эмезеер, чаптык этпей јана береер, карган.

— А бу, јаан кижии јок, кем башкарып турган јыргал — деп, Акый алаң кайкап айтты. — Колхозтын, сельсоветтин јаандарынан кижии бар ба?

— Коля, сен ол карганла тегин јерге не кейлежип турун. Эжикти јап — деген үн угуларда, колында кызыл бөстү јиит: «Мында бирде јаан кижии јок» — дейле, туранын эжигин јабала, күрчектеп ийди.

Акый ачынганына кезек өйгө айдар да эрмек таппай турала, арбанды:

— Бу танмалар бойынын јерининг кижизин, уулдын јуук таайын

энгирдеги тойго кийдирбей турганда, өскө жерден келген солун улусты чек божотпойтон туру ине. Адаг приглашеньелү жыргал эткилеп јат.

Анча-мынча арбанып турала, айылы јавр улу басып ла јадарда удур каланы эзирик Саламчы туштады.

— Бу энирги јыргал башталып ла јадарда не эрте јанып барадар, Акый, эбеш отуруп, јашөскүримнинг јыргалын көрбөй?

— Приглашеньје јок улусты кийдирбей турганыс дежет. А сенде андый бичик бар ба?

— А кандый приглашеньје, мениг приглашеньјем бу — деп, Саламчы јылтыруш топчылу кара сумказынанг бир шил кабак аракы ла ак бөстө ороп койгон быштак көргүсти.

— Сен байа түштеги тойго турушпаган ба?

— Слердинг айылдан ичкен аракым бажыма чыгым, эбеш јадып уйуктайын деген кижи шык ла уйуктап калтырым. Тойго улустыг, јыргалдың учында келгенче, јашөскүримнинг јыргалын көрүп, келиннинг чайын ичерге барадым.

— Јобоп барба, приглашеньелү улус ончозы келген, эмди келетен кижи јок — деп, эжиктерин күрчектегилеп алган.

— Көк јарамас, эмди канайдатан? Мен темей белетенген кижи турум ине. Јаңы келинге сый эдип, бир шајыг аяк база садып алгам.

— Канайдар оны, айылыга ойто апар. Аракызын ичип салгайын, ат адаган неме деп, аягыгды эртен экелип бергейин.

— Эртен канайып экелет, эби јок неме болбой. Је, кайдак, Акый, күрчектү тойго турушпаза да кижи канайып калар. Јонног јажынып турган тагмалардың бойларының ла ады чыккай. Кажы, мыны слердинг айылга барала, үчү ичип салак.

Акый ла Саламчы ээчијип, јолды өрө бастылар. Энирги той болуп јаткан турадан «Горько!», «Горько!» — деп јаңыс уунда айткан ачу корон кыйгылар ла оның кийиннинег айы-бажы јок колчабыжулар угулып турды.

Ленин

Кызыл Площадька келип,
 Базыдым менин араайлайт.
 Салкынга кеен жайылып,
 Кызыл мааны элбирейт.
 Спасский башня бажында
 Алтын чолмон көрөдим.
 Тсрөлистин жүреги мында,
 — Ырызым бу! — деп айдадым.
 Албаты сүүжине курчадып,
 Башчы мынайда баскан.
 Онын адын адап,
 Түштүк ле түндүк танышкан.
 Онын адыла жылдар өткөнис,
 Окторлу, отторлу жолдор билгенис.
 Башчыбыс уулдарды тартышка
 көдүргөн.

Женерге база ол үреткен.
 Элбек ле једимдерлү бу жүрүмде
 Эрчимдү иштин күндери өдөт.
 Жылдыстый жаркынду менин ойимде
 Совет үйенин кижизи өзөт.
 Јер сүрүп, аш үрендеп,
 Бис төзөйдис, бийик учадыс.
 Төрөл партияга баштадып,
 Партиядаг башчыны танийдыс.

Менин городым

Уч-төрт лө чадыр...
 Урет, акшыйт ийттер.
 Улалуга былтыр

Абыс келген болтыр.
Балкашту бир жол
«Сыралап» жаар ууланган.
Шыралу бу жон
Мында шык шаалган.
Манан койгон цэркве...
Монахтардын јѣдүли...
Монастырьдын үстүнде
Крестке — мүргү!
Ийт чилеп үр, улы...
Улалу түңгей ле улу.
Бу алтай кырларда
Јүрүм — кыйында.
Онтулу ла сыгытту,
Оңооры-тескеери тилдү,
Ой, Улалу, Улалу, —
Орусту ла алтайлу.
...Оноң бери удаган,
Улалу чек ундылган.
Коммунисттер келген,
Кайкалды озор экелген.
Оромдорло базадым,
Ончозын кайкайдым.
— Мениң јангы городым,
Оморкоп эмди айдадым.
Эски өйди улустар
Музейде јажырган.
Јаркынду бу јүрүмди
Коммунисттер баштаган.
Малчылар балдары,
Институтты ачыгар!
Алтай поэт ле врач
Албатыдан табылды.
Тууларла тендежип,
Тургулайт туралар.
— Јас келген! — дежип,
Јажарат садтар.
Чактар түбин айланып,
Туулардан айылдап,
Малчылар бери келет.

Алтай тилге Б. Укачин көчүргөн

Россия — бистиг јайымыс!

Тўннинг келерине
Тўжиле меигдеп,
Качан да өбөкөм
Алтайда јуртаган.
Јылдыстар шигдеп,
Улусты бүдүмчилеп,
Салымды озолодо
Айдатаи јокпо.
Алтай ўстинде
Јылдыстар мызылдап
Совет керегинде
Айтты не лаптап?
Улу Ленин,
Улу Октябрь
Каандар аңтарар деп,
Көргүсти не чикелеп?
Октябрь божоткон
Спутник-керептер
Јетикаанга једерин
Јетирди не керелеп?
Айасты айланган
Космонавттар керегинде
Ол тушта билди не?
Алтай өбөкөм
Јайым келерин
Јакшы билген,
Ого бүткен.
Је јайымга канайда
Јон келерин
Көөркий ол тушта
Көргүспеген чикезин.

Эмди Өбөкөм
Терен уйкуда.
Алтай төрөли
Россиянын койынында.
Улу Октябрь
Он беш карындажына
Жол көргүскөн жажына.
Алтай үстинде
Жылдыстардын бирүзи
Россия болгон,
Айса, ол тушта,
Же андый да болзо,
Түштин келерин
Түниле мендеп
Өбөкөм сакыган.

Почтальон

(Куучын)

Бистинг журтка канча жыл? Онызын кем де жакшы билбес. Жаңыс ла Күчүк өбөгөн билип жат. Бис оны үредүчининг шүүлтези аайынча бир каттап школго кычырдыс. Орөкөн бойынын ас-мас медальдарын тере тонынын төжине тагынала, биске келип, ончозын жартап берди.

— Ол жылды канайда ундыбайтан эди? Сүрекей кату кыш болгон. Ол тушта Сарычмен өзөктө көчүп жүрген Тойлош эмегеннин үйи жада калган жок по... Куйруковтордын кураандары бир ле түнде кырылган. Каланак өрөкөннинг калганчы ады эртип калган... Э-э, ол жыл сүрекей кату жыл болгон эмей. Ол тушта Сарыев байды Нарым жаар ийген. Айла ол жылды — ликвидация жыл деп адап турбайтты. Ундылбас жыл эмей!..

Карган өрөкөн бөрүк-тонын чупчыбай да, класстын доскозынын жанында отуруп, бойынын улай ла жашталып турган көстөриле көзнөк жаар санааркаганду көрүп отурган. Бис база оноор көрүп отурдыс.

Өрөкөн бу көзнөктөнгө өткөн өйди көрүп туграндый куучындады:

— Кийининде биске Шабалиннанг уполномоченный Сарыч келген. Ол менин айылымда чайлап алала, жууктай жаткан өзөктөрдөнгө улусты жуузын деп жакарды. Улус жуулыжып келерде, ол тышкары чыгып келди.

— Слер бой-бойоордонг узак жажынатан улус па? Бу мынайда ла жаңыстан-экүден жадар болзогор, слерди соок эмес те кыш жалмай согуп барар... Ончогор бир жерге чук жуулыжып жадыгар. Ол тушта слердин ийде-күчигер де бек болор.

Сарыч анайда айдала, эжиктин жанында жаткан жалмуурды көдүрди.

— Же слердин ортодонг кем чакту болотон? Бери чыгыгар — деп, ол айдып, Карманов жаар бурылды. — Нөкөр Карманов, эн күчтү кижин болорын... Бу жалмуурды сындырып ийзег. Жалтанбай ал ла... Не? Күчин жетпей туру ба? Же кажы ла чырбаалды башка сындырзан, кандый болтыр? Оны кичинек бала да сындырып ийер. Бот кандый керектер болуп жат, нөкөрлөр. Слер анайда ок бир билеге, бир журтка биригип, өмөлү жатсагар, слерге кандый да түбек коркушту болбос. Жакшы сананып көрүгер. Каспаны ла Апшыйактуны да алзаар. Олор бирлик билелү жаткылайт. Сананыгар. Орой эмес.

Анайда уполномоченный айдала, жана берген. Бис дезе онын айткан сөстөрү керегинде санана бердис. Чын да жакшынак шүүлте. Бу сөйдө кемде де аракы табыла берген. Калаңылай бергендерди мактанып турдылар.

Карманов бойынын чалдар адын мактаарга божобойт:

— Коркушту ат эмей. Мени канча ла кирелүү бөрүлөрдөн аргадаган. Туулар ажыра, суулар кечире салкын кептүү учар ат не.

Оныла ол тушта кем де сөс блаашпаган. Карманов улус ого бүтпей жат деп чуулданала, адына мине согуп, кырлар жаар мантада берди. Эртенгизинде угар болзобус, кайракан аттаң жыгылала, будын сындырып алган. Узак тайакту жүрген. Же тайакту да болзо, айылдар сайын жүрүп улусты жаныс журтка биригерине кычырган.

— Башка жадары токтозун . . . Биригер керек!

— Бат, ол жылда ла бистин журтыс төзөлгөн — деп, Күчүк өбөгөн бойынын куучынын божотты. — Колхоз төзөлгөн. Баштапкы председателге Кармановты тудуп алдыс. А мен дезе почта тартаачы болуп иштегем. Бот, ол өйдөн лө ала мен государственный иште иштеп келдим.

Карган өрөкөн тым отурган классты көрөлө, отургуштаң көдүрүлүп, медальдарын сыймап ийеле, эжик жаар басты.

...Ол өйдөн бери көп жылдар өдө берген. Бис те чыдап өзүп келдис. Күчүк өбөгөннүн сөбгүн жууп саларыста, журтта не де жедишпей тургандый болды. Бистин журтыс Күчүк жогына чек ле ээнзирей берген. Онын улузы бу өрөкөннүн иит тужундагызын билбес. Кажызы ла Күчүкти жаан жашту болгонынан ала эске алынып жат.

Бис жажы жаанай берген кижиле көп андыжып туратан болгоныс. Эмди дезе бойыстың тенек тужустагы баштактанып турганыска кемзинип жадыс.

...Кажы ла эртен турада бис колдорыска сумка алып, ийттеристи ээчидип, школго жүгүрүп баратсабыс, бу ок өйдө айлынан Күчүк өбөгөн атанып туратан. Чанакка салган өлөгнүн үстинде жаан сумка жадатан. Бис оныла эзендежердин ордына, кыйгырып туратаныс.

— Ой, өрөкөн! Бис чанагаарга кожо отуруп алалык па?

Ол адын токтодып, биске жартап туратан:

— Мен кайдаар баратканымды көрбөй туругар ба?

Бу өйдө бистин ортобыстан кемнин де, чын да нени де билбес болгон чичке үни угулар:

— А кайдаар барып жатканыгар, өрөкөн?

— Мен государственный ишти бүдүрүп жадым. Тойлоп бараткан кижжи жок. Аймак жаар браадым. Улусты ары-бери тартарга меге жарабас. Почта ол каруулу иш!

Кажы ла эртен тура андый куучын өдүп туратан. Эңирде дезе өрөкөн сумказын жүктенип, айылдан айылга газет-журналдар, письмолор

тажып жүрөтөн. Бис ол тушта Ырөкөннинг жадын-жүрүмин жакшы билбей-тенис. Жүк ле өбөгөн жада каларда, билер боло бердис.

Бир катап шуурганду күндөрдүн бирүзүндө айылдаш жаткандардын бозузы Күчүктүн чеденине кирип, анда турган обоочоктун жанында турды. Күчүк Ырөкөн бозуну танып ийген. Бозу эмеш тойынып келерде, Ырөкөн өткүүлдү ачып, оны чеденнен чыгара айдаган.

— Болор. Кардыг эмеш толтырып алган. Эмди өскө жерден барып чайнан.

Бу бозу тал-табыжы жаан Каланчинованыг болгон. Адазы жокко беш балазы Ыскүске арткан.

Бу ок энгирде онын бозузы кайдан да аксап жанып келген. Оны көргөн Каланчинова Күчүк Ырөкөнгө чурап келди:

— Карган согум! Сеге не? Олөнгө таштанчызы кереес пе? Бу өлөнгө торо кардыгды толтыргадай эмтиринг.

Каланчинова чуулданган соңында, оны токтодор арга бар бед. Не ле деп айткылап та ийзе, онын табы .Удура сөс тө айдарга бербес.

Улус Каланчинованыг сөзине бүтпей, Күчүк Ырөкөнгө килеп турган. Же Ырөкөн эмесендерди токтотты:

— Слер мында тегин жерге чуркурашпагар. Ого болужар керек... Оног өскө сагыскандар чылап чуркуражып туругар.

Энгирлердин бирүзүндө Каланчинованыг айылынын жанында Күчүк Ырөкөн салам экелип, обоолоп жатканын айыл ээзи көрүп, сүрекей кайкаган.

Күчүк Ырөкөн кизирт этти:

— Не оозыг ачып алган турун? Улустан болуш сураарынан незин кемзирер.

Ырөкөн анайда айдала, айылы жаар жорто берген.

Карган Ырөкөн почтадан жанып кледе, Каланчиновада өлөнгө жок деп билип, жол аяс салам тартып келген кизи эмтир.

Же Каланчинова оны жастыра өңдогон.

— Бурулу учун карды кар дебей, салам экелген не. Же жагыс чанак салам ас болбой...

Оны уккан Ырөкөн чуулдана берди:

— Тенек эмеген эмтиринг.

Ончо улус онын айтканыла жөпсинген.

Бир катап калагызы жаанай берген Итушев Каланчиновала лакапада жолыгала, ого мынайда айтты:

— Сен ол почта тартаачыны жакшы ла искеште... Хи-хи. Ол служашый... Болушпай, кайдаар барзын... Бозунды бош салба. Ол тушта мен оны аксадып ийгем не. Ыскө улустыг чеденине кирбезин! Мен ого эмди чакпы тургузып саларым. А Күчүк Ырөкөннинг жүреги жымжак... Хи-хи... Сен оны искеште ле...

Каланчинова бойынын жастырганын та билген, та жок. Же өрскөн: жаштымулай берерде, ол түүсте мөт экелген.

— Изү чайла ичеер, өрөкөн. Якшы терлеер керек — деп айдала, жүре берген.

Бис ол тушта мындый керекти билбегенис. Же жуу баштала берерде, Күчүк өрөкөн журтта эң ле жаан учурлу кижн боло берген. Кажы ла айылда оны улус сакып туратан.

Жуу башталган жылдын баштапкы ла жайында журтта эр улус чек жоголо берген. Бу ок өйдө председатель Карманов бисти, эмеш жаан балдарды жууп, мынайда айтты:

— Ойыныгарды токтодотон туругар. Фронтовиктерге болужар керек. Слердин ижигерден жөнү база камаанду болор.

Баштапкы өйдө письмолор көп келип турган. Солдаттар «олжочы оккупанттарды оодо согорыс» деп бичип турдылар.

Ол күндерде Күчүк өрөкөннинг үни көзөнөктөр алдында жардак жаңыланатан болгон:

— 2525 номерлү почтовый кайырчактан келген эзенди алыгар.

Өскө көзөнөктө — өскө номер.

Же онын кийининде өрөкөннинг үни де тын жаңыланбас боло берген. Баштапкы «похороналар» келип турды.

Күчүк өрөкөн турага унчукпай кирип, бөркүн чупчийла, түби жок сумказынаг нени де узак бедреп турганда, бастыра биле бут бажына туруп чыгатан. Өрөкөн дезе жаан эмес чаазынды табыштырып, бажын өрө көдүрбей де, турадан түрген чыга беретен. Оны ээчиде ый-сыгыт жаңыланып турганында ол бурулу деп, өрөкөн сананып калатан.

Почтадан жаңып келгенде, эмегенинин баштапкы ла сурагы мындый болгон:

— База ла бар ба?

— Бирү.

Айылдаш жаткан Каланчинованын эки жаан уулы фронтко барган. Олор экүге «похоронды» өрөкөн почтадан жаңыс күнде алган. Өрөкөн эдер немезин билбей, почтанын эжигинде узак отурган. Арткан үч балазыла шыралап турган Каланчиновага бу коркушту чаазындарды канайып беретен?

Бу өйдө жиит почтальон кыстын үни угулды:

— Слер не отурыгар, өрөкөн? Күн ажарга једип клеет...

— Нени эдерин чек билбей турум... Бир билеге эки извещение...

Канайып табыштыратан?

Кызычак ары-бери ајыктанып көрөлө, араай айтты:

— А слер бербегер. Мен кезикте анайда эдип јадым.

— Неме дейзин? Анайда эдерге јараар ба? Билези корогон кижн учун пенсия алар. А сен дезе... Анайда эдерге јарабас, балам. Государственный иште турганынды ундыба.

Анайда өрөкөн айдып, сабарыла кезедип ийди.

— Таадабыс, улуска килеп жадым не — деп, кызыкчак унчукты.

— Нени эдетен? Коркушту чаазынды канайда табыштыарын билер керек. Улуска жаан согулта жетирбеске кичеен.

Кызыкчак унчукпай, туура басты.

Күчүк өрөкөн айылында эмегининен сурады:

— Бисте канча кирелү арба бар?

— Бүдүн жарым таар болор бо, жок по? Кемге? — деп, эмегини араай унчукты.

— Каланчиновага жарым таарды апарып бер. Балдарына бир эмеш талкан эдип берзин деп айт.

— Олордын кемизин: Жаңарды ба, Сашканы ба?

— Экүлезин. Бар, бар... Эртен бирүзи керегинде бичикти берерим. Экинчизи керегинде кийининде.

— Анайда жарабас. Анайда карын да ачу болор — деп, карган эмеген калактай берди.

— Же айдарда канайда?

— Билбезим... Улустын көзинче этсе кайдар.

«Чын да анайда этсе, эмеш жеңил болор» — деп өрөкөн сананып калды.

— Же сен бар... А мен дезе председателъге.

Карманов почтальоннын шүүлтезин жарадып уткуды.

— Жаңгыс ла олордын подвигтери биске јарт эмес. Улуска куучындап берген болзо... Энезине де жеңил болор эди...

— Геройдын өлүмиле... Анайда бичилген — деп, Күчүк өрөкөн айтты.

— Кожо өлгөн иштеечилерге баралы — деп, председателъ айдып, конторадан чыкты.

Карманов бистин черүүннн тартыжузы керегинде узак куучындаган:

— Каланчинов Жаңар ла Саша өштүнн тамагын кыйарга јалтанбай тартышкандар. Олорды полкто геройлор деп адап турулар. Олордон өскө јуучылдар јозок алынгылайт. Жаңардый ла Сашкадый уулдар јенүге јол ачкан... Же олор Төрөли учун тынын бергендер. Олор чылап ок ак-чек ле јалтанбас болорына чертенелдер, нөкөрлөр!

Каланчинова баштап кызарып, улус јаар сүүнчилү көрүп отурган. Онын кийининде бастыра бойы кугарып, көксинен тудунып, јайкана берген. Улус оны тудуп, токунадып турды. Кем де чеген экелген.

Председателъ Каланчиновага јууктап келди.

— Бис слердин уулдарыгарла оморкоп жадыс. Слер олорды геройлор эдип өскүргенигер. Слердин јүрегеердеги корон-сыс — бистин сыс. Бистин јуртыбыс јакшынак уулдарды јылыткан. Же слерде база үч бала. Олордын ырызын корулаар керек...

Каланчинова бу өйдөң ала унчукпас, табыштанбас боло берген.

Бир катап кышкыда Күчүк өрөкөн почтого браада, журттан жаан ыраак жокто уулчакка жедижип келди. Жаш кар жаап турган. «Шуурган болотон жат» деп өрөкөн бойында сананды. Бу кемнин уулчагы болотон?

— Сен кайдаар браадын? — деп, Күчүк уулчакка жедижип сурады. Уулчак уур тынып, тунгаксу үниле айтты.

— Фронтко.

Өрөксинин жүреги шимирт эде берди. Көрзөн, кайдаар шыйдынып алган. А бу Каланчиновтордын уулчактарынын бирүзи туру не. Айдар...

— Ыраак ок барар күүндү болтырын.

— А мен жедерим. Ошкош ло жедип аларым.

— Жетпес деп кем аланзып жат? Жаңыс ла бу мындый кийимдү улусты фронтко албай жат. Айылдаш журттын балдары база мындый кийимдү барарга сананган эди. Же оморды кайра жандырган жок по?

Уулчак унчукпай турды.

— Сен, Айдар, чанакка отур. Отур дейдим. Бот анайда. Мен сеге жакшы кийим көктөп берерим. Ол тушта баргайсын — деп айдып, Күчүк өрөкөн адын кайра буруды.

— Слер мени мекелебезер бе? — деп, Айдар аланзый берди.

— Жо-ок. Мен не мекелейтем? Сен мени айлында сакып ал. Почтадан жанып ла келзем, кел. Жарайт па?

— Же андый да болгой... А жуу божоп калбас па?

— Энгирге жетире божобос болор. Эртен де божобос.

— Айдарда, мен сакыырым. Слер өскө улуска айтпагар.

...Энгирде өрөкөн аркада койонго тузактар тургузып салала, айылына жанып, эски тонын унчукпазынан сөгө берди.

— Эмди база кемизинде түбек боло берди? — деп эмегени калактады.

— Жок. Бу жорукта коомой чаазын жок. Кажы ла күн андый болотон болзо — бу не — деп, өрөкөн карууна жандырды.

Бу өйдө эжик калырт эдерде, Айдар кирип келди.

— Бот келгенин жакшы. Бери отко жууктай отуруп ал. Тон көктөйрис.

Кийининде койон терези бөрүк көктөйрдө, өрөкөн Айдарга жакарган.

— Бөрүктери коомой нөкөрлөринди меге ий. Быыл койондор көп. Ончолорына бөрүкке жедер.

...Эмди бистин журтка почтаны машинала тартып турулар. Же андый да болзо, бис Күчүк өрөкөнди жаантайын ла эске алынып турус. Онын учун төрөл колхозыс керегинде история бичиир деп шүүжип аларыста, улуска көп жакшызын жетирген кижин керегинде куучын жокко история жеткил эмес болор деп сананадыс.

ЫЛДЫҢ ЫЛЫРИ

Јас

Көгөргөн кырлардын ары јанынан
 Көзинде көжөндү јазым келди,
 Јажыл тонынын эдеги јайылып,
 Јалан, кырларды бүркеп ийди.
 Јаш чагалдын бажына отуруп,
 «Јас келди» — деп, күүк үнденди.
 Јазым дезе јаркынду чечектер
 Төрөл кырларыма тсгүн јүрди.
 Јас менин сүүнген јүрегиме
 Көгөргөн чечек көзиле көрди,
 Онын түбинде теңери чанкыры,
 Алтын таңдардын салаазы көрүнди.
 Јас, јас, кайкалду симфония!
 Качан да ълбѡс јүрүмннн кереези.
 Чанкырлықта јажыл маанызы ѡлбиреп,
 Туруна үниле амыргылап келди.
 Эбире үнгүр, јанылга јараш.
 Телекей ойто ло јангырып јат.
 Калак ла дезен, кижинин јүрүми
 Катап ойто јанырбай јат.
 Је јас түней ле сүүмји,
 Кандый да эрке, ырысту сакылта.
 Јүректе кандый да јараш сезим
 Кѡксиме бадышпай турганын сезедим.
 Јылдан чыктыс деп койчылар сүүнип,
 Койлорын јажыл кырларга апарат.
 Амыр тымыкта аш үрендеген
 Трактордын күүзи угулат.
 Школдо күзүни мѡнүндий шыңырап,
 Ырысту каткыда көстѡр суркурайт.

Жаскы күнде көзнөктөр жалтырап,
Жагырган телекей эбире курчайт.
Эгирлер сайын жийттер жуулып,
Эрке, жажытту сөстөр айдылат.
Айдын түннинг тармызына улаарып,
Ак чечектү жодралар тургулайт.
Көгөргөн кырлардын ары жанынан
Көзінде сүүштү жазым келди,
Көөрөм поэттинг энчикпес күүнине
Көрнө отты чачып ла ийди...
Арка, жалаң чечектерле жалбырап,
Айдылбас кожоннын күүзин экелди.
Эбирбес жылдардын кайкалду жаражын
Эрке жазым ойто эзетти.

Жай

Ак чечектү ажулар арјанда
Ак тепсендер көбистий жараш,
Мөштөр шуулаган мөңүн талада
Мөлтүрежип јаткан көлдөр жараш.
Жай келгенде малчы албатым
Јаан тайгалардын сындарына чыгат,
Мөңкүлер алдында мөштөр аразында
Алтай айылдар ойто ло ышталат.
Озогы-озогы кожондор ойто ло
Онбос јеристинг јаражын мактайт,
Ай сонатта айыл түнүгинен
Учуп чыгала, кырларга јангылат.
Алаканча ла бу неменен
Ак-јарыктын үни угулат.
Јүзин музыка, јүзин тилдер
Чаңкыр јеримнинг үстинде јыңырайт.
Адалар атту јорткон јерлерге
Уулдары эмди машиналу барат.
Аргымак аттарыс кайда барган?
Арка, тууларда омор киштежет.
Јараш јайым једип ле келди:
Јаан мөңкүлер кары кайылат,
Ай јаркынду агын суулар
Арсыл туулардан күркүреп агат.
Јиилек јытту јалаңдар үстинде
Јиргилјин ойноп, мелтиреп барат,

Чалгы алдында өлөн толголып,
Чалынга јунунып, болот јалтылдайт.
Ондо-мында обоолор теңкейип,
Орой энгирде улустар јангылайт.
Кечүлерде аттар таказы шынкырап,
Келин, кыстар кожоңы јайылат.
Јайдың түни кандый кыска,
Јалтырт эдип күн чалып ла ийер.
Қирбикте конгон алтын түштер
Қөрүп ле јатканчан јылыа берер.
Јай эмди меге јорукташ өйлөри,
Јай эмди меге јолугыш өйлөри.
Ол меге бүгүн ыраак јолдор,
Јолугышта удур сунган изү колдор.

Күс

Алтын шагдары, күзүңгилери шыңырап,
Күлер тагылга күзим отурды.
Сары јалбышту үспекчиндер чилеп,
Аспактар күнге јалбырап күйди.
Јаңыс ла мөштөр јажыл бойлары
Јаан тайгаларды эбире турды.
Күски кыруларга бүрлери буурайып,
Мөңүн тозында мызылдап шуулашты.
Элем-салам Төрөлис дежип,
Эзчишкен турналар эзендежип јанды.
Түндүк таладан барган куштар
Түниле Алтайымның үстиле учты.
Сары бүрлер салкынга айланып,
Сала берген изине төгүлди.
Эзенде оноң көстөри көгөрип,
Чечектер чыгарын сакырым эмди.
Айас тегеринин бу алдында
Алтындалып јадыры төрөл јерим.
Күмүш сууларла туулар курчанып,
Күнгүреп турганын мен сезедим.
Күскиде Алтай јеримде тойлор,
Күрен јеримде кожоңдор јыңырайт.
Кыс качыарга барган келиндер,
Озогыда чылап, јажытту баргылайт.
Түлкү бөрүкти түнзийте кийгилеп,
Түнде кудалар араай киргилейт.

Ай жарыгына аттарын ээртеп,
Ары-берн мендеп јелгилейт.
Је кўс алтын маанызы јайылып,
Алтайым ўстиле омок мантадат,
Сары шанкылу быјыраш кайындар,
Салкынга шуулажып, шылыртту
каткырат.

Сўмерлер баштары сўттий агарып,
Кўк тенгериге кўрўнбей јапшынат.
Ажулардын ыраак ары јанында
Ак сагалду кыш отурат...
Каран кўс! Сўўген ойим!
Иштеер, иштеер, кўўним келет.
Алдыма тўшкен кажы ла јалбырак
Ару, јажытту ўлгердий билдирет.
Јиит тужымда тўрўл јеримди
Кўс ле сайын таштайтан эдим.
Таш оромдорло такылдада базып,
Јалбырак јымжагын эзейтен эдим.
Тверской бульварда беле агаштар,
Јалбак јалбырактар јерге тўжетен.
Мындый јалбырактар ўстиле качан да
Поэт сананып, базып јўретен.
Кўлерден эткен онын сўри
Кўрен кўсте сананып турат.
Кўзим менин, сўўген кўзим,
Кўлер эриндер араайын шымырайт.
Болдинонын кўстерин тўженип,
Поэт эмди јантыскан турат.
Јалбырак дезе айланып келеле
Јардына тўжип, јажыркап јапшынат.
Кўс! Сананыштын сергек ойин
Поэт тегиндў эмес сўўген.
Менин јўрегиме кўски кўндерде
Ўлгердин мўнкўлўк кўўзи келген...

Кыш

«Ойим јетти» — деп, кыш унчыкты,
Мўнкўлерден шуулап тўшти,
Карла айланып, куйунла куйулып,
Каскактарда коолодо сыгырып ийди.
Ак сагалында куйун ойноп,

Ажуларды кайлап ажып келди.
Алтайымды ак карла бұркеп,
Амырын ундып, кыш иштенди.
Көзнөгиме ойто ло жүзүн чололу
Мөңүн журуктарды журап берди.
Ак карлар алмастый чедиргентип,
Айлымнын эжигине келип түшти.
Узун түндерде шуурган шуурып,
Ак жалду аттардый мантайт.
Капчал өзкөтөрдө ачу киштежип,
Эн чакыларды эбирип баргылайт.
Сары көстөрлү туралар жаныла
Сананып жагыскан түнде өдөдим.
Мөңкү тайгалар ары жанында
Мөт чечектү жайды түжейдим.
Ол өйлөрдү эске алынып,
Озогы журтка сүрө ле барадым.
Кичинек арык уулчакка килеп,
Кайда барган изин таппайдым...
Жылдар өткүрө колымды сунзам,
Жаныс ла салкын алаканыма согот,
Эңир чолмоннын көгөлтирим чогы
Эркеледип тургандый эбире оролот
Ак карлу узун түндерде
Айландыра жүрүмди мен сананадым.
Жарык лампанын жанына энчейип,
Жаан сийимнин кеберин журайдым.
Ачулу да санаалар көксиме толзо,
Алжыш болзын, жүрүм, дейдим.
Ак-жарык, Айым, Күним,
Алтын жарыгын көзимде жүрзін.
Куйун өткүрө куулгазын жайдын
Кубулбас өңдү чечектери көрүнөт.
Качан да жолукпас сенин көстөрин
Катап ла катап түжүмө кирет.

Кадын жаскыда

(Куучын)

«Бу ончозы жаңыс ла менин, а сенин эмес
болзо, ол не де эмес.
Бу ончозы меге жуук эмес, а ыраак болзо,
ол база не де эмес.
Жаңыс ла жер ле суу болзын,
бу өлгөн кайда ла өзөр.
Жаңыс ла бу чаңжыр кей болзын,
кажыбыс ла тең тынар...»
У. Уитмен, «Бойым керегинде кожон» —
деп поэмадан алган үзүк.

Бис бу жерге быжыл жаңы көчүп келдис. Чынынча айдар болзо, бис алдында бу жерде жатканыс. Же жуу-чак боло берерде, байла, энем бистерди корып аларга өскө жерге көчкөн болор, эмди бис ойто ло төрөл журтыста. «Бу слердин төрөл журтыгар» деп, энем айдып жат, а биске дезе төрөл журтыс — көчүп келген жерибис. Же канайдар, жаңы көчүп келген жерди айкап, чат ла эске неме алынбайдым — ончозы ла солун, ончозы ла өскө.

«Адагар ол журттан жууга атанган, эжегер база анда иштеген... (эжем божоп калган). Чыккан-өскөн жериске жана берели, балдарым? Канайтса да, андагы улус биске таныш, одын-суузы да жуук. Бала-баркала кожо иштеп, слер үрене беререр. Жана берели, балдарым».

Бис, бала жыды чыккалак улус, энебистин сөзинен чыгып кайда баратан эдибис — көчүп келдибис. А энемде не болзын, ончо улус билер де, жар-жаак жүрбей. А бис мындагы улусты таныыр эмезис, жүк энемнин ле болор-болбос немеге сүйүнип жүргениле үлежедис. Кандый бир кобыга сабарын уулап, өкпөзрип айдар: «Көртураар ба, балдарым, бот эзенде ол кобыдан өлгөн эдерис. Эжен де анан өлгөн чаап туратан. Кара-суулу жайаныр кобы. Алдында ого жаңы канзам да таппай калган эдим... Жаңыс ла иштенкей болоор, улус та слерге жапсый берер, балдарым. Балдарым улусла ла нак болзо, энегер де жеңил жүрер...»

Энем бого келгели, куучынчы да болуп калды. «Балдарым» деген сөсти улай ла айдарда, бис энебисти акту күүнистен килей де бередис.

Байагы алдындагы адылчангы да жок, танкы тартып, унчукпай отуратаны да жоголгон — мыны ончозын көрүп, бистинг де сыныс жеңиле түшти. Кер-мар кандый бир једикпестер де, тутактар да боло бергенде, алдындагызынды тал-табыш жок, кату эрмек-эш те айдышпай, билдирбезинен бдүй калат.

Мен ол жыл көчүй келеле, бригадага бор-кар иш иштегем. Мениле түнгей бир кезек уулдарды сакмандар эдип чыгарган, а мени дезе Кэдын ичи јаар үрен тартсын деп ийген. «Мени Кадын дөөн үрен тартырып ийип јат, эне. Нек-сак белетегер, эртен, байла, атанарыс» деп энеме баштапкы катап јакару берип салдым. Энем бу сөсти угала, алдындагызы чылап ла канзазын узаак соруп отурала айдат: «Эјен база анда иштеген болгон... Је сен эмди јаш эмезин... ајыктанып јүр. Јаан суу, кату јер».

Энем эјем керегинде куучындаарда, айла менин сагыжыма эјемнинг чырайы чат ла јарт кирбейт. Мен ол тужунда школго до үренгелек болгом. Та нени эдип туратан болбойм, сагыжыма база јакшы кирбейт. Је андый да болзо, эјем керегинде мен бир эмеш та нени де билер ошкожым, је учы-куйузынанг ала тоолоп болбозым, јок, чындап та, тынг да билбейтен эмтирим...

Эјем Кадын ичине торбоктор кабырып, узак өйгө келбей туратан. Каа-јаада келгенде, мен уйуктап калатан ошкожым, база ла көргөмдө, туку эртен тура эјем ойто ло ижине тергенип тура, уйкыдаг јаны ла туруп келген меге көрүп: «Таай карындажымды сени! Акыр ла, јас келзин, Кадын ичи дөөн бир-бир катап кожо барарыс».

Ол Кадын ичи деген јерди көрөргс мен база көп лө катап албаданатан эдим, је бу ла келишпес. Эјемнинг анда көрүп, сүүнип јүретен немелери база көп лө эмтир. Уйлар, койлор јатканын база кем көрбөгөн эди. Је эјемнинг айдыжыла болзо, Кадын ичининг уйлары сүрекеј јараш этире јергелей јадатан эмтир.

А мен дезе орынга јадала, Кадын ичи керегинде эјеме кыјырантып сананатам, јок сананып та эмес, а бир катап айда салып ийген эмтирим:

— Бу уй деп неме јараш этире база јергелей јадатан сагышту туру не.

Бу сөзиме энем меге кылчас эдерде, мен тоннын алды дөөн бажымды јажыра бергем. Эмди карануйга јажынып алала, маказырап сананып јаттым: «Јастын јыды мындыј кышта анда та канайып јытанатан болбогой, оны бир катап јытап көргөн кижі. Кадын ичи кышкыда да јап ла јажыл — карагај, јойгон дейт. Јаан суунын да табыжы түни-түжиле амыры јоктонг угулып јадар... Андый табышту јерге кижі токуналу јадып та болбос болбой»... — Бу мындыј согыштар — күйүништинг коронынанг улам болор. Мынайда узак өйгө эјем келбезе, мен база өскөртө сананатам. Ол санаамды көксиме тудунып болбой энемнен:

— Эјем не келбей туру не? — деп сурайтам.

— А сен мында не деп айткан эдинг. Эјен ачынып атанган...

Энемнен мындый сѳс угала, эјемге торт ло акту кўўнимнен килей беретем. Ојто торт ѳскѳ этире сананатам: «Уйлары бир ле кичинек отоп јўреле, кепшенгилеп јада берер, эјеме кандый макалу. А эјем десе иштеер немезин таппай салып, Кадыннын јарадына нени-нени сананып отуратаны кандый јакшы. Ол эмезе Кадыннын ол јаны ѳрѳ машиналар кѳрўп, соотоп отурарга ол база иш пе? Устине јастыг јыды јытанып турган јерге кижѳ кере де тўјине чайлабай јўрбей...»

Эјем сўрекеј јакшы иш алып, сўрекеј јараш јерде иштеп туратанына мен де учы-учында јѳлсине бердим. Је андый јараш јерге апарбай ѳйди узадып турганына мен ичимде бир ле кичинек ачынып туратам.

Чындап та, бу ѳзск бажында кижѳ сонуркап кѳргѳдий неме јокко јуук. Ол ло кар, ол соок, ол ло кырутып калган агаштар, ол ло чыкырада базып јўрген арык уйлар, ўзези ле ол ло бойы. Онын да учун эјем бистинг јадыныс керегинде анай ла кичееп неме-эш сурабайт ошкош. Бир кўн эјем келеле, база ла Кадыны керегинде куучындаарда; «бу кижѳге тоо тоолодып ўретпес, јаантайын чаптык эдер кандый улус» — деп, та не айткан болбоойым. Мен кийнинде андый кедер сѳзине канча ла ачынгам. Онын кийнинде бойымды бойым арбайтам: «О кудай, мен анайып айтпаан болойын. Эјемди база катап кѳрѳтѳн болзѳм...» Је эјем биске онын кийнинде катап келбеген. Келгенде, азык апаратан сумалынан јўзўн-јўўр ѳнгдў таштар чыгаратан эди. Эмди ол таштар та кайда, байла, эмди де кандый бир јерде јаткан болор...

Мен оног ло бери эмдиге јетире та кандый да унчукпас бол калдым ошкожым. Бир кезекте сѳс айдып ијетен де јерге мен алаатый берген тура каладым. Улустар та не деп сананат болбогой? Је канайып та сананза, санангылай ла... Бу акту бойымнын сагыжым эмес, а јаан кижѳ — энем анайда айдып јат. А мен энемнин сѳзинен чыгар кўўним јок. Качан бир кўўнѳме јеткедий иш иштезем, мен ол тужунда недег де туйуксынбай, улуска јартап берерим. Менин улуска эрмек айтпай јўрген шылтагым јангыс ла эјемди качан да ачындыра сѳс айтканымнан эмес, а ѳскѳ. Мен эмди јаандап калган кижѳ јаш балдардын чончып, ѳѳѳжип туратанын канайып ѳнѳдѳбозым. Онын учун эјем меге не ачынзын. Мен улуска кату, удѳра кајыгыр сѳс айтпай јўрген шылтагым мындый.

Эјемге ол тужунда 19 јаш болгон. А Кадын ичи мынанг 12 километр јер. Эјемди ол 12 километр јерге кыжыла торбок азырадып јангыскан ијген эмтир. Чынынча айдар болзо, улус чыкпаста, энем эјемди албадап ијген эмтир. Айдарда эјем 6—7 кўннинг бажында азык алып келер болзо, андагы кату шыразын билдиртпеске: «Кадында јакшы ла, эдер неме јок ло, иштеерге јилбилў ле» — деп, кемге ле айдып јўретен эмтир. Мынайып ла јўреле, јас бажы эбирилип келерде, эјем биске келбеген. Уйларла кожо бир кижѳ тоштын ўстинде агып браатканын улустар кѳргѳнин бис учында укканыс.

Онынг учун кижининг чын жүрүмин, чын сагыжын билип албай жадып, «ол мындый-андый» деп, озолодо айдар күүним жок. Озо баштап улусла иштеп, жүрүл алайын деп. Онын кийининде: «ол мындый-андый» деп айдатан ба, жок по, ол ло тужунда көргөй.

«Сен жүрүмнинг жолына басканыг бу туру» — деп, байа энем айткан. А мен мыныг алдында нени эткем? Не керегинде санангам?

Жакшы болзын, кара бажы кажайа берген, кару энем!

Жакшы болзын, жаш тужым!

Мен эртеп бастыра ла улустар чылап, бастыра эткен керектеримнинг каруузына турарым. Энемди төгүндөп ийеле, салдым ойной беретен ой өткөн. Канайда жүретенимди мен эм тургуза айдып болбозым.

Мен бу күүнимди энеме чала-была андарымда, энем мени жаза көмөлдү:

— Ба-таа, бу уул чек жууга-чакка атанып жаткан неме ошкош. Эмди улустыг көзине база анайып айт. Теп ле тегин улустар чылап иштеп, куучындажыл жүрзөг, артык болбой.

Мен мыныг кийининде чала кемзине береле, энеме айттым:

— Эне, солуп кийерге ол бир эски штанды жамап салган болзоор.

— Жамап койорым, балам, жамап койорым. Же бүгүнче нөкөрлөринг ле кожо базып, куучындажып ал, балам. Эмди кыра ижи божобоончо, сенде амыр жок болор.

Тышкары чыксам, күннинг аназын, кейдинг арузын.

Кадын ичи түдүскекке көмүлүп калган туру.

* * *

Мен сеялкага үрөн тартатан кижин. Эмди бричкалу барып жадым. А өскө улустар тракторлу баргылап жат. Мен трактордын ла кийининен ары жортойын деп, же трактор таркырап, туруп ла жат, туруп ла жат. А мен бричканыг үстинде отур ла жадым, отур ла жадым. Учы-учында трактордынг тележказында отурган уулдар түймегилеп чыкты.

— Бу «Тогузан Тогусты» кем сураган, казанчы болзын деп?

— Мыныг пенсиязы ас бол турган ба?

— Мында конторада бойы суранып жатпай кайтты.

— Отурды ла эмеш айылында. Эм онынг учун ого суу тажыыр керек. Же мен ле суу тажыбазым, уулдар.

— Же бу канайа бердигер, уулдар. Озолодо немеге не ажынар. Байла, болуп ийер учун суранган.

— Кыстар-келиндер жок по. Эм ол «Тогузан Тогустыг» казан аяк жунганын канай көрөр, канай ого болушпас.

— Чындап та, иш эткен кижиге өскө кижин килебес этире эдер керек. А андый кижиле... чаптык болор, же көр лс тураар, чаптык болор.

— Же андый боло бергедий болзо, ол до тужунда немениг жартын айтпас па?

— Же ажынбайлы... уят бол калбазын.

— Не, уйатка түжерже нени эткен кижн бар.

— Правильно, уулдар, правильно. Чо, бис түни-түжиле иштеер ӱйдӱ ого болужар.

— Жо-ок туру, жо-ок! — деп, чала сарлык бӱдӱмдӱ јелбер чачту уул айдат.

Кадын түжерже турган уулдар мынайып ла чур-чуманак болуп турганча, чала сылым аксак карган кижн кой тере тонын колтыктанып алган эски амбарлардын кийининеҥ чыгып келди. «Тогузан Тогус» деп атту кижн јаскы кӱнге удур кӱрӱп болбой, чала тагдактай алып, Кадын түжерже јаткан улусты ајыктайт.

— А тракторист Тарпак па? Кем жо-ок! Кожо иштейтен улус слерлер бе? Је кем јок! Талдама чоҥ уулдар эмтиреер.

«Тогузан Тогус» прицепке отуруп јадып, тууразында бричкалу мен дӱӱн ајыктап:

— А сен бисле кожо бо?

Мен айдып береримде, ол бир де неме айтпай, мениҥ боожомды келип алала, айтты:

— Сен ол бала-баркала кожо бар. Мындагы јолдорды сен билбес те болорыҥ, а мен слердин кийнеердеҥ једиже берерим. Озо бар јадаар.

— А суп-лапшаны кем кайнадатан? Мен что ли?

«Тогузан Тогус» дейтен апшыйак сӱс айдарга белетенип ле јӱргенче, тракторист Тарпак байагы сарлык ошкӱш јелбер чачту уулды кӱзиле имдеп ийди. Је ол уул нени де кӱрбӱй салды ошкӱш, база ла катап айдат:

— А бис кайнадатан что ли?

— Је отурзан, уул, сени сакыыр кижн мында јок.

Казанчы ӱӱӱн нени де айдарга турала, га сӱс таппай калды, та ӱскӱ неме сагыжына кире конгон, ойто токтодынып ийди. Байагы јалакай карыган эрӱ чырайы чала соой тӱшкени јемириле берген кабактарынан јарт кӱрӱнет. Ол келтей кӱзин сыкыйтып ийеле, Кадын ичи дӱӱн боожозын араай бура тартты. Эмди ол бистердеҥ озо ӱгкӱк-чингек јерлерле бричказы калырап, кӱни јелдирип братты. ӱӱн озологон ло кийининде байагы прицепте отуруп алган улус сарлык ошкӱш јелбер чачту Кутук дейтен уулды арадагылаган ајас:

— Сен болор ло болбос ӱйдӱ кижиге ӱниҥ кӱдӱрбезеҥ.

— Ол сениҥ аданнан да јаан кижн болор. Казан азып албай турза, бир катап болужып та ийзебис, анаҥ, байла, кӱчибис тӱшпес ине.

— Је болужарын болушпазабыс та, јаан кижини јаан деп бир киреде эрмектенип болбос кайтканыс.

— А что, кажы ла кижиге чӱӱдӱӱр болзо, чӱӱдӱӱр лӱ. Председатель болзо, чӱӱдӱӱр. Карыган кижн болзо, чӱӱдӱӱр. Је мен ле бесплатно колы-будум бӱктебезим. И так эки будум сарсулу.

Бу тал-табыш, чууган мениҥ ле учун боло берген неме чилеп, чала эп-јоксынып, кунуга бердим. Айландыра отурган улус мен мында

жок чылап, бойлоры ла куучындашкылап, мен јаар кылчас та эткилебейт. Же чынынча айдар болзо, ологго көрө, мен бир катап жазап иш эткем бе, керек десе, божо до тудуп билбес болорым, көрзөөр, менен бричкалу атты «Тогузан Токус» алала жүре бергенин. Же ол карганакка ачынып турганым база жок, чындап та, бу жолло мен эненен чыккалы бир катап жүрбеген инем. Бричка-эш аңданып, уятка түшпезин деп ле карганак мени коптолоп алды ошкош. Же чындап ла мени коптолоп алган болзо, менде кандый да арга жок неме бар эмтир: та көзим арга жок жобош, та баскан базыдым ойинен өткүрө бооду, та эрмек-эш айтпазым учун меге килеген бе, мен алаң кайкап барып жадым.

Трактор кезик бурулчыктарга чек ле тыныжы жетпей брааткан неме чилеп, табыжы үзүлүп-үзүлбей ле жүрөле, ойто тирилип келет. Мен прицептин үстинен казыр жарларды көрүп, эди-каным жимиреп браадым. Же ол тобырагы жемирилип турган кайыр жол меге неме эмес деп, улуска билдиртерге албаданып, арай ла прицептин кырынан антарыла берердин кажы жанында браадым. Бу мындый жолго коркубай, каткы-кокурла брааткан улуска чала эместен күйүнип те турганымды канайып жажырар, же мен бар-жок күчимле албаданып ла жадым. Кижинин көзинен, жүзинен улус нени-нени көрүп ийбезин деп, жүзүмди туура эделе, алдымдагы баш айланар жарды көрбөй, туку ыраактагы тууларды көрбөчи кижин болуп отурадым. Же..

Же жол деп неме кайа-ташка кыстадып, эки жанында турган кайалар жаан салкынга жемириле бергедий үстибистен карап турды. Же бу барып жаткан улустын куучынынан бу жолдон, бу кайалардан коркуп па, жалтанып па турганы билдирбейт. Олог чек өскө неме керегинде куучындажат. Бу жүрүмнүн собурулузын, бу жүрүм кижиге килебей, кандый да өч алып турган неме чилеп, улусты кыйнап, улуска жазап отуурага арга бербей турганына комудагылайт.

Желбер чачту Кутук деп уул:

— Жүрүмде көп сананбас керек, действовать эдер керек. Жүрүмнүн алдына не жажыркар — деп айдат.

Кадында кой кабырып турган Умчу дейтен келин:

— Кезик өйдө жажыркардан болгой, жалынарын да. А өскө арга жок боло бергенде, туйказынан мыжылдап та алып турбай база — де-ди.

— А арга жок улус көзинин тусту суузын агыскылап жат. Көстин жа-жы — вода ине, вода. А вот оны кургада, жаргыш жарган чылап, бууп салар керек. Ол тужунда жүрерге жеңил болор.

— Э-э, тилле кижинени ле эдип ийбей база. А жүрүмнүн чын толгуужына учуразан, өскө кожон кожондоорун.

— Мен андый жажуун куучын сүүбезим. Менин санаамла болзо, кижини эдетен немезин эдер керек. Каждый кижинин бойынын жүретен, эдетен немези бар. А көк албанла болуп албас немеге албадана берзегер, тууразынан да көрөргө жалко. Же эмди ол пенсионер өгөсн ол неге

брааткан, не жетпей жат? Бот онын ла учун жүрүм күч боло беретени ол. Улус, конишно, бийик должностуу болорго албадангылап жат, өскөзинең артпаска. Чын иштейтен жери жер казатан болзо, а ол дезе, столдың кийинине отуруп иштенер күүндү. Вот оноң улам бюрократизм деп неме башталып жат. Менин учун дегежин ол бойынын жеринде эмес.

— Же мен ол керегинде билбесим, мен онын бери жанындагызын айдып жадым. Менин бу ла бу иштеп жаткан ижим керегинде, жүрүп жаткан жүрүмим керегинде... ол городской дежетен жүрүм болбой, жүзүн-жүр бичик кычыргылап алып, көп жерлерге жүрүп — кижинени ле көрбөй база. Мен ол керегинде эмес... бу Кадын деген алтайга канчанчы катап түжүп жатканым керегинде, кандый өйлөр өткөни керегинде. Эмди ле көзимди жумуп ийеле, санансам, ой, канча көп ой өткөн, канча жакшы балдар болгон...

— Да, өткөни жараш, жакшы немедий... Ой, уул, Толя! Бу сен канай турган, бери отур, вот храбрес!

Мен чочыганым арай ла прицептен ангарыла бербедим, база ла көрзөм, кийин жанындагы көлөсө жардаң ажып брааткан эмитир. Мени Кутук күчтү колыла прицептин бажы жаар мергедеп ийди.

— Сенин учун бис отвечать этпезис. Вот герой! Айса бисти ксрзин деп турган ба? Не то видели... знаем!

Мен эрмек-эш айтпай отура бердим. Чек ле менин сагыжымды билген чилеп, өзөк-буурымды өртөй айдып ийди. Айса мен байа прицептин кырына отурала, коркуп турганымды билдирбеске, өйинен өткүрө тумчугым өрө көдүргөн болорым, бу менин сагыжымды канай билип ийген? Бу улус база санбашка ла эмитир.

— Мында жол кату, эмеш аыктанар керек. Бу Кан-Оозынын жай жерлери эмес. Мында көс лө көс керек, айса болзо, кезик жерге түжүп алып барарга келижер. Айла сен, Тойла, канча жашту болдың?

Мен айдып береримде:

— О-о, тың да кичү эмес эмитирин. Эжен сендий тужунда бу Кадынга торбоктор кабырган... эх, канча көп балдарла мен иштегем, а кезиги эмди жок. А кезиги өскө жерлерде карыгылап жат. Ой кандый түргөн эдүп жат. Эмди ол балдарла бир катап жуулып, кожо тойо ыргаган кижини. Андый неме болбос ине. Эмди мынайып ла жүрүп, бир ле жакшынак күнде... Бот ол өйгө жеткелекте база бир жакшы жүрүп алар керек. А ол жакшы жүрүм дегени та не атазы болбогой, ол та кажы тушта жажынып жаткан неме болбогой. Ол колго кирбейтен «жакшы жүрүмди» тудуп алып, бир эмеш кыйнап алар эдим. «А, шогым, сен озодон бери кайда болгон, бого жажынган немен не, мени көрбөсөн болгон болдың... Э-э, чалто-о!»

Бис база бир баш айланар бурулчыкты сдөлө, тыштанып алдыс. Бис те эмес, а тракторист кижиге арай күчке келишип, колы-буды сыстажа берген болгодый, амыраар деп, жаңы ла анан-мынаң тумтууйып келген жаш көкти жытап, маказырап жада бердибис. Бисти апарып жат-

кан Тарпак деген уул тракторынан чыгала, чек ле мылчадан чыккандый буулап калтыр.

— Ой, уул, сениң «балдардын энези» дейтен айылдагы эжинг көргөн болзо, бу өйдө сенен развод сураар эди. Карын көрбөй турганына бу кайаларга бажыр. Бу слерлер кезик-кезикте тен өнөтийин ле жүзбажаарды сүркүшке уймап ал турган болбойоор, уулдар.

— Өнөтийин бе, өнөтийин эмезин Кадынга ла түшсөң билеринг. Ол тужунда жүзүн-жүүр «любовтордон» болгой, ол карган «Тогузан Токус» та сеге жолугарга жалтанар. Көр лө тур, жаш сарлыгаш. Айла бу уулдын чачынын койу-узын. Ииргиштү болгон болзом, жанынга отура-ла, бир жакшынак чулук балдардын энезине түүп алар эдим.

Айландыра жап-жакшынак жаскы күн, бар жок күчиле жылыдып, энэрте чечектерин таштардын кыптарына кыстап алган, кееркеп туру. Жаңы ла чыгып келген көкting үстине көңкөрө жадып, ойто күнге удурчалкойто жатсан, бу өйдө сеге не де керек жоктый. Каа-жаа болчок ак булуттар чокчойгылап алып, көпөгөш тегериле мендебей, табылу жеп-женил браадыры.

Мен бу брааткан булуттарды көрүп, бойымнын жарты жок жолымды ла жүрүп жаткан жүрүмимди сананып, аайына чыкпай жадырым. «Байла, улустар мен чилеп качан да жүрүмин баштабаган болор. Олор кандый ла ишти озолодо билип, жап-жарт этире айдып берет. Керек дезе, эзендеги де жылдагы бор-кар керектери керегинде бүгүн жап-жарт билгилеп, оны эдерге эмдеештенг белетенгилеп алган. «Түкүрүп ийзе — ийт» деген чилеп, мен мынайда ла жаантайын жүрбес болбойым. Байа ол сарлык ошкош чачту Кутук деген уул да айтты не: кандый ла кижин бойынын ижин эдер керек. Айдарда, менде база кандый да аңылу иш бар, же ол кандый иш болбогой? А мынайда ла жаантайын ары калбан, бери калбан болуп кижин, чындап, та канайып жүретен?

Аргымактын мангы

Аргымак!

Сенин оттый, октый мангын
Бийик жеримде јиит ле эрчимдү.
Јүгүрүк аттын јаркынду магы
Комустын, топшуурдын күүзиндий эркиндү.

Аргымак!

Ай билдирлү кеп-сүрүн
Алтайлар јайган чөрчөктө.
Эрдин изү жүрек түбүнөн
Эрјине табылган — сен чөкбө!

Ат ла мылтык качаннын качан да
Эр кижинин бүдерде энчизи.
Адазы јажап, өлөр алдында
Уулы алатан тос баркызы.

Ат-эрјине јаражы керегинде
Кайчылар кандый куулгазын таппаган!
Сүүш ле кыстын јаражы керегинде
Јаңыс, байла, мынайда айдылган...

Катап ла тозын... сууны чачылтып,
Ыраакта карандап, кем де учуртат.
Јарчы кандый табышты таркадып,
Алтайда айланып, бүгүн мантадат?

Айса, тойдын, јараштын элчизи
Аракы-чеген азып баштайтан?..
Айса, кара түбектин калју белгеzi,
Атты ээртеп, мылтык алатан?..

Аргымак!..
Туйгактарыннын тунгак тибиртиле кожо
«Аврора» атканы угулган Алтайга.
Октын суулты, жуучыл кожон
Жонымды кѳдүрип, баштаган тартышка.

Ол тушта мааны да кызыл,
Жуучыл бойы да, сѳстѳри де кызыл..
Јал јастанып, аттар да жыгылган,
Јенг јастанып, эрлер де жыгылган...

Аргымак!
Сен тѳбекти јарлап, 41 жылда
Тууларга кысталган јурттарла мактаган.
Ырызымнаг айрып, ѳскѳ талага
Адамды айылынаг јажына апарган...

Бу амыр ѳйлѳрдѳ городтон тайгага
Јай ла келгенде, једип барадым.
Атка узак минбей јѳреле,
Атка мингемде, адамды сананадым.

Каракол-Бажында адамнын чакызы,
Араайын тымып, јанында турадым.
Адым киштеп, јер чапчыза,
Та ненин де учун ыйлап ийедим.

Алтай јеримде аргымак мангында,
Ырыс ла шыра, — ѳйдин салкыны,
А ѳйлѳ кожо келген салкында
Албаты-јонымнын агару салымы...

...Телкемде ѳдѳп, ракеталар јарыжат,
Темир чак деп мыны айдыжат.
Је кулагымда тѳнгей ле туйгактар табыжы,
Је тѳнгей ле тууларда јылкылар киштежи.

Аргымак, аргымак сенин магын
Јѳрегимде бирикти темирдин магыла.
Је качан да магын ѳзѳлбес,
Албатым, Алтайым сени ундыбас.

Аргымак!
Сенин оттый, октый манын
Бийик јеримде эмди де эрчимдү.
Јүгүрүк аттын улу магы
Туулардан чөлдөргө чөйүлзін эркиндү!

Јебрен јан ду кижинин јолы

Мен — јебренде бүткен алтай кижі.
Бу мен Будданы канайып байлайтам,
Христоско ло Магометке не багатам?
Кем уккан, омордын јажы
Јебрен кижиден јаан деп?..
Мен билерим, омордын јажы
Ончозы менен кичинек деп!..

Мен кудайга качан да јолукпагам,
Куучын-эрмегин качан да укпагам.
Мен јалар-отко бажыргам,
Агару сындарга алкагам, —
От одыргам — јылынгам,
Тууларла, сындарла кырлагам.

Мен — јебрен кижі, јебрен өйлөрдө
Кудай да ичпеген кутук ичкем!
Бийик туулар ла тенгери ортодо
Јажытту эрмекти сезип јүргөм!
Јүрегиме бүдүп, түндерде оны тындагам,
Өйлөрді өзөк-буурымла өткүргөм.

Бойымнын јебрен кеберимди
Көлдөргө энчейип, омордон көрөтөм.
Өлүмди ле јүрүмди,
Өштүүмди ле најымды
Кажы ла јолдо мен сакыйтам.

...Мен — алтай кижі. Јебренде бүткөм.
Онон бастыра јандарды өткүрө,
Кудайларды, каандарды өткүрө,
Бүгүнгі атом чакка јетире, —
Бир ле көрзөм, једе конгом.
Көп чактарды кийинимде көмгөм!

Мен — кижн. Јажына мѳнкѳлик,
А кижиге кѳрѳ, — кудай ѳлѳмтик.
Менин јолым — јылдыстарда,
Эскини јенген јангыларда!
Революция — менин канадым,
Ленин — менин чындыгым!

Москва

Москва, мен эн ле уур кѳндеримде,
Энемнин эдегинен тудунган чылап,
Сеге бѳдѳп, сенен тудунадым.
Тѳбекке де тѳшсем — Москва,
Макка да јетсем — Москва.
Јастырганыма ѳштѳлер маказырап,
Јолыма тѳби јок оролор касканда,
Москва, сенин сѳзигди мен сакыйдым,
Јагыс ла сеге мен иженедим.

Уур санаалардын ла јолдордын
Учы јок тѳйѳнчектерин чечерим,
Кара тѳгѳннин ле кату чындыктын
Учы-тѳбине тѳнгей ле једерим.
Москва,
Мен сенин алдына мун суракту келедим,
Кудайга бѳткен кижн чилеп,
Санаамды, кѳѳнимди јажырбай ачадым.

Москва,
Мен сенин алдына Уч-Сѳмердий бийик эмес,
Тѳничектий јабыс ла тымык турадым.
Карануй-туйук капчалдый эмес,
Ак јаландый алдына ачыладым.
Мен сенен јенил јол сурап келбегем качан да
Эрге берилген салымды кѳдѳрерим јолымда...
Аткыс чылап артабаган инем,
Арба чылап какшабаган инем,
Телекей кѳдѳрген Москвам,
Тенериге тебилген Москвам!
Онын да учун, Москва
Мен эн ле уур кѳндерде
Энемнин эдегинен тудунган чылап,
Сеге бѳдѳп ле сени ээчип,
Кийниннен базадым, Москва!

Айгырдын бажы

(Повесть)

Туулу Алтай автономный областынын 50 жылдыгына учурлап турум

Кепеш, ба ла жаман-жуудык, жүзи жүс акчага, бойы беш акчага турбас дежетен Кепеш, бу мындый жер-жалаң сегис үйе кажаан айылдын бозогозын алтап, бу мындый ап-апагаш кийистин үстине кемзинбей отурып, алдында десе толтыра тепши эт, бирүзинде аракылу, бирүзинде чын ла «тирү» чайлу эки жалтырашкан самовар күндү-күреелү, а айылдын ээзине болгожын, кижиге бодоолду тооттырып, туку байа кызыл энгирдең ала эмдиги түн ортозына жетире куучындажып отуар болорым деп качан бирде сананган ба? Кайдаң база! Мыны ол керек десе түжебеген де. А эмди десе чын ла отуру. Отуру.

— Не? Ыктап калган ба? — деп, айылдын ээзи, улус «Жаан киж» дежетен Југуш Өгөң, жаркыраган үниле жызырт этти. Кепеш мыны чын ла укты.

Эпши жанында чапчакка коштой отурган, бу Кепеш киргеели бир де кыгыс учукпаган үй киж, Јаңа — айылдын ээзинин үйи — чочып, үкүс эделе, таптарды отко мендештү сала берди. Чүрчеде ле жаан жалбыш карайлап чыкты: чедиргендер чигмеери учуктардый өрө сунгулап, толтура курутту аткыска. ыштап койгон чөйкө эттерге согулгылап, өчкүлей бергиледи. Айылдын ичи жарып чыкты — Кепеш мыны чын ла көрүп отуру.

Бу айылга кирген киж кайкабас, сонуркабас эмес: айылдын кыйынтылары канча жылдарга күрөңжий ышталып, үйе-кажаазы саргара куулайып калган, а жабынчы чөбрөзи ап-апагаш ла јаш. Айыл турган жер кичинек те казылбаган, мында такталып калган төстөк өлөңдөрлү. А ар-јөңжө сегис үйеге бадышпас: төр бажында час шил-јилү жүстери ле кажат болгон кайырчактар жалтыражат. Олордын эмеш тууразында мүс илмекте бешадар мылтык, чололоп койгон кынду үлдү. Оңи өчүп калган јебрен ширдек эки үйени туй алган турат. Бу јердин кижизи болзо, ол ширдек те, бу эки малдын үүчези бадатан аптырга кайырчак та, бу айылдын ичинде турган бастыра јөңжө азын ончозы өскө айылдарда тургулайтан деп, тургуза ла танып ийер эди. Бу айыл бойы Кечире кобыда јаткан Шыйты байдыы деер...

Керек дезе эжиктин јанында соксойгон сокы база та кем де эште туратан. Онон болгой тышкартында алты үйелү чакыдан бери бу ла айылдыг ээзининг акту колыла эткен јсөжөзи эмес. Мынан ъскө айылга түшкен улус аттарын ого буулагылайтан деп, санаазына кире берер. Је эмди керек беги... Не болбогон, не чаксырабаган! А ак-малда, алкы-јсөжөдө ондо бай да јок.

Айылдыг ээзи, «Јаан кижиге», бу отуры, Кепештинг алдында отуры. Онын тепши кире јаан ак јүзинде сол јаагын кечире барган сорбу эмди киймык јок. Бу оорбудан улам ол кижининг сол јаагы калкайып түжүп, јүзи шолјырайып калган. Баш ла болзын ол сорбуга! Ачына берзе, онызы тыртас ла эдер, онон кол-буды кожо сарбандап чыгар... А эмди дезе «Јаан кижиге» араайын күлүмзиренип, бычакла тазада кырып койгон бажын ак бөслө арчып отурат. Јемирик боро кабактарынын алдында чагкыр-көк көстөри де јылу — кылас эткилебейт, Кепешти кезе, өрүмдей көргүлебейт. Айыл ээзининг кийгени көк көбөңгө кыптаган камду кийулу кураан тон, тоннын таскылдый элбек эдектерининг алдынаг хром сопокторынын баштары јалтыражат. Бу кижининг иштеп турган ижи де јаан — јылкы малдыг фермазынын башлыгы, партийныйлардын качызы. Сын-оборы да кирелү эмес: эмди отуларда, чала бийик кезип койгон кызыл тыттын төңөжи кире бар.

А Кепеш ого түңдей чын ла Тастаракай. Онын кичинек содон бажы түлкү куйрук јаказы дөбөн бирде кызынып кире берет, бирде ичееннег чылап содос чыгып келет. Алаканча ла јүзи кой истеген той бадкаш ошкош — оспо бодырайта, ойтыйта јип койгон. Бу јүс туку ла байа бу бозогоны алтаарда ла, күлүмзиренген, ол күлүмјизи тоңуп калгандый, эмдиге ле јылайбаган. Јагыс ла Кепештинг јаан, «ат» көстөри оттын јаркынына јалт эдет, јап эдет, јалт эдет, јап эдет. Арык јарындары тыртас эди, кичинек карбак колдоры бу ла көргөжин, белинде мылтык бардый, оны түзедерге темиккен аайынча карбас эдет. Тогузон тогус јамачылардан чоокырайып калган торток тонынын төжи-сырты тужын мылтыктын кайыжы кезе бадып, карарта өйкө койгон. Бу ненинг учун дезе, Кепеш малчы кижиге. Онын учун јурттап ла атанган кийининде мылтыктаг айрылар јагы јок.

Кепештинг тойгоны коркуш. Јарым ай кире кыннан бычак уштыбаган, јагыс ла паек ботколо ло күнденип јүрген кижиге болзын, јагыс сойгон сарбаанын эдине учураган болзын, тепшининг үстине јагыс ла јада түжер күңи келген. Эмди Кепештинг оодыш ошкош талбак кулактары кырына јетире кызарып калган. Ол куйрукту болгон болзо, онызы јарт ла чычайып калган отулар эди. Је эмди де Кепеш, «ич тойгожын, көс тойбос» деген чилеп, каа-јаада бир болчок этти алып, оозы дөбөн сугуп отурат. А айылдын ээзи кижиге алдында өйдө беш сабарларынын ортозына төштинг, јалдын јууларын, казыны, картаны башкалап, кыстап алала, бычакла кыра кезип, кошмоктоп јип отуратан, мынынг учун улустын куучынына, кайкалына да кирген. Бүгүн дезе теп-

шиге жүк ле киреечинг болгон. Је кўнўнг ле куру јок этке-јууга чўнўп турган киж и андый да болбой а.

Кепеш баштап эпјоксынып отурган. Чындап та, јаан киж и тегин алдырбас. Ойndo мынын ўстине Кепеш ошкош улусты айылына кийдирерден болгой, јууктатпайтан да киж и болзын. Је Кепеш мыны удабай ла ундып салган. Мындый алдыртуга келген кийининде, јангыс ла кемјўзи јок кейди кўптўнг лў агыдар деп сананган. Айса болзо, ол кей айылдын ээзине јараар, база алдыртулар, база тойыштар болор. Эмеш эп-јок неме: айылдын ээзи «тын куучындаба, каткырба, улус укса, мени байа ла база јыргап јат деп бодоор» дегени болгон. Је Кепештин кейинег айылдын ээзи бу сўстўрин бойы ла ундып, керек десе эки-ўч такып тышкары чыгып, каткырып алып келген. Кепеш је нени куучындабады, канайып кокур чыгарбады деер: айылдын ээзи «Тепшиге кир, уул», — деерде, Кепеш: «Мен јангыскан тепшиге киреле, отурып алзам, слер канайып ажанатаныгар» — деген. « Не ас ажандын, уул» — деерде, «Айылда ўй кижининг колы-буды уур болзын, а берјендеги киж и семис эттен анаар ла тыгынып алзын — токтўдынып болбос болбой» — деерде, айыл ээзи каткырган бойынча чарчайла, ууртанган чайы тумчугынан адып ийген. А Кепеште не болзын, Кепеште кей эмди де кўп:

— Менде бу мынаар боочы ажыра Ак-Јаланда орус најым бар. Каа-јаа тўк-сакка болуп, база картошко, таңкы экелип берип турар. Бот бир катап — оног бери эки јыл ўтти — айылыма байагы најым келди. Сумалда уур ла неме кийдирди. Тен ыкчап ла туруп кийдирди. Сўўне ле бердим — бу не ле болбогой? Је чайлаган, куучындашкан. Тилмеш неме: «Аймакта болгом, чочко саткам, бажын алгылабады. Эмди боочы ажар керек, атка јенил болгой, сен, бала-баркалу киж и, јип сал» — деди. А јииште не болзын, бистинг оду агашты да болзо, челдеп салар. Најым куру чайдан шўлўределе — артык кўндўлеер неме јокто — какайынын бажын сумалдан чыгара тоголодо, атана ла берди. Башты кўрўр болзо, бач! Јаанын не деер. Бу турган кўп кире деп канайып айдайын, је онын талортозы кире быжу болор. Јангыс ла тегерик тумчугы бу отурган слердин јўзигер кире бар, а талбак кулактары — тен белен эки эскин. Бот, тойо-кана мормондодотон неме бу ла деп санандым. Какай деп мал бир качан азырабаган, амзабаган да болзо, је тўней улус јип турганда, мен кайткам дебей киж и. Је энгир кирди ле. Ый киж и бойы ла сууны мендей-шиндей асты ла. Мен башты ыкчап туруп алчыгала, јара чаап тўжўрип ле ийдим. Талортозын кайнадып ла ийдик. Барт-бурт этти ле — чыгарып ла алдык. Тогус киж и отура тўжўп, таңманы курчап ла ийдик. Мен тепшиге кир ле, амзап кўр лў: бач, катузын, јыдузын. Јыт тумчугымды туй ла сокты. Бач, ол јыттын јаманын! Ненин јыдына тўней деп айдар слерге? А кўзиме баш кўрўнип ле келди, керек десе влўш тумчугы корт эткенчилеген ошкош ўт — турадан чыга конгонымды билбей калтырым. Кайран сўттў чайымды тегин јерге кузуп койдым.

Je бистинг айылда ол башты јип чыдайтан баатыр табылбат. Болбос не, болбос — јыды-талы тен!.. «Акыр эм канайдар? Суузын солыыр. ылбыраганча кайнадар» — дештик. Кайнаттык ла кайнаттык, јаныс ла кара көс болуп, сакедык ла сакедык. Тўн ортозы јетти — чыгарып ла алдык, бис сени тагманы дейле, курчай согуп ла ийдик. Мен тепшиге кир ле... Ойто ло... База ла... Чыга ла кон. А ичтен эмди кузулар неме јок. Бу кандый баш? Бу кандый курсак? Бу бис кайткан улус? Јок, јок, ол башты алсогор ло керек. Онон болгой канча јыл туруп калган тай-ылганын малынын, шыйрак-бычкактарын ала согуп ийетенис. Баш орто ойто ло тап эттик. Болбодык, тен, ака, болбодык. Айдарда, мен лампаны өчүре үрүп ийдим. Карануйда тен јетире јииле берт ошкош. Je онон ойто ло... Ончобыс тогус кижн эжиктен бадышпай, бур-бур тышкары болдык... Ачындым, корододым — байагы тагманы казаныла катай алчыгала, ийттерге төгүп бердим. Таг адарда ла, деремненин учында менег көп балдарлу Ташкыл-эшке јеттим. «Таптым ла, јөөдим ле, јигилегер ле» — дедим. Бач, Ташкыл одузы сүүнип ле чыкты. Уйи эки сабаты тудунала, сүү дөһн лө јүгүрди... Эгирде ле Ташкыл меге шыйдамду келди: «BI-ы, бажы куртту байлагас тагма, мени өчөп, базынып, Бышкышты: сеге көргүзерим!» Бач! Јалынып, калганчы сөзимди айдынып јадып айрылган јогым ба. Қийининде угар болзо, ол баш канча јылга бүткүл јурттын чочколорына айгыр болуп јүрген какайдын бажы болтыр. Јыдузы тен...

Je айылдын ээзи каткырбады.

— Ээ-э, уул, сен баш дединг бе? — деп, ол ойгоно чарчап келгендий, кезем сурады.

— Эйе, эйе. Баш... Чочконыйы... Калак, андый-мындый неме јок. Најым экелген дедим ине.

— Јок, сени деп турган кижн јок. Баш... Буканын бажы... Јок, јок, айгырдыйы эптү болор... Бот, эмди јазап ук, уул. Сен госконюшнядан келген Комсомол деп айгырдын бажын эрген ле кезип јадын — деп, Југуш ўнин кичинек те тынытпай, эш-керекке турбас неме айдып турган кижидий унчукты.

— Бу не?... Не дейдеер?

— Унчукпа, уул, ук. Сен ол Комсомол деп айгырдын бажын кес јадын. Эрген ле тўниле бери тўш јадын. Ол башты Байјүректинг айылына тере капка сугуп јадын. Билдинг бе?

— А не? Не?

— Нези сеге не керек! Эдип ле кой. Артык сенег неме сурап турган кижн јок.

— Э-э-э, Ырөкөн... Бу канайда бердигер?..

— Ондобос кайткан, уул. Сеге јаан айбы айдып отурым, а сен дезе...

— Айбы? Бу... айбы эмес ине, Ырөкөн.

— Мен сениле тен ойноп отурган инем. Тил ондобой турган болзон. наган чыгарып келзе, кайдар?

— Жок, жок, калак-калак... кудайга баш...

— Же айса эртен ле малга жеделе, кес жадын. Кукпаш сеге болужып берер. Онон түннеле жедип келерин, сугуп саларын. А күн чыгарда ла, прокурор мында болор. Байжүрек-эштең башты таап жадыс. Эмди ондо-дыг ба?

— Жок, жок, өрөкөн... Камык бала-баркам... Калак-кокий...

— Билерим. Бала-барка дебе. Сен ол Комсомолды кеспезен де, эртен ле төрт санын күлүлү, кызыл турада отурарын. Мыны айтпазам да, билип отурган болбойын. Эртен керегинди бойың билерин... Ол менин најым прокурор Овчинниковтын колына киргенче... Мен ого сени канай-датанын айдып берерим.

— Кудайга баш, кинчекке тен сукпагар, сукпагар?! Өлбөзсөм, өлөң жулуп берерим.

— Бу сен жаш бала эмес инен, уул. Бир айткан кийининде мен канай-ып туура каларым. Бойың да бодозон. Ары ла тыш эдип кой. Бойыңз жакшы болор.

— Кудай-кудай, килезеер, тен килезеер! Мен бу эрмекти тен кемге де айтпазым. Алкы бойым алдыгарга кул бодолду жүрейн, бала-баркам жүргүлезин...

— Же, же, уул, мыжлактаба. Тур. Бар. Сениле сөйлөжиш жетти. А не-ден де коркыба. Менин бажым тирүде, колтыгымнын алдында жүрерин. А мен кем — сен билерин. Ол Байжүрек — меге көрө күчүк. Кодурлу эчки кой баштаарга жат — ол жарабас. Андый болбойтон. Мени жабарлап жат. А мен оны тен жизем де, тойбозым. Айла меге удур баш көдүрерге турар — арыктын санаазы жаан. Же бу ла. Бар, уул. Менин уйкум келди. Эй, үй киж, орынды жаза! — дейле, Југуш эстеп отура берди.

Кепеш, тузакка түшкен койондый, отуры ла отуры. Санаазына не де кирбейт, тсбөлөдип алгандый, бажы төнгүрөп, кулагы шыгырап жат. А жүреги сыранай ла тамагында согулат. Чын да, канайдар ла арга жок — тузак бек, үзе согуп болбозын...

— Же, не отурың, уул, бар. Айса тен тойгон јерге тогус конорго бо?

Кепеш бастыра бойы тыркыражып, арга јокто өрө турды. Айылдан чыгала, бу түш јерим бе, жок по деп, керек дезе чымчынды да. Чын эмтир, чын. Канайдар, канайдар?..

Бир эмеш туура базып жүргенче, «Ай-уй, улус, бу не? Эртен иш!» деген Југуштын кыйгызы јызырт эдип калды. Бу кыйгыдан Кепештин куйка-бажы шмирт эдип, өзөгинде та не де үзүлө бергендий бодолды. Же оноң ксрөр болгожын, Југуш той болгон айылдын јанында кожондошкон улуска кыйгырган болтыр. Андагы улустын кожоны тургуза ла үзүлип, озор көм өдүктерин күлүреде сүүртепилеп, араайын кими ректене куучындашкылап, айылдары сайын таркагылай берди. Јурт тымып, шыгып калды...

Байжүрек бу ӱйдӱ айылынын эжик алдында одынжаргышта јулдаманын ӱстинде отурды. Бир де јыт јок, ару, серӱӱн, сын јенгилер эзин согот. Байжүрек тынчу турадан чыгып келген, «Капиталдан» бажы тӱнгүрөп калган кижин, тышкартыны маказыранып отурат. Ол байа ла эгирден бери болчок туразында, сокорок лампанын алдына Маркстын «Капиталын» кычырган. Бач! Бу калганчы эки жылдын туркунына Байжүрек ол «Капиталла» уружып је не болбогон деер! Баштап кычырар ла кычырар, је нени де ондобос. Онон бичилген эрмектер эмеш ондолор болуп келген. Эм көргӱжин, «Капиталдын» бир ле јерин ондобозон, онон ары кычыр да, кычырба да — тӱней болтыр. Мынын учун Байжүрек кезик страницаларды сегис-тогус катап кычырар — ондолбогончо ло кычырар. Мынайда-мынайда ол «Капиталга» эмештен темигип, оны ондоор боло берген. Эмди база бир чак кожолды — «Капиталдын» бир ле страницазын кычыргажын, та ненин де учун Байжүректин уйку јыга согуп ийер. Канайып та удурлашса — болбос. Байжүрек меезин, балтырлар чылап, јуурылып калган деп сезип ле отурар, уйкуга јыга соктырганын билбей де калар. Јаңыс ла ойгонып келгежин, јӱзи «Капиталдын» ӱстинде јадар. Байла, мее чыдашпайтан болбой. Је Байжүрек бир де јана баспаган: «Капиталга» канча ла катап јыга соктырта-соктырта, эмди калганчы тӱртинчи томынын талортозына једип калган. А кычыргадык книга болтыр: «Капитал» бу јӱрӱмди јап-јарт јартап јат ине.

А тӱн чын ла санг башка. Ийип ийген эмчектен чилеп, ак чейдем јаркын толун айдан анаар ла урулып, элбек ӱзӱккӱ бадыппай, ажынып турат. Јылдыстар јаан-јаан, ак-сур кылгаларлу, тиркиреде кӱйгӱлеп јат. Тын кыйгы болгожын, озор ӱзӱлгилеп, алтын тамчылардый, тенеринин чийе тартып, аккылап тӱшкедий. Туулар чанкыр тӱдӱн-куулгазынга кӱмӱлгилеп, чӱрчӱк јериндегизине једижип калгылаган: айдын алдындагы туулар кӱксимек-кара, баштарынын ӱзӱлгек кӱлӱткӱлӱри эдектерин бӱктӱгилеп койгон, тӱндӱктеги туулардын јайа салган канаттардый сомдоры ап-айас тенериде тектир кырлай атырайышкан тыттарынан бери јап-јарт илеленип јат.

Бу мындык тӱн, а мынын ӱстине кожон. Ойын болуп јаткан јерден угулган кожон:

Кӱк лӱ кӱббиг эледи,
Кӱк чекленге једиштим.
Кӱрӱшкеним ырады —
Кӱк јаланда тур калдым.

Кожон табылу. Кожонды баштаган кижин бастыра кӱӱнин салган, акту јӱрегин берген. Кожондогон улус та ас, айла ончозы ла кожончы, ӱнгӱр. Тойдо аракы јок, ол улус эрӱӱл. Байжүрек кожонды тындап отур-

ды. Кожон эмдиги ӱйдӱ каа-јаада ла угулар. Мынын учун — солун. А Байӱрек бойы кожончы киж. Алдында кӱкси эдип-эдип, арка-тууларды жаныландырып ӱӱретен, је эмди анайдарга јарабас — бойы јамылу киж, улус каткыраp.

Ак ла кӱбӱн эледи,
Акар тонго једиштим.
Айылдашканым ырады —
Ак јаланда тур калдым...

Кожон кунукчыл чӱйилип, куйка-башты јымырадып ла јаг, талай болгон тымыктын ортозында тамчы да кире јерде болзо, табыжап ла јат.

А јурт амырап турат. Тӱрген ле ыш чыгарар деп туткулап алган бӱркӱзи јок ӱкпек туралар, кааза содон айылдар туш башка чачыла берген кажыктардый, анаар ла тургулап алган — айландыра чеден де јок, огород то јок, ором до јок. Кемге кажы јер эмезе кемге коштой јадарга јараган — болчок туразы ла содон айылын ого ло тургузып алган. Туралардын кӱп сабазы айылдын кӱнчыгыш јаны дӱӱн тудулган. Эмди кӱрӱп ӱӱргежин, оlorдын кӱзиӱктӱрин кӱнчыгыш тӱӱн тудатан туру ине. Айылдар эски, туралар ончозы јангы. Је айылдар туралардан эки-ӱч такып кӱп. Мынын учун соок тӱшкежин, бир аяакча турага ӱч-тӱрт ӱрӱкӱ улус кыштаар. Бу кирези карын кем јок: баштапкы кышта андый ла турага алты-јети биле јадатан. А јангы тудулып јаткан туралар кӱп. Јай јангы башталган, кӱске јетире оlorдын кӱп сабазы бӱде берер.

Јурттын сырангай ла ортозында јергелей-јергелей, аа јок узун эки двор агарат. Кулак-байлардын арткандары оlorды ӱртӱбӱзин, каршу этпезин деп, ӱнӱтийин јурттын чике талортозына туткулаган. Ол дворlorдын бирӱзи бӱдӱп калган, ондо саайтан уйлар кыштагылаган, экинчизи кӱскери бӱде берер. Оны айгырлар ла кулунду беелерге тудуп тургулаган.

Јурттын турган јери как: балкаштыбаган да, ӱтӱксибеген де. Бу јерге улустын кӱчкилеп келгени ӱч ле јыл болгон. 1930 јылда колхоз деп неме тӱзӱйтӱн јанг чыккан дежип јуулышкылаган Онон озо, ойын-јыргалду јылдарда, бу алаң ачык, тап-так ӱзӱк маргаан-јарыштар ла эдерге эптӱ јер болгон. Байӱрек бу мынайда канча ӱӱрбеген деер. Ол бу ӱзӱкти ле ӱдӱргӱ сӱрекей мендеер: энир ле киргежин, ӱткӱре согуш јыбар ӱзӱкти јалай согуп јадар, а канай-кунай тӱн киреле, коныш болгожын, бу ӱзӱктин ичинде одын да јок, онон болгой ат буулар казык та таппазын. А эмди кем ле јок — улус јуртап ла јады. Керек дезе тойлогылап та јат. Айылду болгон јииттер: Кырлу — агаш чабар ус, Јолугар — озочыл чабан. Экилези ле иштенкей, ударник улус. Экилези — комсомол. Эмди келе-келе тойlor до солун боло берген. Арга јокто

јииттер той жогынан ла биригип, журтагылап јат. А бу эки јиит дезе «той этпегенчеес болбос, бир кой беригер, көчө согорго јарым сумал ар-ба беригер» — деп, колхозтон сурагылап алгылаган.

А ойын болгон јерде кожон-комутта бир де серилте јок:

Ат ла баскан јеристен
Агаш ла качан чыккай не?
Астап ла калган албаты
Арбынду качан болгой не?

Кожон кунукчылду. Чындап та, астап калган албаты арбынду качан болор? Бу кожон до эмес, а туулардыг ортозыла јаныланып, ого-бого согулып, ырыс бедиреп барып јаткан ый-сыгыт, комудал ош-кош. Бу кожоннын күүзи бу тууларга, өзөктөргө шингип калган.

Јойу ла баскан јеристен
Јойгон ло качан чыккай не?
Јобоң ло калган албаты
Јожыкту качан болгой не?

Кенетийин: «Ай-уй, улус, бу не? Болор — эртен иш!» — деген Ју-гуштын кыйгызы јызырт этти. Јурт чочып, атпас эдип калды ошкош. Кожон учуктый үзүлип, улус кимиректене куучындашкылап, айылдары сайын таркагылай берди. Јурт тымып, шыгырап калды.

Байјүрек каны кайнап, тиштерин тиштенип чийди. Бу бүткүл јурт мынайып канчазын базындырар? Канчазын кыйналар? Эки кижии јурт-ты кыл армакчыла чике мойынынан чалмадайла, ээкей буулап алган: кайдөөн дө јединзе — табы, канайдайын ла дезе — кааны. Олор — Ју-гуш ла колхозтын председатели Сарбаг. А мыны эмди канайдар? Ал-баты канча јуу-чактан, канча чаксыру-собырылыштан, арлык-берлик экчелиштен, канча кезедүлерден бош ло коркып-үркүп, јүрек јок болуп калган. Советтин жаңы бүткүлинче албатыга јеткелек, улус бу жаңнын јакшызын, јайымын бүткүлинче билгелек. Колхозтын тсзөлгөни үч ле јыл болгон — ой керек, тартыжу керек, иш керек. «А тартыжарга күч једер бе?» — деп, Байјүрек бойынан бойы кыйналып, канча катап сура-баган деер.

Байјүрек јиит, су-кадык, ого јирме үч ле јаш. Ол јирме алты јыл-дын комсомолы. Бичикчи де, орус тилди де билер. Бичик ле орус тил — бу ла эки немеге болуп, Байјүрек је кандый шыра көрбөгөн деер, бу сөстөр Байјүрекке јаан, баалу, мыныла ол кемзинбей, оморкоп јүрер.

Мында школ ачыларда, Байјүрек үренчик болорынан өдүп калган. Липунктка, мындагы улустын айдыжыла болзо, «эликбутка», барайын дезе, комсомолдын ячейказынын качызы кижии, јамызы јаан кижии, те-гин улусла кожо үренерге эп јок немедий. Ойнодо улус та комсомолдын

качызы болгон кийининде ол кижиге тегин де «аржанынан» бичикчи болот деп бодойтон. А үрөнбеген кижиге канайып бичикчи болот. Мынайып шыралап, Байжүрөк жыл кире жүргөн. Чаазындарды өңдөп таныйтан. Керексиз кулактаар деген бичик көк чаазында, Сарыга налог салзын деген бичик ол телбек чаазында, үрөдүнүнгу туразын бүркеп берзин деп, аймактаң келген чаазын тегерик печеттү, Лениннин комсомол керегинде айтканы жукачак книгада — бот мынайып ла бастыра чаазындарды өңдөп, ылгап жүрөтөн. Же чаазындар там ла көптөп, ондо бичилген неме там ла көпчип келген. Мындый да болзо, Байжүрөк олардын бирүзүн де имдебеген, жастыра «кычырбаган». Эмди мыны сананза, Байжүрөктин каткызы келер. Чындап та, ол чаазындарды ончозын башта алып жүрөргө күч, иштөөгө чаптык боло берген. Ол бойы ичинде жааптайын ла эпжоксынып, кижиге жастыра чаазын тудуп ийбегей деп коркуп жүрөт. Байжүрөк мынайып кинчектелип турала, качы уулдын айылына туниле жажытту бараачы боло берген. Бир ле айга бичиир боло берген. Түште бандит кетежип турум дейле, бу ла Кара-Аркага чыгатын. Ол ого бир тытты жыгала, чөбрөзүн сойып алган, а карандаш белен — корголжын ок. Бандит болгон Серен ол Байжүрөктү ого канча ла адайын дейле, бичик бичип, судур көрүп отурган кижини канайып адар деп, колым сырангай ла көдүрилбеген деер.

А орус тил Байжүрөккө ол бичиктең де жеңил келишпеген. Бу ла орус тилдин чагына онын куучыны коотко до кирген тужы бар. Ол ло комсомолго кирер жылда Байжүрөк аймак жерге жарымкага түжүп, эки кой саткан. Ол койлорды садып алган кижиге айылыма жетирип сойып бер деген. Байжүрөк ол койлорды сойып, ол садып алган кижиге эки сумал картошканы погребинен чыгарып турганча, түн кире берген. Байжүрөктү кон деерде, болбогон, ол журттын бир учына конорго сананган — ондо арал бар, атка одор жакшы. Байжүрөк ол аралга жедип, адыч армакчыга откорып салала, бойы чибининг төзине жадала, уйуктай берген. Же түн ортозынан өдө берерде, жеңил кийимдү кижиге орой күстунг соогына чыдажып болбогон: журтка басып келеле, эң ле баштаңы туранын эжигин токулдадып ийген. Төрт кып, жаан тура болгон. Туранын эжиге ачылып, оозы будукту орус үй кижиге көрүнгөн. Байжүрөк: «Ночабайт мошно?» — деген. Орус үй кижиге та нени де айдып, бош орын дөсөн көргүскөн. Байжүрөктун сүүнгени коркыш, же бу ла тушта ол лампа дөөн жууктай базала, көргөжин, эки колы бастыра кан. Ол койлорды сойоло, мендеген бойынча, керек десе колын жууп та албайтыр. Мыны ол үй кижиге көрүп ийген, көзү баграс эткен. Байжүрөк эпжоксынып, жүк арайдаң ла «голова резал» деген. Үй кижиге мыны уккан ла кийининде төриндеги кып төөн тизирт эткен. Онон Байжүрөктен бескези эки такып көптөй бергедий не де аай жок жоон өгөөн чыгып келген. Ол Байжүрөктү көрөлө, эмеениле кожо та не де дежеле, олар төриндеги кып төөн жүгүргилей бергилеген. Байжүрөк орынга жадала, таң атканча көс жумбаган. «Голова резал» ла дейле, кой сойгонын айтпаган кижиге

найып амыр уйуктайт! Айылдын ээлери бандит те деп бодоп алып айа-бас, Айса болзо, олор бу мындый кижини түнде бажын јара чаап та салалык па деп табар. А орустап койды не дейтени санаазына сырангай ла кирбеген. Билетен ле сөс болгон, а ол түнде та канайып-канайып качашкан. А айылдын ээлери таң атканча база көс јумгулабаган. Байла, баш кескен кижн түнде оморды база кезип салза, не болор дешкен бол-байсын. «Овца» деп сөс Байјүректің санаазына таң аткан кийининде жаңы килт кирген. Ол орыннан тура јүгүреле, стене ажыра табыштангы-лап јаткан улуска: «Опса резал» — деп тың айдала, турадан чыга конгон. Кийининде көрүп јүрер болгожын, чын «баш кезетен» кайракан ол үй кижн болтыр.

Бир сөслө айткажын, Байјүректің санаазы эмди Сыйт өгөөннің санаазына түңей. Ол өгөөн Барнаул — край дөөн јуунга јүреле, Бийск дөөн јанайын деп сананала, вокзалга келеле, учураган ла поездке оту-рып алган. Байла, бастыра ла поезд Бийск дөөн баратан деп бодогон болбой. Поезд барган ла барган, келип токтогон јерин көрөр болго-жын — Омск. Бу өгөөн түкүрүнип, кайра болгон. Поезд мантаган ла мантаган. Бу не јер? Кемеровск. Оскө поездке отуруп алган. Бу поезд-тинг јеткен јерин Иркутск деп алтай дешкилеген. Өгөөн база өскөзине отуруп ла ийген. Күлтүлдеде-калтылдада ла берген. Поездтең түшкен кийининде аай-коой јок јаан талай-тенис көрүнген. Бу јердин учы — Владивосток деп город болгон. Өгөөн, бош торолоп калган кижн, бу јерге улуска одын јарып ла, суу экел берип ле, кышты кыштап алган. Јас болордо, Казань брааткан бир татар Сыйт өгөөнгө кудай болуп, оны Новосибирскке экелип салган. Бийск баратан темир јолды бу ла јадыры деп көргүзип берген. Сыйт өгөөн узак сананбаган да — јолды өрө базып ийген. Шпалдарды кечип, ол та канча-канча күн баскан. По-езд јаба јетсе ле, јолдон чыга конор. Олорго ло отуратаны токтозын. Ол поезд деп неме кижини өскө тала дөөн ал јүрертен танма туру ине деп клееткен. Је бир катап арай ла түбекке учурабай калган. Түнде те-мир јолдын јанында кайыңнын төзине уйуктап јадарда, оны та кандый да кижн бакруулдаган. Сыйт өгөөн, бөккөзи коркыш кижн, ол танманы туткан јерде, тыныжы јетпей де брааткан болзо, мойнын кайра толгоп ийген. Онон ло туруп, јүгүрген. Јүгүрген ле јүгүрген, бир ле көргөжин, темир јолдон туура јүгүрип јүрүп калган эмитир. Бач, Сыйт өгөөн ойто ол темир јолды бедиреп, не болбогон деер: бу дөөн болзо — јок, ол дө-өн болзо — јок. Чек ле алтай-кудайына мүргүп јадып, экинчи күнде те-мир јолго чыгып келген. Бач, сүүнгени коркуш, је сананар болгожын, база бир түбекке түжүп калтыр — бу темир јолды та өрө алатан, та төмөн базатан?.. Је мынайып-мынайып турала, өгөөн Бийскке једип кел-ген. Вокзалга кирип ле келгежин, ондо бу ла боочы арјанда Ак-Јалан-нын Мефодий дежетен кара сагалду кызыл јаржагы отурган. Ол јар-жакты көргөн јерде, Сыйт өгөөн, чек ле јаш баладый, күнүреде ыйлай берген дежер. Мефодий оны Ак-Јаланга јетире абразына отургузып

келген. Сыйт өгөөн абрадан түшкен ле жерде, Мефодий эшке кирбей де, боочыны ажыра жүгүрүп, жанып келтир. Келген ле бойынча бастыра бала-барказын эртезинде ле школго айдап келген. «Бичик билбес, тил билбес кижиге — сокордон ары, ары» — деп, ол өгөөн эмдиге ле эки ле сөстүн бажында айдып жүрөр.

А орус тилге Байжүрөк туку Оймон ичинде орусту-алтайлу журтта үрөнгөн. Байжүрөк ол жер дөөн партиянын чыгартузыла комсомолдын качызы болуп барган. Эмди санангажын, оны ол аалга жердеги бай жар-жактарлу журтка иштенткей, жалтанбас кижиге де деп ийгилеген ошкош. Онон мындагы кулактар онын комсомол нөкөрүн, Калыпов Тектирди, өлтүрө соккылап койордо, Байжүрөк, кал мал кижиге, кандый бир жеткерге учурап калбазын деп, чеберленгилеген де болгодый. Ол журтта иштөөргө сүрекей күч болгон. Кулак жаржактардын сен алтай деп көрбөйтөни, кой бычкак өдүктү сен деп шоотонун кайда. Же Байжүрөк ол кулактарга бир де жай бербеген. «Мен сени» дезе, кижиге нени этпес. Жежик деп батрак уулду мени орус тилге үрөт дейле, бир айга түни-түжиге тумчугунын каны ага-ага, орус тилге уружала, оны эмеш ондоп, куучындаар боло берген. Совет жан ол аалга журтка түнгөй ле жеткен, колхоз төзөлгөн — бу тартыжуда Байжүрөк калганчы кижиге болбогон. Эмди андагы колхозту ол батрак болгон, комсомолдын санаазын Байжүрөктөн камызып алган уул — Жежик баштап жат.

Байжүрөк бу ла көрзө, чип-чике үсти дөөн кижиге клеет. Байла, жанып брааткан кижиге — ором бар эмес, улус кезик айылдын сырангай ла эжигинин, көзбөгинин алдыла да өдүп турбай. Байжүрөк кижини чочытпаска, ыраагынан жөткүрүп ийдиге. Онон: «Бу кем?» — деди.

— А? Уй, уй, уй...

— Бу мен отурум, өгөөн — деп, Байжүрөк Кепешти танып, унчукты. — Бу мындай орой кайдан кледеер?

— А мынаартынаг... Тойдон.

— Же, же.

Кепеш куучындашпай да жүрө берди. Базыдында та неден де чочыган, үркүген кижинин бүдүмү бар.

Кепештен алтай аракынын, жангы сойгон малдын эдинин жыды жаарзып артты. «Кайдан браады не? Тойдон ло эмес — тойдо түште жок аракы түндеги ойында кайдан келди эмеш? Ойнодо тойго кой сойгылаган, а Кепештен жаарзыган эт — малдыйы. Тойдын сурумы туку байа талтүште болгон... Шак ла Жугуш эштен болбайсын. Жок, жок, а Жугуш оны айылына жууктатпас та эмей... — деп, Байжүрөк ондоп болбой отурды. — Аракы ичкен болзо, жангыс ла Жугуш эштен эмеже Сарбан эштен. А оло Кепешти не алдырткылаар? Жок, жок, не күндөйлегилеер? Байла, нени де эттиртерге тургулаган. А нени? Жарт ла, бойлоры эдерге кирлү керек болор... Жок, жок, же бу жүрүм деп немени билери күч, — деп, Байжүрөк сананып отурат. — Же бу ла жүргөн Кепеш... Онын ичинде та не бар — кайдан көрсө. А бир бодогожын, жангыс жердин

кижизин богоно сөөгинен бери билер ошкожың, је андый ла эмес. Бил-безинг, билбезинг, Кепеш — тегине ле кижн ошкош. Кокурлаган, ойногон. А оноң бир көргөжин... Э-эй, Кепешти билбей јадып, чын бөрүлер-ле тартыжарга...»

Былыр јаста аймактан журтсоветке бичик келген. Боочы ажыра-јаткан журттан, ол ло ак јаланнаң боро ат јылыйган. «Сениң сельсо-вединиңг күлүктери алсогийген болбозың, ајарып јүр» деген јакару болгон.

Байјүрек керекти удатпай ла, бир эмеш серемјиге кирген. Кепеш эшке тун ортозында једип барган. Керек айылдың тыштынаң ла јар-тала берген: Кепеш эштинг оды јаан, малдың эдининг јыды ыраагынан ла тумчукты туй соккон. Кирип келзе, очокто болчок казан билинер-билиңбес бортылдап турган. Кепеш одузы — үйи-бойыла катай тогус кижн — казанды айландыра курчагылап алган отургылаган.

— Этти кайдаң алганаар, өгөөн? — деп, Байјүрек чилекейин ажырып сураган.

— А бу јер сүрген улуска сойгон эттен келишкен.

— Бу кире — толтыра казан эт пе?

— А биске орто казан эт чам болор эмес.

— Кажы чыгарыгар, амзап көрөйин.

— Уч туннинг аразында келип, кижининг казанын ајыктаар бу кан-дый уйалбас кижн? — деп, Кепештинг үйи шарт эткен.

Байјүрек ого нени де айтпаган. Чай азатан чүңкенинг үстинен сус-куны алган бойынча казанды булгап көрзө — јаныс ла шыйрактар. Ортозында болчок эт јүрген, Байјүрек оны чыгарала, амзап көрзө, эт кату, чала какшак болгон. А јер сүрген улуска дезе тай сойгылаган. Је мыны Байјүрек амзабаза да билер: ол тайды сойоло, кажы ла кижиге килограммнаң үлеп бергилеген, келтей кабыргаларын Југуш тер-килене берген, а ичи-кардын, баш-шыйрактарын улус ого ло кайнада-ла, јигнлеп алган.

— Је, өгөөн, јартын айдаар. Бу коштой јаткан колхозтынг боро адынынг эди эмтир. Кемле кожо сойгоноор?

— Бу нени айдадың, уул? Қалак, калак...

— А арткан эди кайда?

— Э-э, чындап, бу мынаар мында сугуп койгон јокпом — деп, Ке-пеш та нениң де учун белен јөпсинип ийген. — Бу мынаар мында — дейле, эжик төөн баскан.

— Кайда? — деп, Байјүрек ээчий болгон.

Кепеш айылынынг эжик алдында сүрүлип калган кырага экелген.

— Акыр, кайда эди? Туку кыранынг учына суккан ошкош эдим. Күбүр кырга тынастагылап, учына чыгып келгилеген:

— Бу кайткам! Бу учында эмес, туку ол учында ошкош јок по.

Ойто ло тынастагылап, кыранынг ол учына келгилеген.

Кепеш кенетийин отура түшкен.

— Эй, уул, бу сен мени бу үч түнниң аразында келип не бодоп айдап турун — дейле, мыжлактай берген. — Мен сеге нениң кинчегин эттим? Бойым бала-баркалу...

— Слерди айдаган кижини жок. Слер бойыгар эт суккан јереерди көргүзөр болдыгар ине.

— Кайткан эт?

— А ол боро аттын.

— Кайткан боро аттын?

— Кайткан, кайткан. Бу слер мениле ойнобогор.

— Жок, жок, мениле сен ойнобо! Кайткан эт? Кандый ат? Акту кижини түниле айдаар јанды сеге кем берген?!

— Бу, бу слер канайда бердигер? Ол эт байа ла јангы айлыгарда кайнап турбайты.

— Бу нени айдадың, уул? Кедерет, кедерет! Бистин айылда эт болгоны айга шыку боло берген. Бу сен тен ишке-тошко аймап жүрген бала болдың. Түш көргөн болорун ба?

— Је айса айлыгар дөөн базыгар. Мен слерге этти көргүзип берейин. Түнгей ле кайда да барбазаар.

— Је, је айыл да дөөн базаак. Кайдан эт келген болор деп ондо. Калак, уул, бу сен көс-эш көрөтөн болуп калган болдың. Слердин одуда јаан таайыгар Экин андый эт.

Кепеш эшке келгежин, от то жок, күли туку качан сооп калган, а эттин керек дезе јыды да жок. Јети баланың бирүзи де кыймыс этпеген — сыр уйкуда. Болчок казан иргеде јаткан. Ол казанды көргөжин, кижини бу ла јангы ого эт түлген деп айдардан, айга шыку очокко азылбаган да деп бодоор.

— Сен бу таң адарга јетире кайда жүрген, Кепеш? — деп, үйи калың уйкудаң ойгонып келген кижини болуп, эстеп сураган.

— А бу бир уулга ла айдаттырып жүрдим.

— А не?

— Та. Боро ат сойгон, эди кайда дейт.

— Эди? А сойгон болзон, балдарыңа не экелип бербедин?

— Кайдан сойгон болор деп.

— А айса бу бир уул не бодоп айдап турган?..

Байјүрек как-куру јана берген. Эртезинде түште келип, Кепеш эшти көргөжин, эттен болгой, куу сөск то таппаган. Канайдар, эп таппай турала, Кепешти аймак јаар прокурорго ийген. Эңирде сельсоветте отурганча, Кепеш аймактан јанып келген. Койнынан чаазын кодоргон.

— Акту кижини бодоп каралабазын деген чаазын болор, уул, бу — деп, Байјүрек бичик кычырып билбейтен чилеп айдала, чаазынды столго салкойоло, Кепеш чыга берген. Байјүрек јүзи кып-кызыл отур калган.

Је јаан удабаган: малды мен чын сойгом, Байјүрек келип тинтип жүрген, мен дезе Байјүректини јангыс ла таң атканча төнөш айландыралла, салып ийгем деп, Кепеш, чыданыкпас танма, мактанып ийип кал-

ган. Табыш кайда барзын, ол сойылган боро аттың ээзине једе берген. Ол кижі бого бир кўн једе чаап келеле, Кепеш эшке кирбей де, эжикте турган көк уйын, жаңыс уйын айдап, ал жүре берген. Кепешле керек десе куучындашлаган да. Жаңыс ла: «Судка бербегениме баш дезин ол. Мынай айдыгар ого!» — деп, журттың учында учураган Мөндүр эмегенге айдала, уйды айдап жүре берген. Онон уккажын, Кепеш мал сойбогон до кижі болтыр. Сойгон улус — Југуш ла Сарбан, а Кепеш ологорго агтың көксинен бир сыргак сүүртеп экелип берерде, олог карызын ла төрт шыйрагын берген болтыр. Байжүрек мыны сананып, ичи ачып та јадар. «Узун тил башка оролог» деген сөс бу. А Байжүрек эмди ол туштагы Байжүрек эмес. Онон бери жүк ле бир јыл да өткөн болзо, жүрүм оны канайып үретпеген, канайып сокпогон. Байжүреkte тартыжар күч бар, Байжүрек јаныскан эмес. Онын эн артык болушчыларынын бирүзи — Чынчы, комсомол организациянын качызы... Байжүрек өрө турала, үйе-сөөктөри бајыраганча, керилип алды. Бу Байжүрек ошкош кижини бүдүрерге кижилик те, ар-бүткен де, байла, төзөлөрдөң бери иштеген. Байжүрек јерге јаба «быч» ла эдип калган кижі. Көп мее алып жүргедий јаан башту, а көгүс деп неме чын ла айудыйы ошкош. Мойын ондо јокко јуук, онын сынынын көп сабазы көгүс, а буттары кыска, талтак, жаңыс ла атты мине соккон бойынча, кыстап алзын деп эткен буттар ошкош. Бу мындый күрдек јаан көгүс ле мындый кыска тиртык буттар јебреннен бери ат үстине өскөн улустан бүдер. Байла, ол андый сын-бүдүмдү улус јебреннен бери ченелип. «эгелип», бу ар-бүткен ортозында аш-курсагын азыранар, өштүлеринен коруланар болгонынан улам тирү артып калган. Андый улус уурларды күч те дебес, торо-шыра да ологды јаан артатпас, олог јердин аг-тындузы ошкош чыдамкай, тыны бек. А јыргалду туш учурагажын, ологдын ичи јарым койдын эдин толтыра тыгып алала, не де эмес — теермелеп чыга берер. А ол кыскачак талтак буттар... Ол буттарды көрээгөр лө андый. Ат үстине жүрген кижиге бөкө лө үзениге чылабас, кыска буттар керек. А канай-кунай жүгүрер керек болзо, ол буттар жаңыс ла тегерик чилеп айланып, элестеле бергилеер.

Байжүрек айылына кирди. От камызар күүни келбеди, уй терези төжөнчиктү жаңыртык орын бар, ого јадып алды. Улус эмди ончозы айылда јайлагылап тургулаган. А Байжүрек өнөтийин быјыл айылга көчпөс деп шүүген. Айылга жүк ле курсак азар, турага ажанар, турага конор. Јер полду аякча болчок турада јайгыда чын ла изү, тынчу, курсактан улам чымылдарлу, а тын јанмыр јааза, бүркүзи јок тура өткүре ага берер. Байжүректин үйи бу турага јайлабас деп туруп чыккан. Је эмди Байжүрек туразына кирер күүни келбейт. Ол турага кижинин санаазы карануйлаар, тыныжы кыскарар, ойнодо бүдүн јарым јашту уулчак бар — Байжүрек киргежин, ол ойгонып, ыйлап аяабас. А Байжүрекке бүгүн жаңыскан болор керек, көп сананар керек. «Канайдар?» — деген санаанын учына чыгар керек.

Чын да, канайдар? Эң ле баштап ол экүнинг — Југуш ла Сарбан-нын эткен јанга јарабас керектерин бичийле, обкомго ийер керек. Аймак јерде олордың нөкөрлөри көп, мының учун ол бичик тегин ле јерге артып та калып айабас. Јаңыс ла чын болгон, керечилери бар керектерди бичиир. Акыр, нени бичиир? Эрикчелдин уулчагы жоон Чабдар дейтен атты аксада чаап ийген. Бу уулчакты ол аттын аксагы јазылбаганча, алмарга отургускылаган. Мыны бичиир — бастыра улус билер.

Строительството керектү јенес јулуп, белетеп турган карган Кыдыр өгөөн аш сурап конторага барбай, Сарбан эшке келерде, Југуш тура жүгүрген бойынча тизелеп ийген. Мының ла кийининде ол карганның кксинен кан келер боло берген. Карган удабай божоп калган. Ол Кыдыр деп карган учун өч алгадый кижн — оның јеени Саамай деп је ле деген эр болгон. Саамайды кулактаткан бай — Көзөрднн төрөөни деп бичик јазагылайла, айдада бергилеген. Бу ла мынайып олор канча кире улусты коркыдып, базынгылап јат. Јаңыс ла удурас сөс айт — сен кулактын күйү-бајазы, бөлө-бөлөжн, сөөк јаңыс карындажы боло бердин. Эмезе азыйгы бандит, айса эмди колхозный стройдың каршулу өштүзи. А мынайып имдеткен-таңмалаткан кийининде, Југуштын сөзиле болзо, «Ойрот-Турага јетире јолдо канча тәнөш тоолоп, базып брадарын».

Эм Југушла куучындашкан кижн бөрүгнн уштып алар учурлу. Удабас јаңыс ла «Мүргүгер меге!» деп некеери арткан. Ол тушта Југуш ла озогы јайзанның нези башкаланар? А Југуш: «Колхоз Кызыл Черүге мал табыштырып турган, мен дезе мал фермазының башлыгы, айдарда мен командир, кепчешкен улуска сөзим де кату, колым да кату» — деп јартын айдар. Бойы јалмажында үлдүлү, наганду, јардында бешадарлу жүрер. Бата-а, төн жүк үлдүзин айылына артырып койотон болзо. Јок не, јок. Сыраңай ла калју өштүлердин ортозында жүрген кижн ошкош. Эки ле сөстин бажында «Опормляйт, отпрабляйт, прибликайт» — деп, колы чычандай берер.

Аймактан келген јамылулардың көп сабазы олор эшке, — аракылу, курсакту айылдарга түшкнлеер. Анчадала прокурор болуп турган Ак-Јалагнын јаржагы Овчинников Југуш эштен сыраңай ла айрылбас: эки-үч күн јыргайла, койдон артынала јана берер. Олор экү та кандый карындаш, та кандый төрөөн — шылтак мында өскө.

Југуш ла Сарбан эш јылдың ла экиден мал согумдаар, эки-үч ле күннин бажында кой сойгылаар. Мыны кайдаң алып турган болор деп — колхозтын ла јөөжөзи. А кийген кийимн? Улустын ортозында элс-чоокыр солонгый јүргүлеер. Байлар кулактаар тужында олордың ондү кийимдерин складка табыштырбай, бойлоры суккулап алган.

Бу өткөн күсте Југуш ла Сарбан Кепеш ле Кукпашты ээчидип алала, үч күн кире табылбай калгандар. Онон көрөр болзо, туку чөлдөн төрт мал айдагылап келген. Бир кижиден кемзингилебеген да,

коркыгылабаган да, ол төрт малды чедендерине кийдире айдайла, жыга чаап, согумдап алгандар. Ол та уурдап экелген мал, та садып алган мал? А колхоз акча үлөп турган эмес, олор незиле садып алар? Кепеш ле Кукпашка керек десе ич-карын да келишпеген дешкен.

Журтта үч ле коммунист: Југуш ла Сабан, ойнодо Байјүрек. Он беш коммунист болгон, партийный чистка дежеле, арткандарын чыгаргылап койгон. Ол тушта коммунисттер бежү арткан, черүге жүреле, партияга кирген Кышту деп уул ла азый партизан болгон, эмди кузнец болуп турган Митрофан деп орус база коммунисттер болгондор. Југуш: «Партияга кижиле албас. Коммунист болуп кижиле арјаннан јайалгалу бүдетен. Тумчугым ла бар дейле, кой бышкыргылап жүрген башпарактардан коммунист болоры јок, олордон коммунист болгодыйы да көрүнбейт» — деер. Је организацияда беш коммунист бар. Олордын үчүзи: Байјүрек, Кышту, Митрофан кандый бир кижиге партияга кирер рекомендация береле, ол кижиле учун колды көдүрүп ийер аргазы бар. А Југуш ла Сарбан олор үчүден ас. Мынын учун Југуш эн ле баштап кузнец Митрофанды: «Ол таңма абрага эгкен көлөсөлөри удзбай ла балчарылгылап калып турган, ол бисти, социализмге ичкери брааткан улусты, өнөтийин бортык көлөсөлө јеткилдеп, каршу эдиле јат, ол коммунист биленин жүрегине коштой эмес. Маңдайына күннен кылбыкпаска, улустан уйалбаска козырек эдиле алган» — дейле, партиядан чыгартырып салган.

Журтта төрт коммунист арткан.

А Кыштула узак кетешкен. Ол уул эки ат јеккен бричкеле дворго агаш тарткан. Күнүн ле бүдүн јарым норма бүдүрүп турган. Каралдарга кичинек те јик-кып көргүспеген. Је онон бир катап партийный јуун болгон. Узак ла јуундагылаган. Түннин та кажы аразы — тышкары чыгып, јенгилденип, төгүрөп калган баштарды ару кейге соктыртып тургандар. Јаскары кыш болгон, анаар ла јашкандап турган. «Бач, бу не болгон јашкан — деп, тенгери өрө каткайып, теп ле тегин унчуккан. — Бу бойынча ајаспаза, мынаар бу Ортогой бажында Барынкыйдын койлоры бастырага јуук тыйрыйгылап калар болбой» — деген. Је бу ла болгон. Байјүрек Кыштунын айткан сөстөрүн керексизбеген де. Је онон јуунга ойто киргиле келерде, не башталган деер. Бач! Југуш столды јырс јудруктап ла ийген. «Нөкөрлөр коммунисттер, бу ла јангы коммунист нөкөр Алгыев Кышту нени айтты, уктыгар ба? Колхозтын атту-чуулу чабаны Эгилбесов Барынкый койлорын корып болбос деди. Ол кемди өчөйт, кемди ченейт? Ајса болзо, ол эртен бистин малыбые ончозы кырылып калар деп, дворыс јемирилер деп табар. А онон арыгызын ајдарга да коркумчылу, нөкөрлөр, — бу бистин кан төгүп, тургузып алган Совет јангыбыс антарылар деп үрдүрттер. Бу не ыра, бу не јоро?!» Југуш јарым час кире докладтаган кийининде колкөдүрү башталган. Кышту учун јангы Байјүрек колын көдүрген. А Југуш ла Сарбан Кыштуны партиядан чыгарар јөп эткен.

Журтта эмди үч ле коммунист.

Партияга кирерге турган улус бар, је кирер арга јок. Серип деп уул келерде, Југуш жагыс ла талганча каткырган:

— Не? Партияга кирер күүнүн келген бе, уул?

— Эйе.

— А быјартыдар күүнүн келбеди бе?

— ?

— Бот, уул, партияны шоодор болорым деп бодобо. Бар...

Эжик кенетийин кылырт ачыла берди. Кижии кирип келеле, ичкери базарынаң тидинбей эмеш турды. Јөткүрип ийди.

— Бу сен бе, Јорпом?

— Эйе.

— Је, је, ичкери бас, турундарды јышкырып көр. Бу кайдаң келдин, Јорпом?

— А баскындап ла јүреле — деп, Јорпом јаан кижидий үтин жоо-нодып, табылу унчукты. Куушпак јаактары бултайып келип туруп, отты камыза берди.

— Ол чөйгөндө чай бар болор, јылыдып ич.

— Јок, мен тойу. Байа түште тойдон көчө ичкем. Эңирде ойыннан чайлагам. Эмди таң атканча уйуктабайын деп.

— А не уйуктабайын деп, Јорпом?

— Мен тойу да. Тойу тушта уйуктабайын деп. Оноң аштап ла келзем, белең уйуктап каларым. Аштаган кийининде меге канча ла кире көп уйуктаар керек. Бач, бу өлөң чабынга јетире кижии ойгонбой, уйуктап калтан болзо. Оноң ары паегын иштей бербей.

— Алдырба-ас, Јорпом. Өлөң чабынга јетире канчийан. А сен тойу да болзон, чайды јылыт ла. Бүгүн бисте талкан бар. Кожо чайлап ийерис.

Јорпом — он бирлү бе айса тен онду ла ба уулчак. Ада-энези јок, керек дезе озор кем болгонын улус билбес те. Албаты ол ло јуу-чак болуп, канча тоскуртып, бандитке чаксырадылып, коммуна деп, ојто колхоз деп канча собыртылып, ары-бери көчүп турала, бой-бөйлорынаң астыгып, төрөөндөр айрылыжып калгылаган. Өзөк баштай јаткан бир кезек улус боочы ажыра колхозко барып кирген, кезик улус бу колхозко өскө өзөктөң көчкүлөп келгилеген. Мынын бажында он-он беш кире өскүс балдар боло берген. Олордын кезиги чын ла өскүс болбайсын, је кизиктери, айса болзо, ада-энелү, төрөөндөрлү де болуп айабас. Ол ада-эне, төрөөн бойлоры база көп балдарлу болзо, ол өскүс баланы таныза да, унчукпай да јүретени бар болуп айабас. Ненин учун де-зе — ой кызыңы, курсак, кийим јука, јука да эмес, а чек јок. Ол балдар улустан сурангылап ла ажангылап јүргүлеер, а јай болгожын, олорды арка-туулары, јалаң-меестери азыраар. Кышкыда дезе үчүзи торолоп, тонуп, јылдаң чыгып болбой, божоп калгылаган. Је оноң, карын, детдом деп неме табылган. Государство олорды, ада-өбөкөзин

билбестерин, Алтайскийге бичийле, үредүге, азыраарга алып жүре берген. А Жорпом ол детдомго кыштап ла алаала, кар чоокырайып ла келерде, качып ийген. Улус: «Бу не качканг, Жорпом?» — дешсе, Жорпом: «Кёёзиндейтен сазым санаама кирген — деер. — Ойпо мен тен кыжыла белен курсакка макалу ла жаанап алгам. Эмди мен колхозтын паегына чыдап иштеп ийерим. Мында акам бар деп уккам. Ол кижн — Меереш. Ол Меереш менин акам болгонын слер көргөн болдыгар?»

Чын ла, Жорпом колхозтын паегын иштей берген. Жаскы иш башталардан ала учына јетире салдачы Эрменниг аттарына седок болгон. Эмди өлөг чабын башталбаганча, ондо иш јок, а кем иштебес — ол јибес. Акам деп турган Меерешке ол јолуккан. Меереш онын та чын аказы, та ссоко кижн — билер арга јок. Меереш он беш јашту уул болгон, база ла колхозтын паегын иштеп, азыранып жүретен кижн. Жорпом келерде, ол больницада јаткан. Жорпом јолугарга барарда, Меереш больницынын тыштында ак кийимдү күнзеп отурган. Жорпом ого јууктай базып келген:

— Оорыганаар ба, акы?

Меереш «акы» деген сости угала, кайкап, унчукпаган.

— Слерде мен ошкош ийн болгон бет, акы?..

— Та, санаама кирбейт — деп, Меереш Жорпомды узак ајыктайла, унчуккан. — Оор јадым. Өзөгим өткүре күй јат. Јазылзам, сананып көрөйн. Эмди бажым айлан јат. Јан, бар. Јартын ойно айдарым.

Мынын кийининде бир недеде болуп, Меереш ненин де учун больницадан качкан. Јуртка јетпей, јолој јангы ла эрип келген соок балкашка базала, ол ло бойынча оорудаг чыгып болбогон...

Байјүрек Жорпомды кару көрөр. Жорпом једип ле келзе — онызы айла једип ле келген отураp — Байјүрек сүүнип, бар-јогыл азырай ла берер. Байјүрек Жорпомды көрзө лө, ийнизи Көбөлөк санаанына кирер. Көбөлөк бу ла отурган Жорпом ошкош, арык, сырсаk бүдүмдү, јаан кара көстөрлү уулчак болгон. Ол качалагду он тогус јылда Көбөлөк база ла он бирлү бе айса тен онду ла ба уулчак болор. Ол јыл Туулайлу оозында тургулаган үч афылга он беш кире атту улус једе чапкылап келген. Ол улус та кемдер болгон, Байјүрек эмдиге билбес. Олор кемдер деп, керек дезе Байјүректин адазы Чокондой до өгөөн билбеген болор. Келген улустын ортозында алтай кижн болгон. Ол кижн койдон сойыгар, аракыдан азыгар, аттарысты армакчылагар деген. Бу ончозы чүрчеде ле эдилген, келген улус тойып-канып, кезиктери көлөткөгө киргилейле, уйуктагылай берген. Байагы алтай кижн ле санг башка ачу танкы јытту орус кижн Байјүрек эштин тыштында кичинек көлсткөдө отургылаган. Көбөлөк, кан-сөлгө тойгон кижн, олордын јанында тегине ле јер чукчыл отурган. Орус кижн колын аттар дөөн уулайла, Көбөлөккө та не деген.

— Туку ол кер ат армакчыга оролып калтыр, алып ий дейт — деп, алтай кижн күлүмзиренип унчуккан.

— Же-же, тизирт эт, балам, ал ий — деп, адазы койдың терезин ийттер жара тартып койбозын деп, айыл өрө бийиктеде илип жада, бажын кекиген.

Көбөлөк тура жүгүргөн бойынча жаңыс ла тыдырада берген. Тегин де жүгүрүк уулчак болзын, солун улуска айбылаткан болзын, санг төмөн жер болзын — калып-калып, тамандары элестеле кызандап, чек ле шундуртып брааткан. Аттардың бержанында кичинек сас болгон — Көбөлөк төңөзөктөр баштай жеп-жеңил талбан-телбенг калый берген. Бу ла тушта оны айбылаган кижиге тура жүгүргөн бойынча, колы чычанг ла эткен жерде, колмылтыгы «жырс» эткен. Уулчак кер атка жетпей жүрүп, «жап» жыгылып калган...

— Же, Жорпом, солун-собыр нени уктың, нени көрдүң — куучындап ла отур.

— Бу жердинг солундарын мен слерге башкүн куучындап койгом. А оного беригизин билбезим. Мен туку төмөнгө колхоз бар жүргөм.

— А анда не бар эмитир, Жорпом?

— Солундарын укпадым. Дворының үстине ле түшти өткүрүп койдым. Ол двордың жапкан чөбрөзү тен неме жураарга макалу эмитир. Бата-а, макалу ла журандым. Слер ол чөбрөгө мениң жураган аттарымның жаражын көргөн болзогор.

— А бир жүрзем, көрөрүм.

Жорпомның бир эткен немези — журук. Чаазын ла көрүнзе, бастыра журай берер. А чаазынды, карандашты — бедирүде немени алатаны күч. Жорпом былтыр чаазынга болуп колхозтын жылдык отчетын уурдап алган. Бач, колхозтын бухгалтерин Жугуш ол тушта арай ла болзо бууп салбаган. Же, карын, Жорпом ол отчеттын чаазынына аттар журап ала-ла, улустарга көргүзөрдө, оного табылган. Жугуш мынын учун Жорпомды эки күнге курсак жокко, соок алмарга туткан. А эмди ол көмүрле бичилгедий ле неме көрзө, журай согуп ийген турар.

— А Белингдүүш эмеен эшке жүрбединг бе, Жорпом?

— Жүргөм. Ол эмеен кижиге неме карамдаарын билбейген ле эмеен эди, эмди барзам, бойы жаңыс ла кара чайла күнденип отуру. «Көгий-негим он күн жок. Байла, Чанкыр дөөн жана берген болбой — дейт. — А андагы таңмалар сойгылап койгон ине оны» — деп, арай ыйлабайт.

— Чын да болуп айабас. И-и, ол эмеенниң уйы эмдиге табылбаган туру.

Ол төмөнгө колхоз Байжүректинг сельсоведине база кирип турган. Ол колхозто улустын жадыны бу колхозтыйынан уйан. Бу нениң учун дезе, ол колхоз Чанкыр деп өскө өзөктөң көчүп келген. Олорды энеден чыккан жылаңаш та келген деерге кем жок: ак жалаңга баскылап ла келген — айыл да жок, тура да жок. Айла ол тушта одын-сууга да ыраак. Мал-ажы болгожын, божонзо ло, Чанкыр дөөн жана берер, кезиги ого жылыып калар. Же эмди ол колхоз айылданып, тураланып, эместенг ондолып ла клеет.

— Бу чөйгөн жылый берт.

Байжүрек туруп, эки аяк алды. Талкан салды. Олор экү чайлай бердилер.

— Билереер бе? — деп, Жорпом кенетийин жажытту шымыранды. — Мен бу ла жуукта Жугуш эштинг жанында болгом. Жугуш Комсомолдын — кара айгырдын — бажы деген. Слердин адыгарды адаган. Кепешти төрт санын күлүлү једеринг деп кезеткен. Онон слерди күчүк деген. Кодурлу эчки кой баштаарга јат деген.

— А сен анда нени эткен, Жорпом? Ого канай жууктаган?

— Эгирде анайда өдүп јатсам, Жугуштын үйи чеденге коштой сөөк-төр төккөн. «Тпүк, көрмөс күрсүктей берген туру не» — деп, ийдин арбаган. А сөөк — мүн чыгарарга тен сан башка ине. Мен слерге эртен ле төгмөск экелип берерим. Јүк ле јилиги јиилген төгмөк. Түн болордо, Жугуш эшке жууктагам ла. Чеденнин ичи дөөн таш чачып ийгем. Ийди үрбеген — айдарда, күрсүдөң келбеген. Чеденге коштой јадала, колымды сугуп, сөөктөрдү чыгарып алгам. Бу тушта Жугуштын үнин уккам. Јакшы угулбаган — чеден айылдан ыраак ине. А чеден ажарын коркыгам. Жугуш тудуп алза, кижини токтокойло, база ла алмарлаар ине.

— М-м, андый дединг бе, Жорпом. Мени база неме адып ийер болор деп. Санааркаба. Алдырба-а-ас. Жугуш меге чыдабас, билеринг бе? Мен оныла тудушсам, јыгып ийерим. А сен нени айтканынды билдинг бе? Бу коп ине, уул, коп. А эр кижиге коп айдарга јарабас.

Жорпом тыс та унчукпады. Байла, уйалган. Талканын түргөн сокол-лоп ийеле, өрө турды.

— Бу чайлазан, Жорпом. Кайткан кизи мендейт.

— Ок.

— Сен меге ачынба, Жорпом. Кирип ле јүр. Куучындажып турарыс.

— Је, је — дейле, Жорпом эжикти табыш јок јаап, чыга берди.

«М-м, эм келерде, кодурлу эчки боло бергем бе? — деп, Байжүрек сананып отурды. — Жугуштын анайып айдары јолду. Ол меге удурат нени де эдерге јат. А нени? Кепешти меге удурат тукурып... Кепеш меге ачынып јат, мыны билер. Је Кепеш меге удурат нени эдер? Кепеш байа Жугуш эште болгонын јажырып ийген. Јарт... Је нени эдер? Согор? Чыдабас. Бычактаар. Болбос. Адар?.. Је көргөй лө. Шак ол Жугуш нени эдерге турган кизи? Мен ого буудак? Чын, буудак. Айдарда, јайладар деп јат. Мында бир де кайкаар неме јок. «Курсагы тойгон кизи бадынбай барар» деген сөс бу туру. Је канайтса да, Жугуштын бажы туйук — Советтинг јаны туруп калган»...

Байжүрек орынына ойто јадып алды. «Јок, јок, ол өйдө эмес, Совет јан эмди бек» — деп сананып јатты.

Байжүрек јирме алты јылдан ла бери тартылып калган јаадый јүрер кизи. Чындап та, ол баштапкы јылдар кандый сан башка! Эмди сананар болзо, чын ла чөрчөк јеринде, түш јеринде көргөн неме ошкош.

Удабас ла јоктузы, байы јок, ончо улус түп-түңгей ой болор, улус јангыс јерге јуулыжып, јурт деп неме төзөөр, өргөө ошкош тураларга јадар — јанмырга да өтпөс, соокко до тонбос, колхоз деп неме башталар, өлөң болгон курсак, өткө болгон јөбжө анда болор деген табыш келген. Јиит-өскүрим комсомолго кирзин, партияга тайак болзын, јаңгы жүрүмди төлөзін деген кычыру јеткен. Чындап та, мындый жүрүм учун кижин канайып тартышпайт, канайып бут бажына туруп чыкпайт? Бу мындый жүрүм дөөн кижин канайып јүткүбөйт? Калбакча кан, эргекче эт артпаганча тартышпай.

Байжүрек комсомолго эн ле озо киргендердин бирүзи болгон. Бу ла мынын кийининде ач-амыры јок жүрүм-таргыжу башталган. Мындый жүрүм Байжүрекке јараган, ол бу жүрүмнен там көөрөп, көкүп чыккан — көрөр болзо, бу жүрүмнин ээзи Байжүрек ле ошкош улус болтыр ине. Жүрүмнин де эмес, а бастыра телекейдин! Бир кураа уулдар бириккилеп ийген. Кызу куучындардын, көөрөм санаалардан канатталып, ат үстинең түшкүлөбөй барган. Байжүректин эн ле жуук нөкөри Калыпов Тектир боло берген. Ол Тектирди кижин арјаннан комсомол болуп бүткен деерден башка: јокту јииттерди ончозын бириктирип, «Бу слерлер — улус!» — деп ойгозып, тартыжуга көдүргөн кижин ол. Бойы бир чылаарын, аяаарын, коркорын билбес, немени кезем јаза-быза айдар јиит болгон. Базар болзо, кийини эзинделип браадар. Керемге јеткен сынду, жарындары мүркүттин канадынды јалбак, көстөри чагылып калган јүрөр. Ол Тектир ле Байжүрек јангыс ла «не» деп сөслө куучындажып жүргүлөөр. «Ол немени бүгүн неелеп ийеет пе?» — «јок», баштап ол бир немени неелейле, неелеет». — «А ол неме нееленбес болбой». Бу та не, та не дегени, је озор мыны ондогылаар, мынайып јангыс ла эткен керегин бир, сананган санаазы бир улус ондозор.

А ол тушта комсомолдын эдетен ижин көп. Олордын эдетен ижин кижин тоолоп то јетпес. Је эн ле јаан учурлу иш — Совет јанг учун јартамалду иш өткүрери. Байларга кату налог салган, озор ол налогты өйлө-өйинде төлөзін, малын үрөп, сойбозын деп, малын сатпазын деп, јаантайын көрүп турар керек, байда канча мал, ол мал эмди кайда туруп јат, оны кем кабырып јат — ончозын билер керек. Мынын учун Байжүрек ле Тектир канча түнди уйку јок мантаткылабаган болор деп. Эмеш ле көрбөй калзан, кандый бир бай канча айгыр малын јангыс ла түннин ичинде чөл дөөн күркүреде айдай берер. Малды үреер, колхозко каршу эдер деп, тегинге жуук саткылап ийер. А байларга налогты мал-ажын саттырбай төлөттирер керек. Оноң өскө ол бай јажырып койгон алтынын кодорбой, налогты ол саткан малдын акказыла төлөп берер. Мынын учун бу чөл дөөн барган малды тургуза табар, аайына чыгар керек: кем айдаган, кемге айдаган, канча кире мал барган — ончозын билеле, АИК-ке бичик-јетирү эдер керек. Ол тушта АИК ол банды кыза тудала, малын бедредер, јангыдан јаан налог салар. Мынын учун байлар не болбогон деер: комсомолдорды ийттен ары

көргүлеер, адарыс, өлтүрерис дежиپ коркыткылаар, бу мыны жаңыс ла тилле эмес, а колло эткилеген де тужы бар, кодур, кырчанылу бозу-торбоктор эмди келип бий болды дежип шооткылаар, а кезикте көргө-жин, комсомолды тен арай жалабай, айлыбыска кир, аш-тамак амза, ат-тон ал, мөңүндү ээр-үйген ал дежип келгилеер — мынызы олордын бут алдына чөп таштап турганы. Тектир ле Байжүрек ол туштарда айыл-дарына каа-жаа ла конгылайтн. Байлар кетежип, түнде келгилейле, ат-кылап, бычактагылап та салып айабас. Олордын чаңмазынаг, тузакта-рынаг Тектир ле Байжүрек канча кыйбаган, канча уштылбаган.

Түш болгожын, өмөликте иш, түнде байларла кетежиш — үч жылга шыку мындый ла жүрүм болгон. Онон там ары барган — кулакташ-тар-галаш¹ башталган, тынар да өй жок боло берген. Күнүн ле жоктулардын комитедиле кожо сельсоветке таг атканча жуундагылаар, ого кемди ку-лактаар деп жөптөжип, колды көдүрип алгылаар, онон жоктулардын ко-митединин жөп-бичигин суккан сумканы, бешадарды жүктенген, жүгүрүк атты мине соккон, чанакту улусты ээчиткен — байдын айылына једер.

— Албаты-јоннын јөбиле слерди кулактап јадыс.

— Ар-јөөжөгөр эмди слердийн эмес, албатынын — бичип јадыс.

— Ак-малыгарды түжүрнтер, ол эмди слердийн эмес, албатынын — бичип јадыс.

— Акчагар кайда? Кодорыгар, ол эмди слердийн эмес, албаты-нын — бичип јадыс.

— Алтыныгар кайда? Экелигер, ол эмди слердийн эмес, албаты-нын — бичип јадыс.

— Бойыгар, бала-баркагарла кожо чанакка отурыгар. Слер классовый өштү, контра. Аймакка јетире үйдежип койорыс.

— Меге ак-мал да керек жок, алкы-јөөжө дө керек жок, алыгар, тен алыгар, андый түбектен мени айрыгар — бир де карам жок, өөн-өч жок, је кара ла жаңыс бойымды айдабай, коммунагарга алыгар — деп, бай-лардын көбизи јайнап, јада түжер. — Тен нени ле эт дезегер, эдерим, јаман кылыкты тен сананбазым да. Алтайымнан айрыбагар, түней ал-тай, кара башту, кара көстү улус эмейис. Сууна баскан јерис жаңыс, су-зуп ичкен суубыс жаңыс — дежип келгилеер.

— Жок, слер классовый өштү.*Слердин бисле кожо јаны жүрүм төзөөр учурыгар жок.

Байдын малын айдап, јөөжөзин, бала-барказын тартканча сельсо-ветке келгилеер... Бач, ол байлар Байжүректи канайып каргагылабаган, канайып айткылабаган! Сенин ле күүледе сыгырып, күркүреде эскө-нинди көргөйис, уккайыс дежип баргылаган. Бу блаап алган малы-гар — мал болбос, бу јөөжөгөр — јөөжө болбос, өлүп те калзабыс, көрмөс-сүнебис үстигерде айланып, сштөп, өчөп жүрер дешкилеген.

¹ Тарга — озогыда јамылу, бай кижи. Кулакташ-таргалаш — олорды јөөжөзини айрып, айдаганы.

Олордын каргыжы жеткен болзо, Байжүрек туку качан канча катап өлүп, тирилип жүрөт эди.

Же учы жаар кулакташ өйинен өдө берген — кулактаар кижиси чыкпай барган. Жарым чанак жөөжөлү, жаргак тонду кулактар айдалып башталган.

Жоктулардын комитетинин жааны Орпонг өгөөн жуунда туруп ла чыгар.

— Эмди кемди кулактаарыс, нөкөрлөр?

Сананышка көп лө өй өдөр. Онон жоктулардын комитетинин кандый бир члени туруп чыгар:

— Мынаар Жырааты бажында Орчланды кулактаар керек. Ол былтыр өлгөн чабында момыш эткен. Он кижиси иштеген. Камык улустын терин ичкен.

— Жоп пө, нөкөрлөр? Кол көдүрели — деп, комитеттин жааны потолукко жетире колын сунуп ийер. — Ончозы жоп... Эмди кемди?

Узак ла өй өдөр.

— Же кемди деерде, кемди?

— А бу Керишти кулактаза кайдар? Былтыр Жарык эмегенге камык балдарына тон көктөткөн, тере ийлеткен...

— Жоп пө, нөкөрлөр? Кол көдүрели. Жоп. Ончозы. База кемди?

— Бу бир Сызык деп немени кулактаар керек.

— А не? Онын бойы сенен жокту эмес пе? Сок жагыс сары адынын эки жалмажына сабат илеле, суу экелип жүрөт ине.

— Жок, жок, кулактаар оны. Ол боткозын арчынбас, бойун билинбес тагма, туку жуу-чактан озо мен темичи болотом деп албаданган.

— И-и, андый ба? Жоп пө, нөкөрлөр? Жоп. Ончозы...

Же онон, карын, кулакташты кирелетсин деп, төс жерден бичик келген. Ол бичик эмес болзо, өзөк ичинде улустын талортого шыкузы кулактадып айабас эди.

Мынын кийининде коммуна башталган. Мал — ончозынын, ар-жөөжө — ончозынын, сананган санаа — бир, алтаган алтам — тең, ажанган казан — жагыс. Улус өзөк баштарынан, кобы-жиктерден, коол-салаалардан бу журт турган жерге көчкүлөп келген. Азын эң ле жыртык жүргөн жокту эмди көбүн тонду, жүгүрүк атту. Куучын айткан кижиси үчүнүн үстине чыга конор жанду болгон. А байлардан тартып экелген үчүнүн ла туу-тайга ошкош. Жаан күлөр казан очоктон түшпөс, түнү-түжү бортылдап турар, доклад деп немеде серилте жок. жаанында тууга жагыланып жадар. Бот жагы жүрүмнүн башталып жатканы бу. Же эки ай жетпеген — байлардын үчөзү шыйрактарынан бери челделип, бычак коммунанын малына жедиже берген. Же, карын, бу тушта коммунаны жапсын деген бичик келген. Онон өскө байлардын тегин ле жукартып койгон малы там чичкерип калар эди.

«Чын да, албаты астаган, жобогон. Же эмди албаты өзөтөн, өңжүйген

ой келген — деп, Байжүрек сананып жадат. Жаңыс ла бир кезек таңмалар... Олорго тартыжуга чыгар, чыгар...»

... Айдын чалузы там тынып, айылдын ыртыктарынан бадышпай, урулып турды. Кей сооксымак боло берди. Пөтүктөр эткилейт. Таң удабас жарып келер. А Байжүрек бу түнде көс жүмбаган, турушты десе ого эрте турар керек. Эртең улустын малынын тоозын алатан калганчы күн. Кургак-Салаа ичинде жаткан Ноокый деп эмеен онын айылына уйын бичиирге кижиге барарда, ады-жолун да, азыраган малынын тын-тоозун да айдарынан мойноп ийгир. Эмди эртең таңла ол эмегенге Байжүрек бойы жедип, жартамалдуу иш өткүрлбеенче болбос. Эмди тургуза улустын малынын тын-тоозы жаңыс колхоз башталарда ла, кажы ла билеге бир уйдан айрыттырган, эмдиге ол ло бойынча, башказы жаңыс ла бозуларында: бир айылдын бозузы жаан, бирүзинин кичинек, бирүзинде чек жок. Бу ончолоры эттин нагогына баратан бозулар. Кезик бозу эки жылдын нагогына жеде берзе, эзендеги чыккан бозуну согумдап та аларга кем жок. Онон өскө согум сойор арга жок. Сүттин нагогын урбай турган улус бар: уйыс удабас төрөөр, ол тушта төлөөрүк дежер, а аймак десе ончо улус тургуза налог сүдин урзын деп некеп жат. Же бир сананза, чын да, бу ла төмөн жаткан Кепеш одузы, жаңыс уйы кызырап калган улус, сүт эдип нени урар. Ол жаңыс уй саадырып та турган болзо, ол ал-камык балдар бир уурттан да ичсе, божодып койор болбой. «Акыр, ол Кепешти өскө улустан да болзо, сүтти садып алып, нагогын төлөзін деп айдар туру — деп, Байжүрек сананып жатты. — Акыр, сананыш бүгүн жеткен, эмди уйуктаар...»

Кажы ла түн мындый: Байжүрек ал ла камык санаалардан сыранай уйуктап болбос. Меези балтырлардый тыныскып, жүреги чарчала согулып жадар. Бу санааларды токтотпозо, ол таң атканча да көс жүмбас. Уйуктаар алдында жаантайын сананаган санаалары кайдагы да урулып келер. Ол тушта Байжүрек жакшызынып, ол санааларга маказырап жадала, уйуктаганын билбей де калар.

Байжүрек көстөрүн жумуп ийди. Көстөрүнүн алдында элбек өзөктүн ичине арай толбос жайылып калган жаан журт журалып келди. Журт түп-түс элбек оромдорлу туралары бастыра эки кып, төрт кып, кезиктери — керек десе алты кыптан өргөөлөр. Журттын ортозында эки этаж клуб, контора, школ, омордын жанында үстинде кызыл маанылу сельсовет, почта, магазин, журтты айландыра кырлар, кобы-жиктерде толтыра уй, кой, мал. Жолды өрөө-төмөн машина, тракторлор деп немелер маңтажат. «Акыр, кече неге токтогон эдим? — деп, Байжүрек сананып жадат. — А, чындап, кедери жаткан малдагы улустын жүрүмүн сананган жогым ба. Уйлар, койлор ончозы жаан-жаан дворлорлу, кажаандарлу болор. Оморды тудар арга бар, ненин учун десе — агаш жеткил, улус көптөп калар. Ойиндо ол агашты машина-трактор тартып келер. Кажы ла турлуда эки

кыптаг туралар болор. Өлөн-одынды чабандарга тарткылап берер, олор жүк ле кой кабырар, алты күннинг бажында бир күн амыралталу болгылаар. Мал көп коробос — малда доктырлар болор, олор оору малды уколдогылап ла ийзе, жазылып калар. Бу чын ла болор — керек дезе эмди де малдын доктыры аймакта табылып келген. Улус ончозы бичикчи... Ол тушта телекейлик революция болуп калар. Бу революцияны эдер арга бар. Бу ла жаңы туткан конюшняда жаңы укту, баатырлардын аттарындый канатту аргымактар өзүп чыккан. Уч-төрт лө жылдан олор үч мунга једе берген. Олор мантаар болзо, октон түрген, ологго туу-тайгалар да, суу-талайлар да — не де буудак эмес. Ол ай канатгу үч мун аргымакка үч мун коммунист-комсомол, өлөр тыны жок баатырлар мине соккон бойынча, кызыл мааны тудунган Байжүрекке баштадып, јер-телекейди айлана чаап келер. «Кан сороочы капиталистгерди чалкандый чабыгар! Канчазын шыра көрөр! Канчазын карануйда жүрер!» — деп, Байжүрек телекейдин јоктуларына јар эдер. А тилди? Эң ле бичикчи профессорды алдыртып алар. Уренер. Уренип чыга бербей а... Айса тен ол профессорды бойыла кожо алып жүрер бе? А алып та жүрбей. Ол атка да минип, адыжып, чабыжып та билер, јип-јипт коммунист профессор болор. Бу мындый јар эткежин, јоктулар канайып ойгонбос, канайып тартыжуга чыкпас?! Олор туруп чыккан бойынча капиталистгерди кара тамыга сугала, өртөгилеп ийер ине. Јайым деп неме кижиге керек, керек! А удурлашкан кийининде капиталисттер үч мун коммунист-комсомол баатырлардан өдөр бө?.. А јуртта јаан мылча болор. Акыр, оны кажы тушка тудар? Суунын јарадына?.. Јок, јок, суу быјартыыр. Карын, суудан ыраак тудар... Тартып албай... А улус бичикчи... Неден де коркыбас, үркүбеген, јайым үје келер. Сындары бийик-бийик, сагышту, јараш-јараш улус... Акыр-акыр, ол тушта улуста уй-мал болор бо?»...

...аан удабас — мындый санаалардан Байжүрек мелиреп, жүреги тожунап, уйкуга јыга соктыртканын сеспей де калар...

* * *

— Эй, улус, бу не?! Эртен иш! — деп, Југуш кыйгы салала, тышкартына таңкылап алар деп турды. — Је, керектин башталганы бу — деп, ол јөткүрип, көксин кеңитти. — Ары мындадан ла баштап койотон немени. Байжүрек эмди туку кажы чакта карануй јерде отурар эди. Ол тушта јаскы ишке, кой-мал төрөдишке өлүп-талып брааткан улус Байжүректи сананардан... Қайда барганын билбей де калар эди. А јайым-жыыр, сакыыр арга јок. Байжүрек кижинин бойын... Эмди бир ле айткан сөс — кайра јанар эмес. Је, чындап та, бу мен неден коркып турум. Прокурор Овчинников — менин колдо. Нени ле эт дезем, эдер. АНК-тин эки де члени болзо — антыгарлу нөкөрлөрим».

«А Байжүректи базарга тон ло тегин эмес — деп, ол ойто кайра санана берди. — Коммунист. Антара саларга бир де јик ачпай јат. Эки

жыл болды — колго кирбеген. Катузы — көрмөстүн көрмөзү. Канча ла катап таштаган жемге бакпас. Та не чүмеркейтен? Былтыр күсте согум эдип ал деп, чакызына экелип берген субай байталга бакпай турганда. Ары ла жип алатан... Же эмди канчага тагаркаар эмеш. Эки-үч ле күннен тарбайа барып түшкөй. А оңон айрылар керек, айрылар. Көпте билеп клеет... Чакпыга түшкөн кийининде, жарт ла, аркыраар, мени жабарлаар. Же айгыр сойгон уурчы, шок эткен контра кижиге улус бүдөр бе? Бүтпес. Прокурор ого жаан оос ачтырбас та, жаба базып салар. А бичик-комудал этсе, онызын тургуза өртөп салар. А областька жетсе?.. Анда куучынду улус база бар. Керек десе газетте бир нөкөр отуруп жат. А өскө жаандар бүдөр бе? Сельсоветтин председатели же кайда, канайткан ла дешти — не деп айдар?» — Бу тушка Жугуш туктурулып, узак ла турды. — А не? Уурчы, контра ла деер. Мынан жалтанып канайып токтоорго? Жоголтор ло керек — бу ла. Жүзүн-базын неме этпей, ары ла тыш адып салза, кайдар? Белен неме бу эмес пе? Жок, жок, ол тушта ол танма чын коммунист, герой болуп чотолор. Базынар керек ийити, базынар... Не коркор, не айаар» — деп, Жугуш токунап, айылына кирди.

«А, чындап та, неден коркор — деп, ол уштынала, орынга жадып алды. — Эм тургуза жан менде. Жайзан — мен. Улус менен коркып жат. Улусты жагыс бек, кыза-быча тудар керек. Ол тушта олор нени де удур айтпас, андый-мындый санаа сананбас. Олорды эмдигештен бажын корый алып, койлор чылап, айдап жүрөр керек. Оңон өскө керектү өйдө айдатпай, тескери барып айабас... А мылтык-бычак көдүрерге эмдиги өйдө жарабас. Совет тын, оны араайынан кыркыыр керек. Албаты канча ла кире уян жатсын, торолозын, шыралазын, ол тушта бу Советтен де, бу колхозынан да албатынын күүни жана берер. Бу мындый жол — эн ле чын, быжу... Каракорум базылган... Кандый эрлер болгон. Арай ла жастырган... А Советти кыркыыр, араайынан, билдирбезинен... А Совет ненин жаманын этти? Карын, жакшы жанга тургузып койгон эмес пе? Азий бу кире бай болгон бо? Жаан ла болзо, эки айгыр малду болдың не? А эмди бастыра колхоз — менин. Бастыра жан — менин. Айдарда, Советте не жаман? Жок, жок, Совет көс жок болгон учун мени тургускан, а билип алза, тен сөс жокко ло адып койор. Советке жакшы ла болзон — жакшы, а жаман ла этсен — Совет жан жыга чаап ийер. А сего не керек? Меге Алтай керек, орузы жок Алтай керек. Укту-төстү жайзан-нын жангы керек. Же жайзаннын да жагын кайдар, чындап та. Жайзан мен болзом, жан ол тушта керек. А Совет — оңордыг жагы, бу жан тирүде, олордон айрылып болбозын, а ол оңор кежим сынду Алтайды быжартыдып салган, кежелелү бойысты кезип койгон... А мында сенин не керегин? Андый болзо, кара башту Байжүрекин не базарга жадын? Не бе? Ол мени, тартыжуга чыгатын кижини, антара саларга жат, карангуй жерге сугарга жат. Мынын учун... И-и, мынын учун ба? А тартыжуга сен чын ла чыгарын ба? Сего жөмөөчилер табылар ба? Та ла та. Канайдар, канайдар?.. Каа-жаа улус нени эдерге? Камык албатынын каны төгүлөр.

А керек беди, кайдалык! Отуарга болбос, тартышпаска болбос. Онон ѳскѳ — мандайынга ок. Бир ле барган јолды учына јетире ѳдѳр керек. А бу эмдиги де јүрген јүрүмннги корулаарга керек эмес пе? Јыргап-жыргап ол албай, ойноп-ойноп ол албай — бу да керек, јылыяарын кем билер... Је эмди мени болбос, болбос! Карануйга барзам да, бу соведининг, бу колхозынын талортозын јийле, барарым, камыгын бойымла кожо једине берерим. Ыйладарым, кинчектеерим. Кайдалык, кайдалык! А база бир јыду тагма — Сүүрен. Оны ары ла аттыртып койор керек. Чын ла коммунисттин бойы болуп калган. Удабас АИК-тинг јааны да боло берип айабас. Ол тагма — Байјүрекле бир. Мени базар деп ичинде сананып ла јүрген ине ол. Мыны база удатпас. Ол бир јаан керек билер. А АИК-тинг јааны боло берзе, ол тушта куч. Бу ла Байјүректинг кийининег!..»

...Бу керек он тогус јылда болгон. Ол тушта Југуш Алтайское деп деремнеде кызыл отрядта турган. Эртен ле Кадын ичин ѳрѳ алып, актарга удур барар деген приказ келген—отряд ого белетенип турган. Је бу ла тушта, бозом энир кирерде ле, Југуш Чаканчак деп уулла кожо, «кара бажыс јылыйтканча» дежеле, качкылап ийген. Ол тушта отрядта алтай кыс болгон. Эмди — мыны бу ла Сүүрен куучындаган да эмес, а бир катап кокур эткен — ол алтай кыс олордын качып баратканын көргѳн болгыр. Ол бала, камык актардын, бандиттердин бажын баскан, кату да, кайра баспас та кижн, Југуш ла Чаканчакты адып койорго, бешадарын — эки-үч шыкап јүреле, токтоп калган болтыр. Кожо каруулда болгон Сүүренди база токтодып, кемге де айтпа деп сураптыр. А мынын шылтагы — ол Чаканчак деп уул сүрекеј јараш кижн болгон. Чын ла сүрекеј јараш. Ол алтай кыс ла Чаканчактын ортозында не болгонын Југуш билбес, је каа-јаада јнит улус экү куучындашкылап отуратанын көрүп јүретен... Эмди сананар болзо, көѳркий, јарт ла, ол уулды карамдаган, јүрек деп неме кийининде база бир јолугар болорым ба деп иженген. Је ол уул ол кыска ол ло бойынча јолукпаган. Тѳжүлейдин колтукчызы болуп јүреле, эзирик есаулга ѳѳрмѳ ноктозын бербей, согужала, аттыртып койгон...

Эмди бу керекти билер кижн јангыс ол — Сүүрен. Ол бу керектен јүк ле кокур чыгарган да болзо, је кокур кокур ла, көкурдын учы «кок-оок» деген сѳс база бар — Југуштын бир канча јүрүмн јарталып, каршулу каразы чыгып јат. А Југуш сүре ле кызылдарга јүргем, чын кызыл партизаннын бойы мен деер. «Наганым, керек дезе музейде јадып јат» деер.

Југуш кызыл партизандарга јуу-чактын учы јаар кожулган. Бойы аткыр да, бѳкѳ дѳ кижн, Оймоннын јаржак-бандиттерин тудар тушта акту бойынын тынына болуп чын да эрчимдү турушкан.

Јүрүмди оны кем билер: айса болзо, Југуш эмди Монгол јеринде јүрер эди. Ол дѳѳн куды чыгып калган актарла кожо чын ла качып

брааткан. Бу тушта та ненин де учун ого Парамон деп орус нѳкѳрлѳжѳр болгон. Југуштан, јангыс алтай кижиден, та не, та не јакшыны кѳргѳн, онон сырангай ла айрылбас, курсагынан једиштирер, каруулга барза, бис экѳни тургузаар деп сураар, уйуктаза, Југуштын јанына јадар боло берген. Југуш ого кыртыштанып та туратан. Ол Парамон алтай улустын јангы јакшы, алтай улус јакшы болотон деер. Бойы чек ле сам-тарап калган јѳрер. Чылгыйлабаган кой терези бѳрѳги бар, онызын качан да ычкынбас, уйуктаза, соок то болзо, ушгыйла, койдонып алар. Бир тѳнде Југуш ойгонып келзе, ол Парамон бѳрѳгинин ичине та нени де шалырадып, кими ректенип јаткан. Југуштын тумчугына акчанын јыды соккон. Је мынын кийининде ол Парамон Југушка не болзын — таң алдында колтугынын алды дѳѳн бычакты јылдырып ла ийген, бѳрѳкти алала, актардан кача берген. Кѳрѳр болзо, акча чын ла кѳп, акказы бойсын, алтын час, сырга, јѳстѳк бар болгон. Је бу јѳѳжѳни Југуш эки ле айга Оймон ичине јыргап, таштап койгон. Кызылдар келип јат дежерде, арга јокто ологорго удур барып, кирип алган.

А бу ла јаагында сорбузы... Југуш оны ак бандитле экѳден экѳ согужала, јаагыма онын наганы тийген деер. А чынын айдар болзо, Југуш ол ло Оймонго јыргап турала, Камчы деп кижиле кожо мал уурдап сойгылаган. Таң јарыгалакта дежип, сѳрекей ле мендегилеген. Југуш малдыг кийин будынын бычкатын бир ле эмеш чыгара сойып јѳреле, Камчыга кѳзѳрт эткен:

— Кажы, туйгактан тут! Бычкагын сыбыра тартып, алайын.

Камчы туйгакты ала койгон.

— Тың тут дейдим! Јазап тут!

— Је, је.

— Ычкынба! — дейле, Југуш бычакты бар-јок кѳчиле бойы дѳѳн силке тартып ийген. Бу ла тушта неме јѳзине јырс эдип, Југуш чалкойто барып тѳшкен. Камчы, колы ѳлѳш кижѳ, та чын ычкынган, та ѳнѳтийин салып ийген, је јаржактын такалу адынын чѳнгке кире туйгагы Југуштын јаагын тиле чаап ийген. Мынын кийининде малын сойбой таштайла, экѳ согушкылай берген. Ол Камчы Југушка илинижип турган да, бѳкѳ лѳ эр болтыр. Таң адарда, кекенишкѳлѳп, эки башка јорткылап ийген, је кускун кускуннын кѳзин ойбос деген чѳлѳп, энѳргери ѳкпѳлѳри сѳчѳп, малды келеле, сойгылап алган. Камчыны кийининде бандиттер ѳлтѳргѳлѳген. Бандит тѳрт-беш такып атпаганча, Камчы јыгылбаган дешкилеер... Мынын учун Југуштын сорбузынын шылтагын эмди кем де билбес.

Југуш јанып келеле, ѳмѳлѳктѳр тѳзѳлип турар тушта кѳдѳрилген. Торбоктор ѳскѳрип ологорло согушканча, докладтаза — јѳнгѳл деп, бѳлип ийген. Ойно докладтаг тѳжѳм де јаан. Эмди кѳрѳр болзо, чын јол алган эмтир. «Јакшы, јакшы, бу јѳрѳм јакшы — деп, Југуш маказырап јадат. —

Јүрүп-јүрүп алар керек. Бу јүрүмди узадар керек»... Југушка өрө ксдү-рилерге бир учурал болушкан. Југуш ол тушта «актив» кижн болуп, јаантайын ла аймак төөн јуунга түжетен. База ла АИК-ке јуундайла, Југуш орус карган эмееннин айылына келген. Ол бу карган эмеенге хаа-јаада түк, тере экелип, ол эмееннен танкы садып алып, ажанып, конуп јүретен. Југуш келерде, эмеен картошколу чүнгезин столдын үс-тине тургузып ла ийген. Југуш көрзө, стаканда сары неме турган. «Мст» — дейле, Југуш јаан ла калбактаган, аштап калган кижн ажыра салганын билбей де калган. Бу ла тушта тыныжы буулып, ксстөри ан-тарылып, ичи-бууры отко күйе берген. Коркыганы коркуш — столды антара тарткан бойынча, чыга конгон. Кылчас эткежин, АИК-тинг член-дери ажанарга баргылап јаткан.

— Совет јанды корондийт, коронди-и-ийт! — деп, Југуш кыйгырган бойынча көңкөрө барып түшкен. — Эзендик болзын коммуна! Јакшы болзын, нөкөрлөр!

АИК-тинг члендери јүгүрүжип келген. Кезиктери Југушты туткулап, силкигилей берген, кезиктери турага кире конгылап, эмеенди чыгара тарткылап келген. Југуш удабай ла тыныжы кирип, ичин өртөгөн от бчүп, озогы бойына табыжа берген. Турарга ого эп јок то, уйатту да. А орус эмеген: «Горчицу съел он, о господи, горчицу! Нет на мне греха, нет, нет!» — деп актанып, калактап турган. Бу тушта АИК-тинг членде-ри Југуштын чырай-бажы кире бергенин көрүп, чек ле јер тырмагылай берген... Је Југуштын ол «калганчыда» айткан ссстөри тегиндү өтпөгөн. удабай ла оны коммунанын јааны эткилеп салган.

«А Кепеш ол јакылтаны эдип салар. Кепеш ле Кукпаш кайда бар-гылаар олор — деп, Југуш уйкузын ундыган јадат. — А ол Сүүренди бу Калбак ла Балыкчыга берер... Јалчылар көп. Нени ле эт дезем, этки-леер»...

... Онон бери үч жыл болгон. Југуш тайгада турган мал көрүп барган. Мал да көрүп эмес, а арчын-кырчын, мөш јытту кей тынып, таскылдарла јортуп, сын сергидип алар деп сананган. Малчылардын одузына једеле, бир сарбааны сойдыртып ийген, а талкан-көчөнин арбазын малчыларга чыгарып берген, эки уй кижн анда ла согуп, эки уйды саап, сүт-өрөмөзин ого јидирип тургулаган. Југуш ол одуга төрт конгон. Јанар башта база бир сарбааны сойдыртып ийген. Казы-картазын, эдин чөйкөлөй кезеле, айры башту мөшкө илип, алдына от салала, ыштай берген. Онон энир-гери эртенги күнге белен болзын деп, эттерди сугуп койорго, арчымагы-на болуп, оду јаар баскан. Малчылар тойо ажангылап алган, огтын ја-нында тегине ле калырашкылап отурган. Југуштын јууктап келгенин олор билбеген де.

— Јок ло јок, кижн кижн өлтүрзе, кинчеги једер дегени — онызы тен көк лө төгүн — деп, та кемизи де айдып отурган.

— А нези төгүн? — деп, экинчиси сураган.

— Же мынан да бодозоор: бу мынаар Калбак ла Балыкчы Кату-Учукка бир кижини аткылап койт, а Кукпаш ла Кепеш Табынар деп уулды жыга чапкылап койт. Эмди оңон бейин канча жыл өдүп калды, а не болды? Кинчеги жеткени кайда? Ончолоры ла су-кадык, ойногон, каткырган. Кинчек жедетен дегени тен темей ле ссс...

Југуш жаңыс ла эки кулак боло берген. Ол бу мындый болгон учуралды чек ле кетежип жүретен кизи. Ол Табынар деп уулды кем өлтүргөн деп, ол жаантайын бедреп, серенип жүретен — эмди јарталган. А Калбак ла Балыкчынын керегин ол билетен, керек дезе мында бир эмеш бойы да бурулу. Ол тушта Калбак ла Балыкчы малчылар болгон. Југуш олардын одузына келерде, эт јок дежип комудагылаган. «Не, эт пе? Белен эт бу мынаар Кату-Учукта базып жүрү. Эмезе эртен-эгир тус тозыгар. Бу мынайып отургузагар, эй, мен слердин оосторыгарга сарју салып берер болорым» — деп, ол экүге күзүрг эделе, атана берген.

Эртезинде ле јуртка өлтүрө адып койгон нөкөрин тартканча, орус јамшык жеткен. Түнде Кату-Учукка қонгылаган улус омор болгон. Бу кемнин ижи деп, Југуш тургуза ла билип ийген. Аттырып койгон уулды аймактаң доктор келип, сельсоветке кезип ийген. Он сегис јашту, шерједий узун комсомол уул болгон. Көксинен эки картечь чыккан. Тартып келген нөкөрининг мылтыгын көргүлөп ийерде, та канайып та учурал болуп, онын мылтыгы бу ла уулдын көксинен чыккан картечьтер ошкони картечьтерле октолгон болуп калган. А мында не узак сананар, нөкөрингди бойың аткан деп, ол јамшыкты тургуза ла бурулап таштагылайла, түрмөлөп койгылаган. Југуш унчукпаган. А чындап та, ол не унчугар — белен төлүлү улус, изү казан тудатан туткуштар табылып јаткан да.

— И-и, Кукпаш ла Кепеш туру ине — деп, Југуш кайа көргөжин, байагы чөйкө ыштаган мөш јалбырап турган. Југуш кыйгырып ийген, малчыларла кожо мөшкө жүгүргенче жеткен, је отты эчүрип болбогондор. Јарым ла арчымак кире эт аргадап калгандар. Байла, илип койгон карта отко түжеле, јалбырт эткен. Оңон улам мөш камыла берген. Југуш бого јаан санааркабаган да: база бир сарбааны экелип сойдырткан ла, казыкартазын, эдин чөйкөлөп, јазап туруп ыштаган ла, јаан арчымакка жыга артынала, јанып келген. Ол мөш кургап калган. Эмдиге турганча. Улус оны Југуштын мөжи дежер.

Југуш јанып ла келген эртезинде Кукпаш ла Кепешти алдыртын келген, наганын мандайларына түртүрөле, оосторын ачтырып алган.

Табынар он алты јашту уул болгон. Ада-энези јокту. Бойы болчондогон, тоголонгон, жаңыс јерге токтобос ло кизи. Көзөрчизи де коркуш, булакайлаар болзо, тен өткүрө. Согушчан. Бастыра бойы жаңыс ла кызыл тил. Байларды да айткылап, шоодып жүрер. Жаңыс оосло айткажын, тирү

ле кижи. Ол тушта комсомол элбеде таркабаган. Онон өскө Табынар, јарт ла, кал-мал, ай-карадан айабас, комсомол болор эди. Је мынайып ла көзөрлөп, айылдап јүреле, ол уулчак јаскары јай табылбай калган. Алдында ол туку чөлдө таайым бар, ол дөөн айылдайтм деп туратан, мынынг учун ада-энези оны ол бйдө изў тарый бедребеген де. Је онон бедирў база болгон.

Уул чөкөлгөн. Мынынг ўстине ада-энези өскө јер дөөн кэчкилей берген, мында төрөсндөри артпаган. — Табынар деп уул бу ла бойынча ундылып калган.

Ол Табынар јылыйганы беш јыл болуп, өзөк бажында јаткан Јажынар деп эмееннинг чоокыр уйы өзөк оозы дөөн кујурга түжеле, ўч кўн јанбаган. «Соолбогон уй не јанбас — шилти-шилемирлер чоокырагымды сойгылап койгон ине!» деп, эмесен ачынган-сайылган, айылдаш јаткан Шыйкынуш дежетен карган өгөөнгө јеткен. «Кайа көрзөм — көлтөкөм, кармай тутсам — кулагым — сок јаньс уйым ксрўп келигер, айбылап турум» — деген. Шыйкынуш өгөөн кокпондодо јелип, бөк оозы түшкен. Уйды талпаган. Онон чөкөп, јанып отурала, «Э-э, бу эмегеннинг уйын бу Куйлуда јаткан Серкенек алсогуп ийген болуп деп, сананып калган. — Ала соккон болзо, ол бу изў јайда бүдўн уйлынг эдин канайып ўзе јиир, кезигин сугар, а суккан кийининде оны туку ол турган куйга, серўўн јерге, сугар — барып көрөдим» — деген. Куйдын ичине кирип барза, чычкандар кыркып, кўўлелер агартып койгон ўлтүрөп калган тон јаткан. Карган камчызынын сабыла тонды тегине ле антарып көргөн. Тон карганга таныш деп билдирген. «Чында-ап та, бу мындый эчки тере эдектў тонды Табынар кийип јүретен јок по — деп, карганнын јүреги шимирт эдип калган. — Чын, чын, Табынардын энези тон јетирип болбой турум деп комудап јүретен. Онон бир эчкининг терезин Шүткерге тон көктөп береле, онон алган. Је ол тон бу ла. Бу ла бу, бу ла бу». Тоннын јанында таштарла базырып койгон сөкк јаткан. Байла, Табынардын сөзги ол. Ол эмей а. Сөкк мынайып табылган. Ол тон эмес болзо, бичик-биликтў сөктөр бар эмес, оны Табынардыйы деп кем билетен. А бу сөкти кем јууган? Ол уулды кем өлтүрген? Бу ла тушта карганнын санаазына туку ол Табынар табылбай калып турар туштарда Кара-Салаада эјези оорып, оны алдыртарда, ого јетире барып јүр келгени кирген. Ойто тўниле јанып клеедерде, бу ла Куйлу оозына өзөкти кечире брааткан чанакту улуска учураган. Јол орто та канайып, та канайып кап-чыт баш бириккен — туура барар арга јок то болгон. Чанакту улус суйман кара неме апаргылап јаткан. Карган канайып унчукпай өдөр: «Бу нени апарадаар, улус?» — деп сураган. «А бу мынаар Кабыктунын јаан кызы божой берген, оны јууп браадыс» — деген ўн угулган. Сөкк јууган улусты не со-нуркаар — карган ол ўн кемдийи болбогон деп керексибеген де.

Эмди, сөкк табылган кийининде, ол «А бу мынаар Кабыктунын јаан кызы божой берген, оны јууп браадыс» — деген ўн кемдийи болгон деп,

карган санана берген. «Сөөкти өзөк кечире экелип жаткылаган, айдар-да, Талду бойынан чыккан улус эмтир» — дейле, карган Талду бойында жаткылаган эр улусту тоолой берген. «Э-э, ол үн Кукпаштый туру ине — дейле, карган эки тизезин чабынып ийген. — Кукпаштый, Кукпаштый. Эйе, андый». Же мыны карган кемге де айтпаган, кижиге ле айтканы санаазына кирбес. Айткан болзо, жангыс ла үйине айткан болор, ол, айса, база та кемге де айткан болбайсын... Же мынайда-мынайда келеле, бу куучын эмди канча жыл болуп, Жугушка база жеткен.

А керек мындый болгон болтыр. Эрлү дейтен кобынын ичинде арга-чакту Мыйыксу деп кижиге журтаган. Ол жаскары жай сельсоветке налог төлөөр деп, боочы ажыра жаржактарга жүгүрүк сары адын саткан. Жүгүрүк сары төртөн салковойго жеткен. Жанып келзе, үйи жок. Мыйыксу айылынан чай да ичпеген, акчазын — тёр бажында кичинек кайырчак бар. ол дөөн суга салып ийеле, туку Жыландудагы малына жүре берген. Эки күн малдайла, жанып келген. Байагы кичинек кайырчакты көрзө, акчазы жок.

— Бу мында акча болгон, алдын ба, үй кижиге?

— Кандый акча? Кайдагы алып?

— А бу жүгүрүк сарынын төртөн салковойын бу бото сугала, жүре бердим ине.

— Орынның ортозына суккан болорун ба?

— Жок дейдим, жок. Тонг ло аймап жүрген кижиге жок мында.

— Айса, баш кайырчыкка суктуң не.

— Жок деп айдып турум ине сеге.

Же андый да болзо, экү туранын ичин чаксырада бергилеген. Акча табылбаган.

— Кем-кем келип жүрген беди?

— Мыкаш ла онын үйи табаргылаган. Учбелтир дөөн таай эжебис-эшке жетире айылдап браадыс дешкилеген. Эттинг артканын жылыдып бергем. Чай ургам, турадан чыкпагам да.

— Же, озорго кижиге серенер бе? Бойыстын жеендерис — сурагылап та албай.

— Чындап, Табынар кел жүрген. Борсук чакпылап браадым деген. Этти Мыкаштар жигилеп койгон, мүн ле арткан. Мүн болзын, сооп калган болзын — кижиге уялбай, канайып урат. Чүрче ле чыга коноло, төрт чарчаа жара чаап келгем... Табынар ол ло жеринде, бу ла орынның будында отурган. Ажандыргам, аарчылу саржу кадап бергем. Талканду чай ургам.

— Же айса ол ачым ал соктыр. Эмди оны бедребееңче болбос. Онон өскө ол акчаны үзе көзөрлөп койор ине ол — дейле, Мыйыксу өгөөн Талду бойы дөөн ууланган.

— Табынар жүргени ксрүңди бе, балдар?

— А бу Талтардын энези эште көзөрлөп отурган. Кукпаш ла Кепеш баштаган немелер жуулышкан турган.

Талтардын энези эшке жеткен.

— Табынар мында ба?

— Бир эмеш көзөрлөгөн, жаңы ла жана берт.

Табынар эшке жеткен.

— Акча алдың ба, ачым?

— О-о, кудай баш. Алгам, алгам. Бач, мен тен андый көп акча болор деп бодобоом до. Бир-эки ле салкой болор деп бодогом. Калак, акчагарды үребегем де, канайтпагам да. Талтардын энези эшке кыстап койгом. Бач, андый көп болор деп тен бодобоом, бодобоом.

— Же алдырбас, ачым. Акчамды экелип бер. Бир үч салкой кирезин көзөрлөп тө салзан, анда неме жок. Онон болкый неме үрелген-чачылган — төртөн айгыр мал төрткө түшкен — дейле, Мыйыксу өгбөн жана берген.

Кукпаш ла Кепеш бу өйдө Талтардын энези эште көзөрлөгилеп отурган.

— Бу кынымда бычагым кайда барт?! — деп, Кукпаш тепшиге кирип жада кыйгырган.

— А бу бир Табынар деп таңма алсогийди не. Көзөргө саларга алган ине ол.

— А бу мыныгар колы карбас эдин, туку ол чөбрөнүн ортозы дбөн неме кыстап жатпайты.

Чөбрөнү ача тартып ийер болгожын — акчакап. Акчакапта төртөн салковой акча! Бу кире көп акчаны омордын кемизи де көрбөгөн... Удабаган — Табынар басып келген. Чөбрөнүн кыбын ачып ийген.

— Акча кайда?! — деп, бажы атрайа берген.

— Кандый акча?

— Бу нени айдат?

— Акчаны беригер! Их, шилти-шилемирлер, өлтүрерим! — деп, Табынар бычагын ушта тарткан.

— И-и, сен кижн өлтүрерге! Ме сеге!

Согуш башталган.

Кукпаш сокубалала Табынардын бажын оодо чаап ийген.

Эмди канайдар? Карануйды кийдиреле, атты чанактап, өзөк кечире куйга апарып бектеер дешкилеген. Браатканча, кижн туштаган.

— Бу кайда брадаар, улус? — деп, байагы кижн сураган. Униенг — Шыйкынуш өгбөн.

— А бу мынаар Кабыктунын жаан кызы божой берген, оны жууп браадыс — деп, Кукпаш унчуккан. — Катай бектеп салаак. Кос болор — деп, шымыранып айткан.

— А бойсын. Каралга неме нени көргөн болор деп.

Куйга апарала, бектегилеп койгон. Жаңгылап келерде, чеденге артып койгон тон Кукпаштын колына илине берген. Айылга экелеле, көргүлезе, Табынардын тоны. Эдеги эчки терези — канайып көрбөй калган деер.

Кепеш ол тонды артынала, ол ло түнде өзөкти ойто кечип, байагы куйга жеткен. Кирип ле келерде, удур тир-р-р эдип, күүлелер учулап чыккан. Кепеш чочыган бойынча атпас эделе, чечилип калган куруныгы учына бүдүрилеле, жыгылып калган. Коркыганы коркуш. Ого оны та кем де тегелеп ийди деп бодолгон. Көстөрине Табынардын балчарылып калган бажы көрүнгөн.

— Эне-е-е! — деп, Кепеш багырып ийген.

— Эне-е-е! — деп, куй жыгырада жаңылана берген. Кепеш там коркып, санаазын арай ла болзо ычкынып ийип жастаган. Тонды ичкери мергедеп ийеле, куйдан чыга конгон.

— Тонды жазап бектедин бе, уул? — деп, Кепеш жанып келерде. Кукпаш сураган. — «Эйе» — деп, Кепеш унчуккан.

...Бот ол эчки тере эдектү тон — бастыра керекти үреген неме ол.

Эмди Кукпаш ла Кепеш Југуштын колында ноктолодып алган аттарла түңей. Југуш оморды кайдөөн лө једине берер...

А бу ла бу јуртта көстинг көскө ло Чынчы деп күчүк торсугын көдүрип клеет. Борсук калжанын билинбес деген неме ондо. Је ол көөркий не болзын — бир ле сөс айтсам, аркыраган бойынча мен дөөн чурап келер. Бу ла тушта мен оны јыга чаап түжүрип ийерим... Ол байла кайда барзын... Эх, а менде андый уулдар болгон болзо. Ол ло Чынчыдый немени бойына јаба тартып алган кижі. А оңон өскө бу ла мындый Сарбаг деп немелерле кожо нени эдеринг. Је ол ло Сарбаг... Көөркий јүк ле тынду... «Берген кудай берзин ле. Бөрөгөш јизин ле» деп јүрген кижі ине ол. Болчок кардына ла болуп, акыр, «чык!» дебегенче ле деп...

Бу түнде, көстөрине тегенек кирген пемедий, уйуктап болбой јаткан база бир кижі бар. Ол Југуштын үйи — Јага. «Југуш Байјүректі акту јерге базарга јат. Канайдар, канайдар?» — деп, ол та канча агданды болбогой. Тура јүгүреле, Југушты бычактап салар күүни келип јаткан. Је мынайдарга онын күчи јетпезин ол билер. Ойно Југуш сан ла башка кижі: уйуктаза, көстөри ачык јадар. Мыны көрүп, ол агара суркурап јадатан көстөрдөң Јага түндерде канча чочыбаган болор деп, «Јок, јок, айдар, айдар. Байјүрекке мыны айдар» — деп, ол канча ла шымыранган, је айдып та болор, та јок, база билбей јаткан. Јок, айдар, айдар. Бу канчага базындырар, канчага шыралаар? Бу јүрүмде канчазын кинчектелер? «Бу мындый санаалардан ол сыраңай ла уйуктап болбогон. Эмди бичик-билик, јаандардын куучын-кумыштарын угуп јүреле, сананар болзо, Јаганын јүрүми јүрүм бе? Југуштын ла айылын каруулдап турган ийтке түңей бодолду болгон болтыр. А Југуштын күнүн ле «Мен — мөттү төңөш, бе мен соруп јадар мөттү төңөш, сен айрылып, чорт то болбозың, мен сени тойдырып јадым, тондоп јадым» — деп базынатаны кайда? Бу мынайып јүргенче, айрылып калза, торт ине. Је ол ло акту Байјүректі базар деген куучынды угуп отуарга јенил бе?

Јаңаны кижиге сүрекей эрте бергендер. Баланы көргүлөп, кудалар келерде, Јаңа эп жок тыртас эделе, «тырт» эттирип ийип калган. Јаңанын жанында отурган кудагай, карган эмеен, уятты не де болзо, бойына алар деген ошкош. «Э-э, чалда-о-у, бу карыырда кижии кижии бе? Эм келерде, ичее-карды божоп, кижии учазына баш билиндире берген де» — деген. «Кижининг «тыртын» блаажар бу кайткан эмеен» — деп, бу тушта Јаңа кыртыштанып, тыртас эткен. Кижиге браадым, башка эжик-түндүк чыгарып жадым деп, ол мыны ондобогон до.

Өгөөниле кожо ол үч ле жыл журтаган. Өгөөни иркит сөзкүтү Жуурашкын деп кижии болгон, је ононг андап барала, түлкү бычкак бөрүктү кижини нөкөри элик деп көрөлө, адып койгон. Кайын энези Јаңаны журттанг чыгарбаска база тыг ла болгон. Је кара ла жаңыс Јаңаны отургузар кижии таппаган. Жуурашкыннын агазы тегин де эки үйлү, он эки балдарлу болгон, ичниси десе сегис ле жашту. Је анда да жок, ол сегис жашту уулчакла Јаңаны бир јай журтаткылап көргөн. Јаңа ол уулчакты ойнодып, кийим-тудумын јамап, чимиригин арчып берип жүретен. Уулчак Јаңаны азыйдагы аайынча јенем дейтен. Је ононг, байла, балдардын ба эмесе јаан улустын ба кокур-шоодынан Јаңаны үйим деп билип ийген. Уулчак Јаңаны көрзө лө, качар. «Мен кижии албагам, албагам!» — деп багырар боло берген. Мынын учун арга јокто бир күн кайын энези Јаңаны сары атка миндиреле, кожо экелген орын-төжөгүн, тон-өдүгүн артындырала, адазынын айылына экелип салган. «Је канайдар, төрөөндөр, күйдүрген от от болбоды, јөөгөн журт журт болбоды, балагарды база отургузар очогыс јок. Ойто алып алатан туругар. Сегис жашту уулыбыс чыдаганча, балагар бойыгарда жүргей» — деген. Јаңанын адазы нени айтсын база: «Толу тулунгыар түшкен, тонкур адыгар арыган» — дейле, шаалта эдип алган эки баш чайды, бир тонго једер көбөңди, бир уйды, беш койды кудагайга ойто табыштырган. Кудагай јанар тушта ол сары атты чакыга артырып койгон. «Балагардын бистинг журтка төжкөн тери ол болгон» — деп барган.

Мынын кийининде Јаңа өскө јер јаар Кејим деп уулга качкан. Ол уулла он жыл журтаган. Олор экү бир өөркөшпөгөн, бир согушпаган, керек десе тыг унчугышкалабайтан да. Алкы-јөөжөзи, ак-малы да олордын көптөп, төрт саар уйга, үч атка, јирме-одус койго једиже берген. Је жаңыс ла јетпей турган неме — бала. Бала јок. Ол баланы Јаңа не аайлу күүнзеген, не аайлу сагыган, је јок. Кандый эп-кып бедиребеен. Туку Кадын ичинен бери кам-јарлыктар да айланган, је кудай бала-ырыс бербеген. Мынайып турала, калганчы жылдарда мал-аш астап, ойто жаңыс атка, жаңыс уйга түшкен. Бу ненин учун десе, Кејим комсомолго кирип, бай-кулактарды јоголтор, коммуна баштаар деп көөрөп, жаңыс ла айылдар керий, суйга чаап баштаган. Мынайда берген кижининг санаазына мал азыраары, өлөңг эдери кирер бе? «Алдырбас, Јаңа, — деер, — удабас жаңы жүрүм башталар. Ол тушта ончозы болор. Кандый жүрүм болор, сен билерин бе, Јаңа? А мал-ашты бай-

лардан блаап аларыс» — деер. Кулакташ башталар тушта Кејимди бир жылга город төөн үредүге ийгилеген. Жаңа оны сакып жүреле, онын үредүзи божоор башта «Кејим городтон кижн тапкан, ол кижизинин колы-буды уур» — деп табыш уккан. Бу табыш угуларда ла, Жаңа бойынын орын-төжөгин артынала, ойто жанып ийген. Ачынбаган да, кородобогон до. Нени де айтпаган. «Канайдар, кижинин жаңыс уулы, карын, өскө кижн таап, бала-барка азыраарга турган эмтир — деп сананган. — Бала таппас мениле кожо не журтаар ол. Кудай, карын, Кејимнин угы-төзи үзүлбезин деген туру. Не кинчектеерим мен оны» — деген. Кејим ол тапкан кижизин эчидип, жанып келген. «Кайпадын», эки ле сөстн бажында «чы» деп турар келин болгон. Ол келин уул бала тапкан. Койу көчөзине Жаңа барып жүрген, кураан терези чуу апарып берген. Кејим эмди андагы колхозтын башлыгы. Жаңа оорый берерде, ол келип, жолугып жүрген. А Кејимнин энезине Жаңа эмдиге ле карузыр. Орөкөннин жакшызы, жалакайы коркуш. Чай-чабын аскан, каткырган, суунген отурар.

Жаңа эмди Југушла, бойынан јирме јаш кире јаан кижиле, кожо журтап отуры. Југуштын алдындагы үйи божогон. Ол үйинен Југуш үч балалу, је ол балдар эмди јаанагылап калган, бойлоры алдынан айыл-јурттарлу.

Эмди кезик улус Жаңага күйүнгилеп те турар. «Јаан иштү кижиге барып алган, Жаңа эмди чын ла јуунын ортозында бөөрөк» — дешкилеер. Чын да, курсак, кийим керегинде Жаңа сананбай да јат. Је ырыс жаңыс ла курсак ла кийимде бе? Бу мындый жүрүм ого кийын деп, улус канайып ондобойт? Албаты жаңы жүрүм тудуп јат, а Жаңа дезе — тууразында.

Алдында кожо иштеген, кожо өскөн келин-кечкин эмди Јаңала куучындашпас та. Куучындажардан, Југуш болор-болбос кижн келзе, айылына кийдирбөс те, а Јаңаны чеденнен чыгарым деп сананба да деер. Жаңа туку бооро карган таай эјезине койдын колын апарып берген. Југуш мыны билеле, сны арай элтүре сокпогон. Ойнодо Жаңага эмди улуска да көрүнер эмес: бир көргөжин — көзи көк, бир көргөжин — магдайы.

Југуш эштин коштойында председатель Сарбан јадып турган. Јурт ичинде эки кыпту эки ле тура бар: олордын бирүзи — Југуш эш, бирүзи — Сарбан эш. А ол Сарбаннын үйиле коштой јадатаны, ого үүреле болотоны тон ло јенгил неме эмес. Кижн мынайып турала, удаба: бойы ого түңгей болуп калар ине.

Сарбаннын үйи кече түште үч келин айдап келген. Бир сумалга арба урала, мыны ончозын көчө, талкан эдип согыгар деген. Ол келиндерди кере түжине керек дезе чайлатпаган да. Жаңа ологго туйкайын кажызына ла бирден үч чомчогой¹ апарып берген. Келиндер ол чомчогйлордон јүк ле амзайла, айылдарында балдарына апарып берер деп.

¹ Чомчогой — јаш аарчыдан колло тудуп эткен кичинек тегерик курут.

баштарына чомчогойлорды салала, бөрүктерин үстинен кийгилеп алган.

Сарбаннын үйи бойы очокко жаан көбш азала, ого малдын казызын, койдын жууларын кайылткан. Бу үй кижини жаантайын ла шалырап, жайрадылып калган жүрер. Бойы ол ап-ару жүстү, албаа бычкак бөрүгүн көскө жетире түжүрө тарткан, жер жалмаган кызыл көбөн тон кун чогына кылтыраган, жаңы хром сопокторы чыкыраган-такылдаган да жүрзе, кижини та незинен де бу кижини шалырт, чылбак деп билип ийер. Же эмди де, бу ла үс кайылтып отурала, «Эй, кадыталь, көчөни жазап сокльо, жазап сокльо. Саа жок бользын, жок бользын!» — деп, тура жүгүргөн бойынча, кураан терези тонын жер-жалаң эдегиле кайылтып алган толтыра үстү сабадын антарып ийген. «И-и-й, кадыталь, сельельдин ле кинчегине! — деп багыра берген. — Көстөлигельдин ачы жеткен ине, тальо-ач немельельдин! — деп, эт тиштейтен тишти ала койло, үс түргөн шинзин деп, жерди ойо кадай берген. — Мынын кинчеги кижиге түжелъ бе, түжелъ бе? — деп шымырана берген. — Чольты түжелъ оль. Жок эмес — баль да, ас эмес — көп тө. Не кинчек бололь мынан, не бололь? — деп, тура жүгүргөн бойынча, керемде илип койгон казы-картаны казанга толтыра салала, кайылта берген.

«Ол төгүлген үсти ич деген болзо, жада түжеле, ичер эдибис» — дежи, келиндер бойы-бойлорына шымыранышкан. Бу келиндерди энир де, жанар башта, Сарбаннын үйи: «Э-ий, кадыталь, көчө-тальканнан көдөн-көксигельге суклягыляйла, баткыляп бляткыляган больгылядыг» — дейле, тинтип ийген. Же, карын, келиндердин бөрүктерин уштар деп, санаазына кирбеген. Мынын кийининде удабай ла, «Ичип-ичип ол албай, ичегеме курсак болгой ло, јудуп-јудуп ол албай, јумурыма курсак болгой ло» — деген эзирик кожоңы чөйиле берген.

«Је бу не жүрүм, не жүрүм? — деп, Јаңа түндүк өткүрө тенерини көрүп јадат. — Мынайып улуска јамангөс болуп жүргенче, ары ла тышамыр иштеп жүрзе кайдат. Јаңыс бойы кижини жүк курсагын чыдап иштеп ийбей. А бу бир камык улустын бажын баскан эрликке кижини канайып јуртап отурар. А жүрүм эмештен кемјоктолып ла клеет. Колхоз бут бажына турган кийининде Кејимнин айткан жүрүми чын ла келер... Байјүрек базылатаң туру. Канайдар, айдарга күч једер бе? Кайтпагайым... Јок, јок, учы-түбинде барып Југуш бойы базылар. Базылар, тен базылар, мында кайкаар неме јок. Бөрү канчазын кой тудар, бир тушта түңей ле аттыртып койор... А ол тушта бойын не болорын?... Улус там јаман көрөр. Кожо ичишкен, јиишкен, бисти кинчектешкен, каралашкан дешкилеер... Мыны укканча озолондыра ла ары тыш айрылып калар керек — Југуштын бажы туйук... Југушла кожо айдышкан сөзим де јок, азырап отурган балам да јок...»

Кепеш бу түнде айылына керек дезе кирбеген де. Уйку-амыр үч санаазында јок. Ого јаңыскаң болор керек, сананар керек, көп сананар керек. Кепеш та ненин де учун јурттаң чыгала, корумдарга келген.

Таштын үстине такталанала, «Чакпылатканым бу, бу. Канайдар, канайдар?» — деп, канча ла катап бажын атпактаган.

Кепеш — бу жүрүмди кокурла ла, каткыла ла өткүрип койор деп сананган кижиги. Ол канчын-жиит, сыгынды су-кадык тужында кижиги канчан да карыбас та, артабас та деп сананып жүрөтөн. А эмди көрөр болгожун, жүрүм деп неме күч, кижиги оныла ойношпогодый, кокурлашпагадый неме болтыр. Кижини жүрүм сакыбас жанынан жык ла согор. Онон ойто килеп, агыдып ийер. Бу тушта кижиги ойто ло ойногон, каткырган жүрөтөн. Мынайып ла жүргенчеге, жүрүм өскө жанынан шылт берер... Кижини жүрүм карыдып жат, жүрүм артадып жат. А жүрөргө жакшы, жакшы. Же мынайып ла жүргенчеге, жүрүм база ла бир шак берзе, антарылып каларын... Бу жүрүмнүн шыйдамын сакып жүргенче, бойы ары ла «жана» берзе кайдар? Жугуш эмди бичик ле бичип ийзе, карагуй жердөн калт эде бергенинги бойун да билбей каларын — деп, Кепеш ал санаага түжүп калган отурат. — Бу Байжүректин керегин канайдар? Айгырдын бажы жогынан да Жугуш сени бакрулдап койор. Божогонун бу, бу... Эх, ол Табынар... Же оныла не беришкен деер... Онын жыду агазы бурулу, агазы...

Кепеш андап жүрөтөн, кере түжине аштап калган кижиги, жолой Табынардын агазы — Тарынчак эшке кирген. Тарынчак улустан терит, түк жуур, анчадала албаа алу керексир, бу жууган немелерин ичкертти дөн өткүрип, астам алып турар кижиги болгон. Карамы, кырсы өткүрөтөн жангыс жаргак тонын канча жерден жамачылап алып, жардынан уштыбай жүрөтөн.

Же Кепеште де кылык жок эмес, кижиги ле чилеп айылга кирип барза кайдар. А ол дезе Тарынчак эштин чакызына жеде жортуп келеле, унчукпай да, ээрден түшпөй де тура берген. Ол мыны туку качан Туулай деп өгдөн албаа адарда, айылына мынайып түшкенин көргөн. Байла, Алтайдын колтугы ачылып, жаан алу аткан кижиги мынайып түжөтөн жанду неме болбой. Мыны билетен кижиги Тарынчак чек ле билинбей калган. Чакыга жетире арай ла болзо үкөжиребей жүгүрүп келген бойынча аттын чылбырын буулаган, алкы бойун Кепешти аяктап, ээрден түжүргөн. Ак кебиске отургускан, аш-тузун алдына чоккон — отко-сууга түшкөдүй боло берген. Кепеш кыгыс та унчукпай, ажанган ла ажанган. Онон танкылаган, ойто танкылаган, ойто ажанган, учында мылырап, жада түжөтөн, бир эмеш уйуктап алар деген. Ургүлөп ле браадарда, Тарынчак кенерте Кепешти он будынын бажынан туткан бойынча толгой берген.

— И-ийт! Мени өчөп, мениле ойноп!

Кепеш оорузына чыдашпай, будын толгогон аайынча тоголонып, жалынган ла жалынган.

— Жо-о, жо, эм анайтпазым, анайтпазым. Божодоор, божодоор!

Же Тарынчак божотпогон. Кепешти будынан толгоп, чакыга жетире экелип салган.

Мынын кийининде Кепеш бут жок бир ай жаткан. Ол бутты кийдире тудуп, изүлеген учун Абайга жаңыс койын сойгон, кой до карам эмес: Тарынчака будын чыгара толгодып алганы ачу. Же мында бурулу киж — Кепеш бойы. Жок, жок, бурулу киж — ол Тарынчак деп тагма! Очимди аларым деп Кепеш кекенип жаткан. Мынын учун Кепеш, ол Тарынчактын ийнизи Табынар бычакту карбас эдерде, колынан ала койгон. Кукпаш бу тушта сокыбалала онын бажын оодо согуп ийген...

А эмди дезе ол Табынар учун каруузына тур.. А жүрерге кандый жакшы!..

— Э-э, Кура-аш, а-а, Кура-а-аш, санаама не кирди, билерин бе? — деп, ол үйинен туруп келеле, сурайтан.

— А не кирди, Кепеш?

— Малдап жүреле, былтыр бу ла киреде, айла ол бу ла күнде күүк айдын он эки жаңызында ошкош эт, бу ла Јерсил оозында Кылчаннын тойына учурагам. Бач, не аайлу ойын, не аайлу жыргал. Эжиктен сыгылыжа-сыгылыжа кирип жатсам, жүктенип алган мылтыгым от алышкан. Јырс ла эткен! Мен дөөн тен бир де киж кылчас көрбөгөн. Мылтыктыг табыжы угулбай турганда, ол не аайлу куучын, не аайлу кожонкомут. А мылтыгымын огы айылдын өзөгине тийеле, күлге топ эдип, келип түшкен. Канайдар, улуска көргүспөй, ол огымды алала, кармамыма сугуп алгам.

— Кедерет, кедерет! Кейинди меге төкпө, төкпө! Бу мынайып кей айтканча, барып кургак сыргак сүүртеп кел.

— Чын дейдим, энези, төгүн эмес. Бу былтыр күсте артынып келген элигимди ол ло окло аткам.

— Кедерет дейдим, кедерет!

А бу өткөн кышта Кепеш ай кирелү бойдон жүрген. База ла малдап жүреле, жанып келеле, жакшы күүни тудуп, эжик алдында сууалгыштан эки сабат суу экелген, чай аскан. Эмди энир түнде чай кайнаган, бала-барка бастыразы тойгон, уйуктаган, Кепеш арт-учында үйиле кожо артып терлегенче чайлап отурган, санаазында амыр, сүрекей жакшы. Үйи: — «Кепе-еш, а-а, Кепе-е-еш — деп, куучындап ла куучындап, Кепеш дезе: «Кура-аш, а-а, Кура-аш», — деп эрке куучындажып отургылаган. Же оноң ме сесе! Кураш: «И татай!» ла деген бойынча алча айагын Кепештин үсти дөөн мергедеп ийген. «Кудуй, кудуй! Канайдийейин, канайдийейин! — деп багырган јерде агаш чуучакты ала койоло, Кепештин бажы орто јырс берген. — Тайыл мынан, тайыл! Көзиме көрүнбе, көрүнбе! Алдын ары бол, аркан бери бол!»

— 'ети баланнын адазын чын ла јектеп турган ба?

— Јүр дейдим, жүр, жүр!

Кепеш таайы эшке коңоло, келерде, эмеени кийдирбеген. Јарым ай малдап жүрүп келген, база кийдирбеген. База јарым ай малдай береле, келген. Бу тушта Кураш, «Отурып чайла, Кепеш» — деген. Кепеш чайлаган.

— Тойдым, је эмди барайын ба, Кураш?

— Бу тонунгнын өмүрүн не ырткан, көрмөс. Чупчы, көктөп бейин.

Үй кижизи оны санап калган эмтир деп, Кепеш сезип ийген.

Түндө үй кижидең: «Је ала-көңө лө отурала, не ачынган, көөркий?» — деп сураган. Онызы: «А сен кижининг айагына курт-конгысты не салгаң?» — деп унчуккан. Эмди көрөр болгөжын, Кепеш суу аларда, сабадына кортон балык сузуп алтыр. Бу кортон балык чай азатаң көөшкө кирген, оңон Кураштын айагына учураган болтыр...

Бач, Кепеш ол ло кокурларына болуп је не болбогон деер. Быыл налог деп, колхозко бозу табыштырган, Југуш бозуны кемјийле, беш күннен экел, ол тушта аймак төөн бозулар айдаарыс, баш аай болор деген. Төрт конгон кийининде энирде Кепеш бозузын айдуга баратаң бозуларга экелип кожуп койгон. Чеденде кижі јок, јангыс бозулар тургулаган. Кепеш бозуның мойнтырагын чечип алала, јанып клееткен. Удура ол ло чеден дөөн базып брааткан Југуш учураган:

— Эй, Кепеш, бозуунды табыштыр.

— Јок, табыштырбайтам. Мени налог төлөбөзін деп аймактан бичик келген.

Бот, мынын кийининде күскиде налоговой инспектор эттин налогын төлөбөгөн дейле, Кепешти штрафтайла, налогтын кемия эки такып көдүрип ийген. Бот сего кокур. Кокурдын бажы «кокоок» деген сөс бу. А ол табыштырып берген бозу та кайда-кайда барган. А оны кемнен сураар?..

— Эмди ол ойногон-каткырган жүрүм кайда? Эмди — түрме, түрме — деп, Кепеш кородоп отурат. — Бу кайткан кижі мен? Кандый салымду, кандый качашчан жүрүмдү кижі мен. Ол башты Байјүректің айлына сугуп салзам, түңей ле туткулап алар ине мени. Мында тең јазым јок. Ол Байјүректің үйининг, балазынын көзине канайып көрүп жүрерим? А сукпазам — түңей ле түрме. Ойрот-Турага јетире төңөштөр тоолоп, базып отураарым. Бараксан ла бойымды. Бу мындый жүрүмди жүрүп те алып не болор? — деп, ол айландыра көрди. — Тпук, буунып койойын дезе, агаш та јок. А ташла кижі бойынын бажын канайып былча согор?.. Јок, јок, кудай-быркан берип турарда, жүрер ле керек, жүрер ле... — Је бу ла тушта Кепештин жүреги шимирт эдип калды. Көстөрине корумнын ары јанында кап-кара јелбер та не де элбес эткенчиледи. «Јок. Јок. Јүрбезинг, јүрбезинг!» — деген шымырт угулганчылады. Бу үн сыраңай Табынардыйы. Кепештин бажы ол Табынардын бажындый былчарыла бергендий бодолды. Кепеш багырып ийген бойынча јурт төөн жүгүрди. Корумнын ары јанында элбес эткен кап-кара неме оны сүрүжип клееткен ошкош — кату өдүгі кылырт-кылырт, керек дезе солустаган тыныжы угулып тургандый, Кепешти эмди ле јиткезинен ала койор.

Кепеш көндүре ле Југуш эшке жүгүргенче јетти. Каалгадан кирип

ле келерде, Југуштын кара ийди арт-урт ла эделе, Кепеш орто чурап барды. Кепеш там коркып каятканым бу туру ла дейле, јана чарчады. Кудай болуп, илјирме кыска эмтир — кара ийт Кепештинг јүк ле эдегине кадалып калды.

Айылдан Југуш чыга јүгүрди. Кепеш орто калып келди. Бакурылынан ла капты. Наганы јалтырт эттн.

— Бу мен, мен... О, калак, Кепеш, мен Кепеш...

— Арай — деп, Југуш шымыранала, оны ол ло бойынча божотпой, айылга кийдире јиткелеп келди. — Эй, үй кижии, от јарыт! Је не келдин?

Кепеш Југуштын алдына јылгажактай берди.

— Бол албазым мен, бол албазым! Туттуртарым мен, туттуртарым. Ары бойзын! Олбөзөм, өлөң јулуп берейин. Ургүлјиге јалчы болойын. Ийдигер болойын... Јети балам...

— Не? Кара айгырды сойорын күчсинип турган ба? Айса бешадар берейин, Байјүректи тозола, адып кой. Бу јенил.

— Јок, јок... Кудайга баш...

— Э-э, уул, бу сен јаш бала болбозон. Бу кире јаан сости сеге айткан кийининде мени не токтодор болор деп. Меге артык керечи керек јок. Айса эмди ле бого бакрулдап салайын ба?

— Кудай, тен кудай. Кижиге килезеер! Мен база кижии инем... Кемге де айтпазым. Көк үстимде туру...

— Јок, уул, сен мени тенек деп бодобо. Сениле куучындажар чөлбөм јок. Кадыттаң ары эмтирин! Айса эртен экү барарыс. Кара айгырды мен бойым шукшулаарым. Бажын Байјүрек эшке Кукпаш сугар. Кукпаш малда беде? Ол кара айгырга он башка сабарын да тийбес, је сен кожо болорын. Ончозын јүк ле көрүп турарын. А не-не бслзо, каруузына кожо турарын. Је бу ла. Эртен эртен тура атту келерин. Келбезенг — онызы бойында. Јаан болзо, эки конгойын... А эмди бар — дейле, Југуш орын дөөн јада берди. — Эй, үй кижии, Кепешле кожо тышкары чык. Ийдинди тут...

* * *

Өзөктің үстине јангы башталып јаткан күннинг таңы адып келди. Күнчыгыш кызара јалбырап, агара салааланып, күнге јалтыраган пөтүктің куйругындый, ойноп турды. Туулар сергип, јеп-јенил ле ару көрүнгилейт. Туулар баштай кайылбаган кар тандактаң кызара күйүп јат. А јангы көк јап-јажыл, јаркынду. Таленколор јурттын учында билиңер-билиңбес сыгырыжып јат — кижининг кулагы тунар. Тенери бийик ле көк-чаңкыр. Кей серүүн, чыкту, арка-сөөккө соок јайылар. Қолго түшкен туман ап-апагаш, бадыш јанында туулардын көгүс бойын бөктөп койгон. Кааң, изү күн болор.

Байјүрек үйе-сөөги кыйыжып, кыјырашканча керилип алды. Бу јакшынак таңга сүүннп, јиит бөкө балтырлары јуурылыжып, эдер неме

тапкылабай турды. Бач, эмди ле журтты өрө бар-жок күчиле тизиреде жүгүрүп ийген кижн. Ле ол тушта улус бу Байжүрек жүөле берген болбой дежер ине.

Эрте,сүрекей эрте. Керек десе уйлар да тургалак: тойу мыжылдашкылап, кепшенгилеп жаткылары. Ле сабат тудунган уй саачылар жаңы туткан двор дөөн жүгүре базып өткүледи. «Э-э-эй, сакыгар!» — деп, айылынан чыгала, оморды Жайачы деп келнн жүгүрнп, жаба жеттн. Бу келнн былтыргы жылда колхозтын эн артык уй саачызы болгон, Москвага жетнре жуундап жүрген. Ол Москвадаг жагып келерде, улус, «је Маскубадаг нени көрднң, Жайачы?» — деп сурагылаган болтыр. «Ы-ы-ы, — деп, Жайачы жаңыс ла күнүреде ыйлай согуп ийген дежер, — же ол Маскубананг нени көрбөднм деер». А нени көргөннн Жайачы эмднге ле куучындагалак. «Маскуба» ла дейле, ыйлай согуп ийнп турган кнжннн кнжн нени угат.

Журттын учында аттардын чеденнне, таандар чылап, улус сыралыжып калган отурлары. Омордын таңкызынын ыжы көгөрнп, кангыркунгур куучындары угулат. Аттар тозынды буркурадып, төгнннн үстннде келгнлеп жатлары.

Журттын сырангай ла ортозында жаңы тудулып жаткан двор дөөн строительный бригаданыг бригаднрн Былбак өгөөн коркондоп базып келдн. Ол двордын жап-жаңы кажаазына чыгала, «Э-э-эй!» — деп жаңыс үн кыйгы салды, эки катап кол жаңыды. Оног жер дөөн түже калыды. Кайра ачыж эжиктерлү айылдардан малта тудунган улус чыга конгылап, двор жаар жүгүре базып нйдилер. Былбак колын жагып, тышкартынанг айылындагы уулына кыйгырды. Уулы уккан ла жерде айылданг чыга конды. Былбак кату кнжн, оройтызанг — оног буру сураба. А ол Сокры өгөөн ол Былбактын кол жаңыырын каруулдап турган болор. А обед тушта улус Былбактын кол жаңыганын жастыра албаска, эжиктернн кайра ачкылайла, чайлагылаар. Эмезе бала-барказын каруулдадып койгылаар. Же мынайып турала, омор үч жылга тудатан эки дворды эки ле жылга божоткылап браады.

Он кнре кнжн двордын жагына жуулышкылап, шан-манг куучындашкылап, малталарын кылырада курчуткылай берднлер. Оног тондорын ондо-мында агаштарга салгылап, нлгнлеп койгылайла, агашты чаап баштап нйдилер. «Таңк-туңк» — дешкнлеп, малталар үн алыжат. Бу табыш жаңыс ла талтүште бнр часка токтоор, оног ошто ло башталып, эннр түнге жетнре бу чатылдаш-түнкүлдеш журтты, жагындагы Кожогор кырды торгултып, тоскурып турар.

Чеденнен экнден жеккен аттарлу сегнс брнчке тозынды көдүргенче чыкты. Көллөсблөр калырап, кыйгы жыгырап, камчы жырс эднп, абралар ээчнй-деечнй Кыргысту өзөккө ууланды. Ол абралар двордын агажына брааткылаган. Аттар жаңшы, кандыйы ла бар Омор аттарын талтүште солугылап алгылаар. Сегнс брнчке түжнне агашты тен сөгө тартып койор.

Ол ло аттардын чедениниг јанында кичинек таскактаг Кырлу өгөөн эки ат јединип клетти. Ол аттар: ак төөнөйлү Јүгүрүк-кара дейтени — Југуштыйы, а чабдар чоокыры — Сарбаннын ады. Кырлу өгөөн эки јаандардын талдама сегис адын азырап турган. Эмди ол жаандарга аттарын апарып јат. Кезикте көрзө, ол жаандар ол өрөкөнгө аттарын ээртеттирип те алгылап јаткылаар.

Байјүрек ойто айылына кирди. Изидип койгон чөйгөннөң эки аяк чай ичти. Кече Јорпом јигенинен арткан бир кичинек талкан бар, Байјүрек оны уулчагы јизин деп тийбеди. А үйин ойгоспой турган. Байјүректин үйи айга шыкку колло кырага аш таштаган. Јаскы иштин божогоны үч конгон. Уйи эмдиге ле уйуктаганча. Эртең-эңир жаңыс уйын саап ла алза, уйуктап јада берер. Байјүрек ого уичукпай турган. Улус быјыл Байјүректин үйин «Колы ырысту, түжүмдү көөркий эмтир — дешикилеген. — Көрзөгөр дө, ол көөркий үрендеген јерлерден чын ла мөндүрдий аш чыккан. Байла, јүреги ару, кижиге килеңкей келип болбайсын».

Байјүректин үйи мыны угала, быјылгы јаскы иш тушта чек ле бастыра бойын беринип ийген. Тан бозорып ла келзе, кыра дөөн јүре берер, оноң жаңыс ла карануй түнде јанар. Керек дезе, балазын да ундып салган. Кере ле түжине кырага бадала-бадала, арбалу сумалды јүктенип алала, јүгүре базып, ашты таштаар ла таштаар. «Колым ырысту, түжүмдү болуп турган болзо, канча ла кире көп кыра үрендейин — деп, сананатан болбайсын. — Албаты ашту болзын, курсақту болзын». Байла, мынынг учун ол мынайып албаданган. Јаскы иш божоп клеедерде, торт ло төрт сөөк боло берген. Эмди үчинчи күн уйуктаганча. Эртең-эңир уйын саап ла алза, уйуктап јада берер.

«Југуш та нени де эдерге јат. Ол эдер, эдер, — деп, Байјүрек ойто ло Југушты санана берди. Эмди онынг эмеш ле бош өй болгожын, санаазына бу кирер. — Болот болотко тыгынбас деген чилеп, ченежиш эмди божогон. Кемди — кем эмди јарт. Тартыжу башталып јат. Бу тартыжуга эң ле баштап комсомолды јаба тартып алар керек. Комсомолдын качызы Чынчы — тен сүреен уул. Оныла бу керегинде куучын база болуп ла туратан. Эмди дезе куучыннан керекке көчөр керек. Јакшы иштү озочылдарды база тартып алар. Олор бу колхозты чын ла колхоз болзын деп, акту санап турган улус ине. Улусты ойгозор керек, баштарын көдүрер керек. Јүрүм ичкери барып јат, оны канайып та токтодор арга јок.

Байјүрек үйгенин алала, адын тудар деп басты. Күн туулар баштай согуп ийтир. Јурттын алды јаныла јерди тондолто тибиреп, жаңы чыккан кулундарлу бир үүр мал барып јатты. База бир чук мал кийининде клеетти. Бу малдар бүгүн кере түжине ле өткүлеер: мал ас эмес, эки муннан ажыра јылкы. Олордын кийининен уйлар, торбоктор, койлор табун табуныла чөймөдөлишкилеер. Мал-аш эмди көктө тойгон, өзөк оозында кујур бар, ол дөөн түжүп турган.

— Якшыбо-о-у! — деп, айылынын жанына чўрчеде ле токтой тўжеле, ўйине та нени де таштап береле, эмди ойто малын жаба мендеп брааткан Жолдубай ѓгѳѳн Байјўректи ѓдѳ чапты. Бир озочыл малчы — ол. Байрамдарда эн ле озо тепшиге киретен ѓгѳѳн. Байрам тушта Југуш улусты ончозын ылгап ийер: озочылдарга семис јымжак эт келижер, озор баштап ажангылаар, озорго бир эмеш алтай аражы да урулып айабас, а јалжулар, тилгеректер, бала-барка, карган-тижен учында ажанар: озорго келишкен неме — нек-сак, јодо-кары. Озор Југуштын шоодылын, айткылажын угуп отура ажангылаар.

Јагы двордын арјанынан кенете Југуш ла Кепеш чыга јортуп келдилер. Јолдын бажы кап-чут бириккен — тушташпаска болбос. Байјўрек озордын јолын кечире базып ийеле, айлана согуп, јолдын кырына туруп алды.

— Бач, бу бўгўн не узак ыктаган, Јўрекапайым? Адыга не орой браадын? — деп, Југуш тискинин тартып, кўлўмзиренип айтты.

— А браатканым ла бу.

— Јиит кижѳ ѓткўре ыктап турган болбайдарын. А эмдиги ѳй уйкунын ѳйи эмес, билер керек. Мен јамылу кижѳ, албатынын ширўширтўзинде кижѳ деп база билип јўер керек — дейле, Југуш кенетийин модорлой берди. — «Буудай батпас оозын дѳѳн буканын бажы чѳп этти, арыш батпас оозын дѳѳн айгырдын бажы чѳп этти». Бу мындый кожон качан бир уккан ба, уул?

— Јок. А не?

— Је тегине ле. Сѳс лѳ келижерде, айттым. Бу ла тодош сѳѳктў бала Јинјий јўри ине. Бот ол оны азыј јиит, айга-кўнге тўней тужында бу ла турган Кепешке байлагастары сѳстѳгилеп берер дешкилеген. Баланы кѳрѳргѳ ол айылга эки конгылаган. Бу эки кўннин туркунына бала оозына неме салбаган. Керек дезе бир калбак суу да ичпеген. «Бач, ажанбайтан да, неме коротпойтон до кѳѳркий эмтир. Бу мындый кѳѳркий биске айла та канай учурай эрт — мынан артыкты бедирезен де, таппазын! — дежип, кудалар сўўнгилеп, уйуктагылап јаткан. Ошон кудалар бир ле кѳргѳжин, байагы бала тўн ортозында туруп чыккан. Иргеде буканын бажын бўдўнге кайнадала, тўгезе челдеп ийген. Бу башка тойбогон — айгырдын бажын казанга салала, кайнадып отурганча, кудалар чѳкѳгилеп, атанар дешкилеген. Барар башта озордын кожоны бу ине, уул: «Буудай ла батпас оозын дѳѳн буканын бажы чѳп этти, арыш ла батпас оозын дѳѳн айгырдын ла бажы чѳп этти» — дейле, Југуштын чырайы кенете соой берди. Сол јаагында сорбузы тыртас этти. — Бил јўр, уул! — деп, ол кезем айдала, адынын оозын божодып, тапшыланып ијди. Ак тѳснѳйлў Јўгўрўк-кара Байјўректи арай табарбай, ичкери ўкўс этти. Кепештин кер ады чочыган бойынча туура ташталала, Јўгўрўк-каранын кийининен болды.

Байјўрек алан кайкап туруп калды. «Југуш бу мыны неге учурлап айдып турган? Қандый баш? Бу неге керек? «Бил јўр, уул!» — деп, не

кезедип турган? — деп, Байжүрек нени де оңдобой, базып браатты. — Ол, ол Кепеш... Чике бир де көрбөт. А көзинде та не де бар. А не? Жок, озор та нени де эдерге јат. Онон өскө не бириклеген?»... деп браадала, Байжүрек туура кылчас этсе, јалбак јарындарлу чамча јок јиит уул ары көрүп алала, агаш јандап турды. Онын күнге чын ла көмүрлей күйүп калган бели бастыра тер — кылтырап јат. Уул талајат ла талајат. Қыймыктаныжы јеп-јенгил. Ол эди-каны изип, манга кирип калган жү-гүрүк аттый — ол атка мантаар ла керек, мантаар ла керек. Бодырай-ышкан балтырлары јангыс ла ойноп јат — талайып ла јат, талайып ла јат — тууразынан көрөргө кандый јараш. Бу комсомолдын качызы — Чынчы. Мындый уулдар бар да, ак-јарыктын үстине жүрерге де јакшы.

— Јакшы кондын ба, Чынчы?

— Јакшы. Слер јакшы кондыгар ба? — деп, Чынчы талайыжын чүрчеде токтодып унчукты.

— Јакшы. Сен, Чынчы, айла энирде бистин айылга кирип ий. Ол бир куучындашкан немебисти бичип, бир аайына чыгар керек.

— Је-је. Билеригер бе, мен сананзам, мыны удатпас керек.

— Эйе. Је кел айла...

«Түнк- танк, түнк-танк!» — Чынчынын буттарынын ортозында ја-дык түнкүлдеп ле јат, танкылдап ла јат.

«Түнк-танк, түнк-танк!» — коштойында Қојогор кыр јангыланып ла јат.

«Түнк-танк, түнк-танк!» — он кире малталар јарыш эдип, үн алышкылайт.

Чынчы талайып ла јат, талайып ла јат. Ол малтазынын уурын да, ондо бойында кол, бут бел бар деп сеспейт те. Чынчы — Чынчы эмес. Ол бастыра бойы кандый да јеп-јенгил, ого талайар ла керек, талайар ла керек.

«Чт, чт, чт» — јалтырууш малта сары саалакту агаштын чөбрөзи дөөн бадалып ла јат, бадалып ла јат. Ак-кызыл таптар туура ташта-лып ла јат, ташталып ла јат. Агаш јаш — чабарга јакшы. А чабылган јери түп-түс деп, Чынчы ыраак базып, шыжап көрбөзө дө, билер — кол темиккен аайынча малтаны бойы ла апарып јат.

Чынчы бойынын талайыжын бу улустын ортозында эн ле ус, эн ле бөкө бригадир Былбак өгөөнниң талайыжына тендеп алган. Ол өгөөннөң бир де талайышка артпай чабар керек. Онон кийининде агашты кем озо јандап чыгар эмеш — көргөй.

Кандый јакшы — Чынчы јиит, бөкө. Талайарга јакшызынай, ма-калузынай! — Талайгаң сайын онын суузыны там тыгып тургандый — талайар, талайар, талайар... А айландыра койылып клееткен јай, үс-тинде көк-чанкыр бийик тегери, јаркынду јаан күн удур чыгып клеет. Эртең туранын серүүни оны курчап койгон, көксине толуп калган. Ке-рек беи — Чынчынын таң алдында эки аяк куру чай шөлүредип алганы, керек беи — Чынчынын өткөн түнде јер јарырга јетире из-

бач баланы јединип алып, јылдыстар көрүп басканы. Чынчыда күч эмди де бар, эмди де көп. Бу түжине агаш чабышка да күчи једер, оноң түниле ойноорго до, избач баланы јединерге де, комсомолдорды баштап, олорды жаңы јүрүм учун тартыжуга көдүрерге де једер. Арырчылаар, айаар-коркор дегени — ол не, кандый неме? Былбак өгөөн: «Бу мыны көжүүрлеп-эштеп, эбин табар керек ине, уул», — деер. А Чынчыда күч бар да, ас эмес, көп тō. Агаш колго илинип тудулган ла јерде көдүриле ле берер ине. А мынайып иштебей. Бу жаңы јүрүм — иштебете, канайып тōзөлөр, оны Чынчыдый уулдар этпезе, кем эдер?

Кечеги ле түн ошкoш жап-јакшынак айдың түн туру. Југуш, Кепеш, Кукпаш айгырдың бажын суккан сумал јүктенип алган — таң алдындагы тымыкты тындагылап, энчеге бōкōйгилеп алган. алдындагы јолды кө жарыла бергедий ширтегилеп, Байјүрек эшке јууктагылап клееттилер. Бир де табыш јок, жаңыс ла олор үчүннiң солуктаган тыныжы, јүректениннiң согулыжы. Олорды эмди буудақтаар неме јок: Байјүрек түн ортозына јетире Чынчыла кожо отурган, олор та нени де бичигилеген. Оноң Чынчызы клуб тōн баскан, Байјүрек «Капитал» дейтен калын книгазын кычырып отурала, час киренин бажында онызын јастанганча, уйуктап калган. А Байјүректин үйи мылтык та атса, ойгонбос. Бу мыны ончозын бүгүн түниле Кепеш каруулдап, Кукпаш ажыра Југушка јетирип отурган.

Кенетийин олордың алдында, маргаанын ортозында, та не де элбес этти. Оноң кимпректене кожондогончо, уулчак чыгып келди. Бу кем? Јорпом. Ол үч кижини кенете ле көрөлō, та чочыган, та јаман керекке брааткан улус деп канайып та сезип ийген — туура ла ташталган. Је Југуш эки ле казалеган бойынча, оны јиткезиниң каап алды.

Уулчак багырарга ла јүреле, үни шык јүре берди. Југуш онын оозын туй тудуп, тумчалай берди.

«Јорпом. Өскүс-јабыс неме... Не учурады, не учурады... — деп, Кепештин куйка-бажы шимирт эдип калды. — Бала, бала... Јаш бала... — Кепеш багырып ийген бойынча, Југуштын үсти орто чурап барды. Бакрулына кийининиң кадала берди. Эмди Кепеш бу бакрулды качан да божотпос. Ол бу ла бу бакрулга канча базындырбаган, канча кинчектетпеген? Эмди божогон! Божогоны ол! Јорпом Југуштын колынан уштыла берди. Кепеш ого: «Кач!» — деп багырып ийди. Бу ла тушта јиткезине кату неме шак этти. «Кукпаш кындакла јырс берийт а» — деп, Кепеш сананып калды. Ойиндо нени де билбес...

* * *

Таң јарып ла турарда, аймактан јенил абралу прокурор ло таң атту эки милиционер келгилеген. Југуш председатель Сарбанла кожо олорды јурттын тыштында уткыгылаган. Олор биригип алгылайла, керек дезе эки-үч эрмек айдышкылабай, көндүре ле Байјүрек эшке једе чапкылаган. Байјүректи милиционерлер ойгозо тарткан бойынча, ай-

ыл дõн айдагылап келген. Кара айгырдын бажы илүдеги арчымак капта болгон.

Байжүрек бого жаан кайкабаган да. Жугуш тõн кезе көрõлõ:

— Слер ле эткен эмитиригер а — деп кўлүмзиренип унчуккан. — Мынан õскõ неме эдери санаарга кирбеген а. Тегин јерге укту айгыр õлтүрия...

— Не, не? Контра! Колхозный стройдын õштүзи! Мен сеге көргү-зерим! — деп, Жугуш багырып ийеле, токтоп калган. Ол табыш чыгар-баска сананган. Онон õскõ улус јуулыжып, не-не болуп та аябас.

Байжүректи түрген ле јенгил абрага отургускылайла, кара айгыр-дын бажын кабыла катай салгылайла, аймак тõн мантаткылап ийген.

Улус нени де билгилебей калган. Көргõн кижии Байжүректи, байла, јуунга алдырткылаган болбайсын дешкилеген. Јаңыс ла абра кыймык-тап ла ийерде, јурттын ичиле ачу-ачу кыйгы томулган. Ол кыйгы не болгонын јаңы ондоп калган Байжүректинг үйининг кыйгызы болгон:

— Мал сойбооныс, актуга, сойбооныс! Тен ичимди јаргылап көргү-ле — айга шыку эт јибегем, јибегем!

Је улус укпаачын болгон. Јарталбаган, јаман керек, не болорын кем билер — кажы ла кижии тыным деп, айылына шык отура берген.

Јурттын тыштына чыгала, прокурор абразын токтодып, Жугушла кол тудужып айрылышкан. «Ончозын бойыс эдип койорыс» — деген.

Байжүрек Жугуштын көзине чике көргõн:

— Сүүнбегер, õгõн, сүүнбегер. Мен акту. Чынды качан да јенип болбозыгар — деген.

— Та ла та, уул, көргõйс — деп, Жугуш Байжүрекке чике көрүп болбой, адынын оозын тартып, јорто берген. Коркойып калган белинен коркыган-аланзыган ла кижининг бүдүми көрүнген...

ЭПИЛОГ

Өзөктө алтын сары бұр турган. Айга шыжу каан ла тонуп калгандый тым, амыр күндөр болгон. Көзи чылбыран улус бу күсте жанын брааткан турналарды көрүп болбогон, жүк ле табыжын угуп калгылаган. А улуста тынар да ой жок: аш быжыл жакшы чыккан, анчада ла Байжүректин үйи үрендеген жерлерде чын ла мөндүрдий, алты кырлу арба жайканган, снопторго кыра бойы көрүнбей калган. Түжиле сноп буулаш, түниле аш согуш — улустын эткени жангыс ла бу болгон. Иш, сүүнчилү иш кайнаган.

Бу ла мындый алтыннан баалу ойдо аймактан келген уполномоченный Сүүрен ле областтын та кандый да кижизи, онон бу жердин Чынчызы — үчү эртен тура конторага келгендер. Оondo Жугуш, Сарбан, эмди коммунист ле сельсоветтин председатели боло берген Кукпаш отургылаган. Жугуштын наганы улусты коркыдып, столдын үстинде жаткан. Сүүрен бу наганды ала койгон бойынча, озор үчүни — Жугушты, Сарбанды, Кукпашты — албатынын жангынын адынан арестовать эдип жадыс деп айдала, алмарга апарып сугуп ийген.

Мыны уккан бастыра журт адарудый күүлеп чыккан. Энгирде журттыг эн ле жаан деген туразы — клуб, толтыра улус болгон. Жугуш, Сарбан, Кукпаш тирүге туттурткылап алган бөрүлердий отургылаган. Сүүрен туруп чыгала, көстөжишти баштап ийген:

Сүүрен: Жугуш мынайткан ба?

Улус: Мынайткан.

Сүүрен: Жугуш онойткон бо?

Улус: Онойткон.

Сүүрен: Бу мынызы чын ба?

Улус: Чын.

Сүүрен: А озор ондый дешкени төгүн бе?

Улус: Төгүн.

Мынын кийининде жуунда кызыл пионер галстукту Жорпом куучын айткан. Улус Жорпомды көрөлө, чек ле күүлеже бергилеген. Бу кайдан келген? Канайткан? Кайда болгон? Жорпом табылбай каларда, оны жаан жоктогон до кижж жок болор. Жангыс ла бир айдын бажында улустын ортозында «Бу Жорпом деп уулчак кайда барт? Чындап, ол мында ла жүретен көөркий жок по, бу кайтты не?» — дешкен, эки-үч сөс куучын бололо, токтоп калган. А Кепештин жогын жарым айдан үйи сескен. Ол оны малдап жүрген болор деп керексибеген. А бедиреш база болгон ло, же Кепеште суру-чап жок болгон. Кезик улус: «Бу Кепежигер алкамык балазын чыдап азырап болбой, качкан ине ол — дешкилеген. — Азий партизандап жүрерде, Кадын ичинде картошколу үй кижж тапкам деп туратан — онызы дөөн жүре берген ине». Бот Кепештин үйи ол үй кижжини бедреп, Кадын да ичи дөөн барып жүрген. Же Кепеш кайдан табылып... — Кадыннын ичи де жаан, картошколу үй улус та көп.

Эмди Жорпом Кепеш ле деерде, улус ончозы туруп чыккан. Уч бөрү жалтанып, кайра бололо, стенеге жапшына берген. Мылтыкту каруул эмес болзо, улус оморды жара тартып ийер эди. Көрөр болгожын, улус биригип, бир туруп чыккажын, кудай да жалтана бергедий, а жагыстан болордо, Жугуштый да немелерге чыдап болбой жаткан. Бот кандый.

Жорпомды ээчий сости Чынчы алган. Угар болгожын, Жорпом ол ло түнде Чынчыга келтир. Эртезинде ле Чынчы ла Жорпом аймак түжүп, Сүүренге жеткен. Онон омор үчү область баргылаган. Жорпом детдомго артып калган, Чынчы неде ле болуп, жанып келген, жанып ла келерде, Жугуш Чынчыны сурак жок табылбай калган, иш ускен дейле, комсомолдон чыгарала, арай ла болзо түрмелеп койбогон. Чынчы түрмеден ол город дөөн үредүге кирер эп бедреп баргам деп, актанып жадып айрылган.

Мынан ары куучын айткан улус көп болгон. Байжүректин үйи... Ол үй кижии балазын ээчидип алып, эт ле деген ишти эдип, бар ла деген жер дөөн барып, колхозко иштеп ле жүрген.

Жага куучын айткан... Ол Жугуштан ол ло түннин кийининде айрылып калган. Улус: «Жугушта, кижии бодозо, ончо ло неме жеткил болгодый эди, же Жага онон айрылып турганда, та не де бар болгон туру — дешкилеген. — Онон өскө ол оны не жектеер?».

Учунда сөс Жугушка берилген. Ол онду нени де айдып болбогон. Аай жок, тенек немедий каткыра берген:

— Ичкем де, жигем де! Чын, чын. Макалу. Килегем, кинчектегем! Эмди түрмеге де отурбай, жиген жаак кугарар — канайдар... А слерди жон, журт болор деп пе? Жок, жок, өлгилеерин ончон, торолоорун! Одо акпазын, өспөзун сендер! Канчуунды жыга басканча барарым. Кайдалык! Бала-баркан өскүс калзын! Сен, туку отурган Алгый, каткырынба! Ак бандитке ай кире мени ле кожо жүрген. Сен, Жырык, база. А сен, Иритпек, колхозтын он койын бөрүге жидиреле, жажытту төлөп койгон. Ак-чегин айтпаган. Эй, карган Ноокы, Совет жагнын чыгарган индивидуальный налогын жидубальный налог деп кем каткырган? А сен, Жүлдеш, жалагнан жарым сумал арба апараадала, тутуртканын ундыбаган болбойн. Меге бу чын деп берген бичигин эмдиге менде. А сен...

Же улус чуркуражып чыгала, Жугушка база оос ачтырбаган.

— Нөкөрлөр! Совет жаг — ол Жугуш, бу мынаар отурган Сарбан, бу Кукпаш эмес. Омор коммунисттер эмес! — деп, областьтын кижии куучын айткан. — Совет жагнын жакшызы слердин колыгарга тудулар, көзигерге көрүлөр. Эзендик болзын Совет жаг! Эзендик болзын Телекейлик революция!

Жугуш, Сарбан, Кукпашты мылтыкту каруул түни ле аймак төөн жетире берген.

Эртезинде Байжүрек төрөл журтына ойто жанып келди...

Паслен Самык

Ат-нерелү жуулашкан ла иштеген
адаларга — јинт үйе адынан

Адамнын колдоры

(Поэма)

Эниргери орой
Койдон јанала,
Чайлайла,
Амырап уйуктай берген
Адамнын колдоры кӱрзӱн —
Саг башка:
Адам уйуктап јадар,
Колдоры чарчалып јадар.
Корсок-корсок јоон тамырлар
Тип-тип эдип, уур согуп јадар.

Озогы ӱйлӱрдӱ эн улу кайчылар
(Олорды «ээлү кайчы» дежетен)
Кайлап божойло,
Топшуурын туура салып,
Тӱнде уйуктай бергежин,
Кылдар бойлоры «кыг-г, кыг-г» эдип,
Унчугып јадар дежетен.

Кылдарда, байла, јебрен баатырлардын
Јӱрӱмн, тыны артатан болбайсын.
Топшуур согордо олор тамчы болуп
Тӱжӱп,
Ојто јерине јанатан болбайсын.
А адамнын колдорынын
Тӱштерине не кирер:
Кере тӱжине бӱдӱрген
Иштер, иштер, иштер.

Канай эртен тура ат јеккени,
Канай обоодон кар кӱрегени,

Канай койлорго слонг жайганы,
Мал-куш азыраганы,
Адын сугарганы —
Кыймыктанганы, тудунганы,
Бүдүргени,
Иштегени, иштегени, иштегени.

Байла, ижин сананып түженип,
Ол чарчал жат.
Байла, жобойло,
Тамырлар уур согуп жат.
А адамнын жүрүмин сананзан...
Жаш тужын, эскүс өскөнин...
Тонынын жыртыктарын өлөңгө бөктөйлө,
Корон кышкыда койондоп жүрөтенин,
Жайгыда киреезин жүктенип алала,
Аргалу жаткан энемнинг энезине
Самык уулдарын баштап алала,
Жалданып, одын кезетенин
(Мыны ончозын энем куучындаган)...

Же адамнын колдоры...
Жаңгыс кол иш бүдүрбеген.
Жуунын алдындагы жылдарда
Адам журтсоветтин качызы болордо,
Бир кезек уулдар ортодо
Сырга деп жараш кыстын учун
Өбн-бөкөн чыгарда,
Токуна таайымды, Чынат Эркинди,
Төлөс Кожончыны кату кездип,
Кыч этире жакару бичийле,
Одын кестирип жаргылап салатан.

О, адамнын колдоры жиит тушта
Жаңгыс та кол иш иштеген эмес,
Жаңгыс та карандаш-ручка туткан эмес,
Же байла, алтай эр кижининг колдоры
Энеден чыгарда мылтыкка бүдүп жат:
Эки эликти жаңгыс жерге...
Төрт эликти жаңгыс жерге...
Эки эликти учуртып жадала,
Бир окло катаяга...

О, ол туштагы эликтердин көбизин
Не деп айдазын!
Жаанамнын жаан кара казаны
Очокто сообойтон.
Айылчы улус
Аңчыны ундыбайтан.
Айылдан ырабайтан...
...Жуунун жылдары...
Румыния...
Адамнын колдору
Пулеметтын тутказына жапшынган
Кукурузанын өзөгиле жүгүришкен
Көк-боро шинельдү немецтерди
Таркырадып ла жат, таркырадып ла жат.
Көк-боро шинельдер жыгылат, жылгылайт.

Венгрия...
Карпаттын кырлары.
Бистинг улус курчудан чыгып јат.
Бежен метрдий коридорло ѳдүп јат,
Адам пулемедын сүүртеген, јүктенген.
Ол тушта адамды орденге кѳстѳгѳн.
Кѳстѳгѳн командир удабай јыгылган.
Орденнинг документи эмди та кайда,
Ордени адамды та кайда сакаган.

Жуунун кийининдеги жылдар...
Адам ус сабары жок колыла
Лаш курутты сындырып,
чайлап отурат.
— Балам ла ток-тойу өскөжн,
Артканы үзе кем жок — деп,
Лобош каткызыла
каткырып отурат,
Сары чачтарым сыймап отурат.

Эмди ол
Ай ашканча тўниле
 ёлғон барып чабар.
Жерде коноло, таңары жуук тозор,
Тозуп божойло,
 ойто ёлғон чабар,

Адам јаскыда
 кузуктап жүргени,
Арулап сайлаган
 «бир таар кузукгы
Јойу жүктенип, тайгадан түшкени?
Айса, уйлар кабырып жүреле,
Ат үстүнөг уй-јиилек амзайт.
«Јиилек јетире бышпаган эмтир.
Балдарым эмеш саказын»
 деп сананат.
Айса, өлөңди чаап божойло,
Одузында араай от салып отуры,
Эмезе кыйыннанг јадып алган
Чалгызын уза-ак таптап жадыры?
Бу эмди амыр
 уйуктап јаткан колдор,
Уйку аразында
 чарчалып јаткан колдор
Качан бирде
 кара керек бүдүрбеген,
Улуска удур
 качан бир болбогон.
Ачынып, талайып,
Адам кижн сокпогон.
Ай-карангуй түнде
Уурыга жүрбеген.
Олор јангыс ла иштеген,
 иштеген,
Ойгуда иштеген,
Уйкуда иштеген...
Кыймыктанган,
Тудунган,
Бүдүрген...

Адамнын колдоры —
Саң башка колдор:
Уйку аразында
Кыймыктанып јадар.
Адамнын колдоры —
Алтай кижн колдоры.
Адамнын колдоры —
Ак-чек кижн колдоры.
Олор — чыйрак колдор.

Олор — бѣкѣ колдор:
Олор нени ле билер,
Уурды да, кѣчти де ѳдѳр.

Бу алакандар — эн байлык јер:
Бу айылдын ырызы,
Јѳѳжѳзи, јылузы
Онон бѣдер, келер.
Олор тирѣде —
Бис шибееде.
Ол алаканда —
Бис айылда...
Адамнын колдоры,
Амырап алаар:
Эртен ойто ло
Ижеерге барараар...

* * *

Бу сѳстѳр
бир кижѳ
Магына эмес!
Бир кижѳни мактаары
Тегин неме!
Бу сѳстѳрим мен
Ада улуска учурлагам.
Јуудан јангандарды,
Јанбагандарды —
Бир ѳјени адагам.
Јанбагандар — тирѣ!
Олордын јѳрѣмин
Јангандар јѳрген,
Баатыр кѣчин салып,
Бу јѳрѣмди кѳдѳрген.
Бѳгѳн областѳтын магын.
Ада кижѳ, тагын!
Јѳнт ѳјѳ,
Јѳрегѳс јылузы —
Адаларга болзын!

Најылыктын башталганында

Сибирьдеги каганат оодо соктырткан соңында орус каан Сибирьдин телкемдерине турумкай өдүп тура берген. Анан-мынан ичкерлеп, орус черүлер Туулу Алтайдын јерине там ла јууктагылап турган. XVII чактын башталганында олар Том сууны јакалай јерлерди колына алып, анда јаңы шибее — Том-Тура деп город туткандар. Бу город Түштүк Сибирьге өдөринде јаан учурлу болгон. Је орус черүлердин түштүк јаар, туулу волостьтор јаар өдүжи тың уйдагаган. Мынызы неден улам андый болуп барган дезе, бир јанынан, көп толу јуучыл түрк уктар јуу-јепселдү табару эдерден айабас болгон, экинчи јанынан дезе, ар-бүткеннин буудактары — өдөргө күч агаш-ташту, түрген сууларлу јерлер аршамык эткен.

Орус ичкерлештин јолында джунгар феодалдар база јаан буудак болгон. Ийде-күчи мында уян болгонун билип, каанның башкарузын көчкүн алтай уктардын ортозында «тоомјуга једеринин» политиказын өткүрер боло берген. Бу политика тес јанынан канайып өткүрилген дезе, «ол инородецтерди» (туш калыкты) бойының тоозына кожоры албан јогынан, амырынча өткөн, башкару оморды «бойының каан колына алып, јүзүн-баазын черүлерден корыган»¹. «Одүп болбос тууларда јаткан албатылады јаңыс ла мылтык-јепселдин ийде-күчиле јенер эмес... Је омордын керектерин ак-чек көргөниле, акту болгоныла да јенер, мынызыла омордын ортозында бүдүмјиге једип алар» — деп, Россияның јака јерлердеги политиказын ууландырып турган указтардын бирүзинде айдылган. Онызына болуп дезе мындый некелте тургузылган: «... ол албатының эн артык улустарын канайып ла эркелеп, бойына тартып алар, анчадала тың берингендерин јамыларла, акчала, өскө дө күндү-күрөөлөрле кайралдаар... Бистин черүлер де, гранда турган казактар да оморды эмеш те кыстабазын, тарындырбазын деп, сүрекей ајарулу көрөр»².

Каан јаңының андый политиказы алтай улустын орус государствого јууктаарына јөмөлтөзин јетиргенинде блааш јок. Көп алтай јай-

¹ Князь Хилковтын јуунтызы, СПб, 1879, 193 стр.

² Н. А. Смирнов. XVI—XIX чактарда Россияның Кавказтагы политиказы. М., 1958.

зандар бойларынын улустарыла кожо орус кааннын жагын акту күүнинен жарадып, ого чертенип, калан төлөөргө сөзүн берип турар болдылар. Темдектезе, 1620 жылда Том-Туранын бийи (воеводазы) Казанский өргөнүнн приказына мынайда жетирген: «...ак калмыктардын жайзаңы Абак биске, сенин кулдарыңа... элчилерин ийген... каан колында болор ло калан төлөөр күүндү мен деген»¹.

Же алтай жайзаңдардын андый алтамдары джунгар феодалдардын ажарузынан туура калбай турган. Олор алтай жайзаңдарга ла текши ючкүн албатыга орус салтар таркаттырбаска канайып ла ченешкилеген. Мында оспоктош то, кекедү де, онын до өскөзи жайзаңдарды бой-бойыла, анайда ок орус государстволо чагыштырарга тузаланылган. Кезикте андый арга-сүмелер амадуга жетиретен. Оспоктоткон алтай жайзаңдар чертин бузуп, каанга калан төлөөринен мойноп, кезикте дезе орус жерлерге жуучыл табарулар эдип тургандар. Темдектезе, өрө адалган Абак жайзаң 1628 жылда волостьтор сайын кааннын улустарын өлтүрзин, кара калмыктарла кожо Кузнецкти жуулап барып, оны өртөп, службадагы улусты өлтүрип, малын айдап барзын деп кычырган. Алтай жайзаңдар жаңыс ла джунгар феодалдардын сайгактажынан улам анайып кылынган деп жартаарга жарабас. Кезик аразында алтай улус ла орустар ортодогы колбуларды жербойыпдагы администрациянын чыгартулу улустарынын баш билинип кылынганы албатыны коомойтыткан. Темдектезе, Том-Туранын бийлери М. Ржевский ле С. Бартенев «туш калыкты бойына кул эдип, оморды садып, онызыла астамданып турган»².

Же алтайлар ишкүчиле жаткан орус албатыла шибеелерде жеңил эмес службада турган тегин орус солдаттар ажыра, шибеелердин, форпосттордын ла редуттардын жуугында журтаган орус улус ажыра танышкан. Кезикте орус солдаттар ла крестьяндар жылдын ачаналу ойинде алтай кижиге болуш та жетиргендер. Ол керегинде каптенармус Долбилов бойынын жаандарына ийген рапортында мынайда бичиген: «Кезиктери дезе шибеенин жуугында тиленип жүрүп, билери аайынча орус улуста иштейдилер, ол орус улус дезе оморды азырап жат»³.

Ишкүчиле жаткан орус албатыла коштой журтаганы, оныла саду өткүргени, онын түбек тужындагы болужы алтай кижини джунгар феодалдардын кылыштарынан артык үреткен. Шак онын учун алтай албаты бойынын экономический ле культурный өзүмин жеткилдегедий сок жаңыс чике жолды — Россияла, онын ишкүчиле жаткан албатызыла жууктажар жолды талдап алган.

1756 жылда алтайлар тапту бек экономикалу ла бийик культуралу,

¹ Орус-монгол колбулардын историязы аайынча материалдар. М., 1959, 41 стр.

² Орус исторический библиотека. СПб, 536—538 стр.

³ Л. П. Потапов. Алтайлардын историязы керегинде очерктер. М.-Л., 1953.

тың төс жанду Орус государствого кирип, бойынын оноң арыгы өзүмине анчадала жарамыкту айалгалар ачып алгандар.

Је ишкүчиле јаткан Россияга удурлажа өскө Россия турган. Ол иштеп јаткан калык-јонго эмес, алтай байларга шиденген. Каанның башкарузы ол келтейиненг бойынын амадуларын јажырбаган да. Ширееге колониальный јака јерлердинг јүзүн-базын ээлерин, ол тодо алтай јайзаңдарды да, тартып алып, каан јаны албатынын төс калык-јонынын јилбүлерин шүүлтеге албай, онын јандаган јандарын ла культуразын керекке бодобой, байлардын јамыркагын, «башкарудан кайралдар» алар күүнин тыңыдып турган. «Башка айрыйла, бийле» деген политиканы тузаланып, каанның башкарузы Алтайда бойынын бийлежин тыңыдарга кичеенип, алтай албатынын экономический ле социальный өзүмин ончо аргаларла тутадып, оны карануйда туткан. Је каанның оок албатылар келтейиненг өткүрген политиказын ишкүчиле јаткан орус албаты јомсбөгөн. Бу айалганы темдектеп, В. И. Ленин мынайда бичиген: «... инородецтерди базынчыктаары — ол эки учту шыйдам. Бир учыла ол инородецти экинчизиле орус албатыны согот. Шак онын учун ишмекчи класс бойынын сөзин национальностъторды канайып та базынчыктаганына удурлажа јалтанбай айдар учурлу»¹.

Орус каанның шовинистический политиказына орус ла алтай албатылардын ишкүчиле јаткан калык-јондоры најылыгын ла экономика јанынаң өмөлигин удурлаштырган. Орус крестьяндардын чике салтарынын шылтузында алтайлардын хозяйственный јүрүминде өлбөң чабары, малды кажаанда тудары, маала ажын салары, адару өскүрери ле хозяйствонун өскө дө бөлүктери табылып келген. Бойынын келтейиненг дезе алтай тере тон ло өдүк орус крестьяндардын ортозына таркаган. Орус анчылар ан андайтан көп алтай эп-сүмелерди билип алган.

Анайып, орус ла алтай албатылардын көп јылдарга улалган колу бузынын шылтузында орус албатынын культуразынын көп элементтерин алтайлардын јадын-јүрүмине ле культуразына бек кирип, оорды карануйдаң ла туйук јүрүмненг айрыган. Ишкүчиле јаткан орус интеллигенция алтайлардын духовный ла материальный культуразы цивилизованный телекейдинг байлыгы боло берерине көп күчин салган. Андый улустың тоозына В. И. Вербицкийди, В. В. Радловты, Н. М. Ядринцевти, Г. Н. Потанинди, С. Швецовты, А. Анохинди ле көп тоолу оноң до өскө-лөрин кожорго јараар.

Башка-башка јылдарда Алтайга келгилеп јүрген ученылар ла јорукчылар орус ла алтай улус ортодо најылыктын ла амыр-энчүнн айалгазы ээлеп турганын јаныс катап темдектеген эмес. Француз јорукчы Ланойе бойынын јолдогы запискаларында мынайда бичиген:

¹ В. И. Ленин. Сочинениелердин толо јуунтызы. 25 т., 86 стр.

«... Волганы јакалай түс јерлерден келген орус кижии финн уктардын эмезе Обьтын ла Енисейдин татарларынын ортозында јурт тутканда, омор (јербойындагы улус) оны олјочы деп эмес, каны јангыс карындаш деп уткыгылайт... Доннын эмезе Украинанын казагы Төс Азиянын јуучыл күдүчилеринин јанынча атту мантадып браатканда, омор оны бойынын кижизи деп уткып, бойынын алтайында ого јер јайладып бергилейт. Россиянын Күнчыгыштагы ийде-күчинин јажыды мынызында».

Орус ла алтай улус ортодо јөптү-нак колбулар тургузылганынын өрөги јозокторын каан јангынын шовинистский политиказы корондоп туратан. Је каан башкарузы көп онјылдыктардын туркунына улалган учун ол ишкүчиле јаткандардын каргышту өштүзи боло берген.

Алтай Россиянын составында болгонынын исторический учурын јартап, профессор Л. П. Потапов мындый түп шүүлте эткен: «Алтайлар колониальный ээжиге ле ол үстине бойларынын да кулданаачыларына базынчыктаткан болзо, омордын каан јанду Россиянын албатызы болуп јуртаган өйн, өткөн сйлөргө көрө, омордын историзына озочыл учурлу болгон». Каан јангы јангыс ла алтайларды базынчыктаган эмес, ол орус албатыны ла Россиянын өскө дө албатыларын кулданган. Онын учун ол ишкүчиле јаткандардын каргышту өштүзи боло берген.

Бу айалга текши кулданаачыга — орус каанга удурлажа тартыжу-да ийде-күчтерди бириктирип турган төзөлгө болуп калган. Мынызын Бийский уездте Быстранкада алтын казар приисктин ишмекчилеринин 1894 јылда февраль айда өткүрген стачказы чокум керелеген. Јирме үч јашту алтай ишмекчи Карпов Алексей стачканы баштагандардын ла өткүргендердин бирүзи болгон. Полиция ла приисктин администрациязы Карповты арестовать эдерге турарда, орус ишмекчилер интернациональный бирлик күүн-санаазын толо кеминде көргүзип, оны арестовать эттирбегендер. Ишкүчиле јаткан орус ла алтай улустын бу күүн-санаазы 1905 јылдын декабрь айында Змеиногорскто јуу-јепселдү восстаниенин күндеринде де көргүзилген, полиция ол тушта орустарды алтайларла чагыштырып болбогон. Ишкүчиле јаткан орус ла алтай улустын јилбүлеринин бирлиги эки албаты ортодо јөптү-нак колбулар өзөринин ле тынгырынын ижемјилү айалгазы болгон.

Је 1905—1907 јылдардын екпиндү керектери тужында алтайлардын революционный санаазы сүрекей уян ла политический јанынан чыдабаганына јуук болгон. Андый да болзо, бу јозоктор алтайлардын классовый санаа-шүүлтези өскөнин, омор орооннын общественный ла политический јүрүмине јилбиркей бергенин керелеген.

Орус ла алтай улустын иштеги өмөлиги баштапкы телекейлик јуу-нын јылдарында, анчадала гражданский јуунын өйинде ишкүчиле јаткандарды кандый ла бүдүмдү базынчыктан чек јайымдаарына уулаңдырылган военно-политический биригү болуп кубулган.

Каан јаннын фронтто јуу-согуштарда јендирткени оны революционный эп-аргала антарарын билдирүлү түргендеткен. Революционный кубулталардын ла колониальный базынчыктаг јайымданарынын толкузы Туулу Алтайга да јайылып јеткен. Је эсерлер ле меньшевиктер, јайзандар, байлар историяны куурмакту өскөртип, Туулу Алтайды Россиядан айрырга умзанып, меке-төгүнле «Ойрот деген улу азиат республиканы» ойто төзөбөргө чырмайышкан. Је ол амадулар бүтпеген. Ишкүчиле јаткан алтайлар орус коммунисттердин башкартузыла јайзандардын ла олордын болушчыларынын јүүлексү пландарын јаратпай, Совет јанды јөмөп, Советский Россияла, онын ишкүчиле јаткан албатызыла бирлик болоры учун сөзин бир кижидий айткандар.

Оштүлөр национальный өштөжүни таркадарга, Совет јан учун тартыжуда орустарды ла алтайларды башка бөлиирге ченешкен, је исторический јанынан белетелген биригүни олордын кандый да ченелтелери токтодып болбогон.

Ээчий барган јылдар орус ла алтай улус ортодогы најылык оног ары өскөнтинин ле тыгыганынын јылдары болгон.

Бүгүн алтай албаты бойынын салымынын ээзи ле көп национальностьторлу советский биленин тең праволу члени болуп турганы — ол орус албатынын, улу Лениннин, ленинский партиянын, онын ойгор национальный политиказынын шылтузы.

Н. МОДОРОВ

Эркемен Палкин

— Менин

— Бистин

Эрјине малдын, кӧӧркидин,
Кӧбин не дейзин!
Ээчий-деечий бышкырыжып
Баратканын кӧрӧр болзон, —
Бажы Јоло оозында,
кечӱде,
Учы Ӗлӧти Ӗзӧк ичинде.
Тизип койгон кызыл-кӱрен
Чийне бажынды карарып,
Типилдеген кара јерге
Туйгак изин артырып,
Чӧйилип,
чийилип,
Барып јадатан, киштежил.
Кӧскӧ сӱрлӱ,
кӧгӱске јылу
Кӧрӱнетен мал эди.
Онжӱк јӱзӱн ондӧнип,
Ӗзӧк-јӱректи ойнодып,
Сӱӱндирип
туратан эди.
Арка-тууда јаантайын
Мал киштежи сенбейтен.
Алтай ичи јажына
Тойу-токтый билдиретен.
Кер-калтары ондолбос
Кемнин малы?
— Маңынын.
Тӱмен жылкы тӱйметкен
Кемнин кулы?
— Маңынын.

Аттаг тўшпес,
амыр билбес

Малчы болгон ол.
Эр жүрүмдү эр,
Карбандаган кол.
Адазы ошкош айдышту,
Ак быйанду кижидеп,
Манжыны ол байлайтан.
Оскүс-жабыс бойымды
Өрө тарткан эди — деп,
Акту бойы айдатан.
Ол эмес болзо,

канайып,
Кижиде азыранып, кийинер?
Өдүк-тонды,

ээр-үйгенди
Оскүлөбөй кем берер?
Самтар-сала

Жүрген деп бодобой
Саап ичерге

уй да берген, баш болгой.
— Удабас айылду эдерим,
Сакы — деген укту бай.
Бойым сеге эш-нөкөрдү
Табарым деген, кудай-май.
Ак-жарыкта кандый көөркий
Кижинин эжи болгой не?
Кандый жүрүм, өкпөөрүп,
Төзөлип,

элбек өскөй не?..
Аргалуда быйан бар — деп,
Уул айдып жүрөтөн,
Байга баштап ла келгени
Санаазына киретөн.
Көс кырыла көрүп салып,
Манжы тсрдө отурган.
Араайынан аракы ууртап,
Арт учында сураган:

— Эрдин не жука эди?
Копчы кижиде болорун ба?
Литкен не ойдык эди?
Жалку танма болорун ба?..
Бай база ондый болбой,

Кату кижн дежетен.
Эрмек айтса,
андып айдар,
Ачу тилдү — дежетен.
Je бир катап кенете
Jer бийлеген бай барган.
Калка-төрбөт јерине
Кача берген деп угулган.
Канча түмен жылкы мал
Арка-тууда арт калган.
Јиит малчы

Коночы

Ал санаага тутурган:
Эмди кемде жүрерим?
Не болорым јангыскан?
Эн јуртты эбирип,
Не калактайт сагыскан?..
Малчы база канайдар?
Мал кабырып жүрген ле.
Ак төбөнөйлү айгырлар,
Ачу үндү кулундар
Арка-тууда өскөн лө.
Өйлөр эмди түргендеп,
Өдөр болуп кубулган.
Өскө күүндү,

јүрүмдү,

Өскө ийделү јан турган.
Эрдин кышта калтырап,
Мөш тәзине конгоны,
Эдирегендий шуурганда
Мал бедреп жүргени
Эмди улуска јангы ла
Јарт көрүне бергендий,
Эткен ижин ағылап,
Көдүргилейт: билгендий.

* * *

Коночы энир сакыйла,
Қобыга малын чыгарды.
Јадыкка оттон салала,
Јанына јадып, ундылды.
Көк-айаста жылдыстар
Көкүгилеп јуулыжат.

Түнде малдың басканы
Сүрекей жарт угулат.
Кенетийин карарып,
Кем де атту келетти.
Азыкка барган нөкөри
Келеткен деп көрүнди.
Жортып келзе, жаан байдын
Көдөчизи Мөр болды.
Адын буулап, айбандап
Араай отко жууктады.
Малдаганча бойың ба?
Талдама — деп, отурды.
Бай Жайымнын тойына
Айттырган деп, жетирди.
Эмди барзан, энчүүнди
Ака-байдан аларын.
Бойың малың эчидип,
Башка журтай берерин.
Бүгүн экү түниле
Малды айдап түжерис.
Кечүлүни өдөлс,
Кертек туудан ажарыс.
Коночы сөс айдарга
Коркып тонын жабынды:
— Арыгам мен.

Кайдаар да
Айдабазым малымды.
Жуун биске жөпсинип,
Мал кичееткен көрбөргө,
Нөкөримле экүни
Кабырзын — деп, жөптөгөн.
— Кандый жуун? — деп, Мөр тōжини
Карбай тудуп, онтоды —
Кандый да жуун,

жөптөжү
Билип болбос эл-жонды!
Бойың да сен бир билзен
Мал кемнин?

жер кемнин?
Олордын чын ээзинен
Сураган ба
ээлерин?
Түмен малың, бу жерин

Атка түрген атанды.
Түниле уул ээди­реп,
Уйуктабады. Оту­рат.
Жуунда улус ксрунет,
Куучындары угулат:
— Иштегендер бис эдис,
Ийде-күчис бойыста!
Мал — бистинг,
жер — бистинг,
Ончобыстынг,
бойыстынг,
Ончо жүрүм — колыста!..
Эртезинде кертеште
Кенейте Мөр көрүнди.
— Малды түрген айдаш! — деп,
Кату, казыр кыйгырды —
Албатынын эмес ол,
Акту менин малым бу!
— Жок, бистинг! — деп озолоп,
Мантатты уул мылтыку.
— Жок, бистинг ол.

Тийбегер!

Акту менин мойнымда!
— Менин малым, шилемир!
Сен ле билер болдың ба?!
Кенетийин — күрс! — этти,
Келип түшти Коночы.
Он түшкелек күскиде
Очүп жатты жинт малчы,
Калганчы катап өңдөйип,
Уулай тутты мылтыгын.
Бараткан Мөрдин кийининен
Базып ийди мажызын.
Агаштар жаан кайкажып,
Баштарын тым жайкажат.
Эки кижиге жажанда
Артып калды жажына.
Өзөкти өрө суй, жайым
Өлөң бажын сый чайнап,
Он танытпас жылкылар
Чымылтыган аркала
Бышкырыжып, үйрлежип,
барып жатты чубажып...

Ленин ле гран ары јанындагы литература

В. И. Лениннинг ижи политический, научный ла культурный јүрүмнинг ончо бөлүктөринде көп жүзүндү ле чын ла улу болгон. Немецкий, французский, английский ле өскө дс тилдерди билип, Владимир Ильич көп тоолу произведениелерди бичилген тилиле кычырган. Онын учун Кремльдинг библиотекасында өскө ороондордын авторларынын мунган ажыра бичиктери бары кайкамчылу эмес. Олордын ортозында бис Дантенинг, Шекспирдинг, Байроннын, Вольтердинг, Диккенстинг, Гейненинг, Гётенинг, Гюгонинг, Золянын, Мопассаннынг, Мерименинг, Мольердинг, Ибсеннинг, Э. Синклердинг, А. Франстынг, Р. Тагордын, Р. Ролланнынг, Верхарннын, Уитменнинг, Г. Уэллстинг, Шиллердинг, Беранженинг, Гауптманнынг, Э. Понинг, Метерлинкдинг, Доденинг ле өскө дс писательдердинг произведениелерин көрөр аргалу.

Ленин, телекейлик пролетариаттын башчызы, ол авторлорды классовой јанынан түнөй эмес көргөн, је бичиктердинг тоозы да Лениннинг јилбүлери элбек болгонын керелеп јат. Чындап та айтса, Ленинди кандый писательдер анчадала тын јилбиркеткен? Ишкүчиле јаткандардын јайымданаачы тартыжузыла колбулу болгондоры, темдектезе, Э. Потье, Г. Гервег, В. Гюго, Г. Гейне, А. Барбюс, Д. Рид ле оонг до өскөлөри. Олор керегинде ол аңылу бичиген эмезе јангыс катап айткан эмес, олордын произведениелерининг сүр-кеберлерин бойынын јаантайынгы ижинде тузаланган.

Литературовед В. Щербина Ленин Гётени бийик баалаганы керегинде айдат. Ол улу немецкий поэттинг «Теория боро өндү, најым, је јүрүмнинг мөңкү агажы јажыл бойынча» деген чечен сөзин 1905 јылдан ала көп катап тузаланган. Бу чечен сөслө колбой 1917 јылда Ленин марксист кечепи күннинг теориязына кабынбай, тирү јүрүмди шүүлтеге алып турар учурлу деп айткан. Онын иштеринде Шекспирдинг Шейлогыла Каутский түнөйлелген, Мольердинг Тартюфыла революциянын өштүлерининг эки јүстүзи түндештирилген.

Н. К. Крупскаянын сөзи аайынча болзо, 1909 јылдагы кыйын-ис-

тештинг кара күндеринде Владимир Ильич анчадала јана баспай санаалар сананып, «уйку келбес түндерде Верхарнды көп кычыратан». Нениг учун кычыратаны биске јарт. «Эмдиги өйдөги жүрүмнин Дантези» деп ададатан бу атту-чуулу бельгийский поэт Ленинге нениг учун баалу болгон дезе, ол карачкыда революциянын тагдактарын көрүп ийерге билер болгон. Онын эн артык произведениелерининг бирүзи шак анайыл ла «Тагдактар» деп адалат.

Ленин Эжен Потъенин, мөнгүлик «Интернационалдын» сөстөрүн бичиген авторды, «кожоннын болужыла пропаганда өткүрер улу пропагандисттердинг бирүзи» деп адап, онын поэзиязынын жүрүмле колбузы эрчимдү болгонын темдектеген. 1910 жылда ол «Интернационалдын» бир купледин 1905 жылдагы революциянын урогы эдип тузаланган.

Кудай да, каан да, баатыр да
Биске јайымды бергилебес,
Акту бойыстын колыбысла
Јайым жүрүмге једерис.

Ол јайымга болуп Владимир Ильичтинг эјези — Ульянова-Елизарова Россияда спектакль тургузарына Гауптманнын «Бөс согоочылар» деп пьесазын көчүргөн, Ленин оны редактировать эткен. Ленинди империалистический жуулардын неден улам башталып турганы јилбиркеткен. Ол А. Барбюстын «От» ло «Иле-јарты» деп романдарын шак онын учун андый бийик баалап, бу романдар — жуунын салтарынан улам калык-јондордыг революционный санаа-шүүлтези текши өзөтөннн иле көргүзип турган керелердинг бирүзи деп бодогон.

Бис Октябрьдын екпиндү күндерининг тирү журуктарын орныктырып аларга јүткүгенисте, бистинг ајарубыс бойлорынын бичиктеринде Октябрьдын художественный сүр-кеберин журап койгон эки американский писательдинг творчествозына јолду-јанду ууланат. Ол писательдер Джон Рид ла Альберт Рис Вильямс болгон. Олор гран ары јанындагы кычыраачыларга Ленин ле онын улу ижи керегинде ончолорынан озо куучындап, ойгор кижининг јакшынак сүр-кеберин журап бергендер.

Ленин Д. Ридтин «Телекейди чайкаткан он күн» деп јарлу бичигин сүрекей јылу уткыган. Ол оны тын сонуркап ла јаан ајарулу кычырала, ончо ороондордын ишмекчилерине оны кычырыгар деп акту јүрегинег айдып турган. Владимир Ильич бу бичиктинг бастыра тилдерге көчүрилгенн көрөргө күүнзеген. Н. К. Крупская Джон Ридтин бичигин «бойынын келтейинег эпос» деп көргөн.

Джон Рид Октябрь керегинде, Советтер керегинде, Ленин керегинде бойынын төрөл јерининг улузына чынды јетирген баштапкы кижн болгон. Оны истеп, јүзүн-базын комиссияларга алдыртып, штрафтап, рукописин уурдаарга ченежил тургандар, је Рид јана баспаган. Револю-

цияга ол колло эдилбеген, келер ойдин үйе-калыктарына баштанган памятник тѳѳп турганын ол билген. Чындап, бичигин телекейлик революциянын башчызы анайып бийик баалаар деп, ол тушта ол сеспеген де; бичиги Октябрьдын баштапкы художественный сўр-кебери болор деп, бичигинин болужыла историяны үренгилеер деп, бичиги телекейлик литературада билдирүлү керек болор деп, ол бодобогон до. Көрүм-шүүлтези аайынча Рид ол ойдо социализмнин от-жалбышту коручызы, Америкага социалистический жол керектү деп туружаачы кижин болгон. Бойынын «Телекейди чайкаткан он күн» деп жарлу бичигин андый Рид бичиген. Реакцияны бичик ненин учун калжууртканы, тегин улус дезе оны ненин учун наязынын жажыт жок сѳзи деп көргѳни жарт.

Керектү изү тарыйында бичилген бичиктинг айдары жок жаан баалузы онызында. Кѳп немени Рид ол тушта жетире ондоп болбогон. Бичиктинг ийдези бүткүлин көргүскенинде, албатынын жылбүлерин корыганында, Лениннин революциядагы учурын чын-чике ондогонида болуп жат. Произведенининг кульминационный жерлери шак онынг учун башчынын сўр-кебериле колбулу.

Лениннин сананган амадузы... Ол башка куучын, же бистинг орооныска сан башка уур болгон 1920 жылды ла английский писатель Герберт Уэллстин Ленинге тушташканын канайып эске алынбайтан. Бастыра телекейге жарлу писатель-фантаст ол тушта улу башчынынг научный жанынан озолодо көрѳ ийдезини анайда ла ондоп албай, бойынын «Россия карачкыда» деп бичигинде Ленинди «Кремльдеги амадучы» деп адаган эди. «Кандый да тармалу күскүден көрѳм, келер ойдогн ол Россияны көрүп болбой жадым...» — деп, Уэллс бичиген. Келер ол ойдогн Ленин журап берген.

«Россия карачкыда» — бу түнгей көрүм-шүүлтелү кижининг бичиги эмес, же бу ак-чек бичик, онынг ѳчпѳй артатан учуры онызында. Ленин оны ажарулу кычырып, бош жерлеринде бойынынг темдектерин артызып койгон. Онынг бичик керегинде текши шүүлтези коомой эмес. Ленин Уэллстинг акту күүнин тооп жат, же куучын марксизм керегинде болгондо, оныла жѳпсиниш жогынан блаажып турат. Уэллс Марксты жаратпай көрѳтѳн болгон, же Ленинге танышкан согында писатель революция догмал эмес болгонын, ол жаан творческий керек болор аргалузын көрүп ийген. Онынг учун орус революциянынг ононг ары уалалып браатканын ол ажарулу шиндеп, Ленин жада каларда, онынг ѳлүмине некролог учурлаган:

«Коммунизм — ол су-кадык государствоны јудуп турган улу жылан эмес; ол элден ле озо кандый ла јыдык-чирикти јоголтоочы, коммунизм Европанынг кѳп саба ороондорында бийлеерден айабас».

Ленинге некролог эдип бичиирге сананып алган статья капитализмге некролог болуп калган.

«Ол кандый атту-чуулу кижин болуп турганын мен ондоп тура бер-

дим. «Улу кижиге» дегенине мен каа-жаа јөпсинедем. Је кижиликтин чыгартулу кезик улустарынын улу-јааны керегинде айткажын, Ленин, ас ла болзо, улудан улу кижиге болгон деп айдып турум» — деп, Уэллс кийининде бичиген.

Ол «улудан улу кижининг» салтары јеткенинин шылтузында Уэллс Советский Союзтын најызы боло береле, өлөр алдында письмо јарлап, ондо бойымды коммунистический партия учун туружаачы кижиге бодойдым деп угускан.

Французский писатель Ромен Роллан «Ленин. Искусство ло действие» деп статьясында Ленинди јангыс ла амадучы деп эмес, је эдер-тудар да кижиге деп көргүскен. Айла Ленинде эдер-тудар кижининг эн јаан ийдези бар болгон: ол албатыга бүдүп, амадулар бүтсин деп эдип билетен.

Ролланнинг дневнигинде Лениннинг ады-јолы баштапкы катап 1917 жылдын апрель айында айдылган, онын кийининде дезе көп катап учурап турган. Лениннинг ле Октябрьдын јеткен салтарынаг улам писатель бойынын абстрактный гуманизмин кату јектеп, санаанын камаан јок болор кегенине айрылган. Ол чын гуманизм — иште, тирүү керекте деп түп шүүлтеге келген. Онын геройлоры идеализминг эн чөлин таштагылап, пролетарский революцияга келгилеп јат, Роллан бойы дезе Азиядагы албатылардын санаа-шүүлтези өскөніне, олар исторический аренага чыккылап турганына, Ленин чилеп, сүүнип турат.

«Ленин. Искусство ло действие» деп статья гелекейлик пролетариаттын башчызы јада калган күннен ала оңылдыгына учурлай бичилген. Соңында бу статья Ролланнинг башка-башка өйлөрдө јаткан улу писательдер керегинде бичигине кирген. Ол бичикте Лениннинг ады-јолы Гётенинг, Гюгонын, Шекспирдин, Толстойдын ады-јолдорыла коштой тургузылган.

«Ленин бастыра бойы — јүрүмунинг ончо өйлөрине — јуу-согушта. Онын бастыра шүүлтелери јуу-согуштын өйинде черүнн командующыннинг наблюдательный пунктынан көргөнінен айрылбай, јуу-согуштын јединине јөмөжип јат... Оны революционный тартыжудан не де айрып болбос. Акту бойынын јилбүлери де. Тыштанарга керектүзи де. Шүүлтеге болуп шүүнгени де. Ол ары-бери јайыларын, алаңзырын билбес. Онын ийдезининг ле кереги јенерининг төзөлгөзи онызында» — деп, французский писатель бичиген.

База бир солун неме мындый. Азыйда Роллан Ленин керегинде революциянын јана баспас башчызы деп бичиген, эмди дезе онын Ленин керегинде билери элбей берген. Лениннинг ады-јолын ол јүрегине кару музыкала, поэзияла бириктирет. Ленин, ол чылап ок, Бетховеннинг музыкасын сүүнгенине ле Л. Н. Толстойды билгенине Роллан сүүнген. Ленин Толстойдын исторический аялгадагы удурлаш шүүлтелерининг шылтактарын эн озо көрүп ийген.

В. И. Ленин өскө ороондордун писательдерин канайып көргөнүн жартап турган база бир темдек айдып берелн. Бис Ленин өлөр алдында Горький керегинде сананган деп көп катап темдектеп, жеткер-түбектеп эки күн озо Н. К. Крупская Владимир Ильичке Д. Лондоннун произведениелерин кычырганын дезе ундып ийедис. «Жүрүмди сүүгени» деп куучын Ленинге бойынын омок-жмегиле, жуучыл көрүм-шүүлтезиле жараган. «Мак-Койдун калдыгы» деп экинчи куучын, Лондоннун эн уйан куучындарынын бирүзи, — ого жарабаган, ненин учун дезе куучын буржуазный моральды таркадып турган. Бу учурал Ленин гран ары жанындагы литературанын произведениелерин чокум классовой жанынан көргөнүн база катап керелеп жат.

Лениннин партийность керегинде шүүлтези социалистический ороондордун ла албаты демократиянын ороондорынын литератураларынын өзөрине сүреен жаан салтарын жетирген. Олор литератураны, Ленин чилеп, пролетариаттын текши керегинин бөлүгү деп көргилейт. Олор билер: бастыра ийде-күчтер социализмнин жегүзине ууландырылганда, литература база озочыл жерде турар учурлу.

В. ЧИЧИНОВ

ЛИИТТЕРДИҢ ЛИРИКАЗЫНАҢ

Бронтой Бедюров

Эрлү кожон

Эрјине адым чакыда
Энчикпей чөйө киштеди.
Эш-нөкөрим јанымда —
Эригип мени үйдеди.
Аргымак адым чакыда
Айланып јерди чапчыды.
Айдышкан көөркий јанымда —
Араайын ыйлап аткарды.
Алты тала алтайдын
Бир бөлүги — түндүк төөн.
Шунуй ла бердим көс јумбай
Арасейдин түбин дөөн.
Он эки ай айланып,
Артып ла калды кийинимде.
Јети-Каан јылдыс јайканып,
Көрүп ле калды ээчиде.
Шонкор јайым куш кептү
Шунуп жүрер эр эдим.
Кар-јыбарды өткүре
Уча бердим, жүреердим!

Төрөл јуртымнан ырап...

Там ла там
Төрөл јуртымнан ырап,
Мен барып јадырым...
О, деремне!
Сен анда,
Тумандар курчаган
Тайганын алдында,

Эригип,
Очõмик кõстõринге
Мени ээчиде
Кõрӯп турадыг...
Эбирip сеге
Келгейим не мен?!

Јиит кожончынын иженчизи

Коркурап,
суулардый
омок
коологор,
Коолõгор,
јӯрекке
кару
кожондор!
Јенӯлӯ
јолыбыс
тартышту,
буудакту,
Је јиит
кõгӯсте
јаркынду
амаду:
Талайдый
јӯрӯмнинг
толкузын
эркидеп,
Тартышта
тескерлеш јок
кечип
чыгарыс!
Табышту
бйистинг
алтамын
керелсп.
Талайдый
кожонды
јайылтып
саларыс.

Ак түндөр

Ак түндөрдө алтайы керегинде,
Төрөл журты, набылар керегинде,
Ол сок жагыс кыс керегинде
Кунугарга ару, кунугарга ару.

Бүгүн бу жерде өскө күндөр
Орчылан түбинен жарыдып тургандый
Тенери жаркынынан бүткен немедий,
Кандый ак түндөр, кандый ак түндөр.

Лобош Молога сууны жакалай
Бүрүңкий түшсө, төнийдим мен.
Бийик үстимде — толун ай,
Толкулар — жараттай, толкулар — жараттай.

Тууларда арткан журуктар журалза,
Көс алдымда — чаңкыр жоксыныш.
Олорды катап көрөйин дегени —
Эм тура ыш, эм тура ыш.

Алтайым, бүгүн ортобыстагы түндөр
Санааркажымнан агарып калган.
Бүгүн меге көргөн дө, өткөн дө
Түндөринг — ак, ончозы — ак.

* * *

Жердин үстине кенете келерим,
«Жакшылар» дегендй, жылу келерим.
Келгениме кайкабагар,
Келгениме ачынбагар,
— Карыкчалду кижн — дейле,
Келгенимди жерибегер.

Кезикте жүрүмле жоп эмезим.
Кей-кебизин мен сүүбезим.
Кызыл тыныма болуп, көп жүстенбезим,
Жолдогы түүнтидий, жада түүлбезим.
Саң башка өңим ле
Кезем кылыгым бар.
Кем де укпаган ак сөстөрүм бар.
Же ончо кеберимле слерге түңейлешсем,
Кижиге болорум ба?

...Жок, болбозым!

Чаптык адарудый, кезикте күүлээрим,
Же кажы бир күүмди угуп тындагар.
Качан да, качан да катап келбезим,
Сөстөрүм болгон сезимим алыгар.
...«Жакшылар» дегендий, жасту келерим.
Ак сөстөрлү, керектү келерим...
Же эрик жокто

(ажындыра кем билер?..)

Мен слерге керек жок болзом,
Слерди сүүген акту сүүжимди —
Алып жүрейнн, —
тарынбагар...

Түндеги јолдор

Түндеги јолдор бисти ыраткан,
Түндеги јолдор бисти јууктаткан.
Бурулып келерим, сеге Алтайым,
Бозогонды эмди ырысту алтайын.

Сениң үстинде, сениң үстинде
Айдың түн,.. салкын-куйунду.
База бир жылдыс бийикте,
Мениң сүўжимдий, ол јаркынду...

* * *

Кандый јакшы эртен турада,
Уйкудан чарчап, тышкары чыгарга, —
Көпөгөш-көпөгөш ак кар јаланда.
Баштап ла өткөн исти көрөргө,
Кандый јакшы эртен турада...

* * *

Көпөгөш ол јаландар каранты јаткылайт.
Көктаманду кобылар јасла тынғылайт.
Аркадагы карасуу амыр шолырайт,
Ару кейле ол тынып, кўнге суркурайт.
Қадынның тожын оодып, тулаан ай келет.
Қарыккан бу јииттерге сүўнчи экелет.
Јаскы тулаан ай чылап, көөркий сен келген,
Јүрегимнинг тожын оодып, јылу экелген.
Эрке, јараш кеберинг санаамда артар,
Экпинделген көстөринг јүрегимди чагар.
Көпөгөш ол јаландар каранты јаткылайт.
Көктаманду кобылар јасла тынғылайт.

* * *

Тутты сезип калактап,
 Куладыла кас учты.
 Уч-Сүмерди эбирип,
 Уч жагыда ай куулды.
 Суулаган салжындар
 Сууны чайбап,
 Жүрүп калт.
 Күүни жанган жүрөк болзо,
 Сыстап, оорып,
 Ундып салат.
 Кандый эдү
 Истеер болгон кижини —
 Солун жерге токтобой,
 Терин соотпой
 Адымнын
 Келип жадым,
 Барып жадым,
 Токтоду жок жүрүмнөн
 Токынабазым бил жадым.
 Бүгүн десе
 Бүрүңкий ле кирерде,
 Тутты сезип калактап,
 Куладыла кас учты.
 Ургүлей берген Уч-Сүмерге
 Ай эригип ээгин түртти.

* * *

Анда көл жанында
 Тенериге жеткен
 Тенкейген багана:
 Телебашня.
 Останкино.
 Онын жанына баралык.
 Азыранты чайкалар бар
 Ол талайдын куштары —
 Табыжын угарыс.

Ояткбрьдын ийдези

Қанча өйлөргө кайылып кырылган
 Қара башту алтай жонымды
 Өйлөр өткүрө тымык жаткан,
 Өрө өспөй өчүп бараткан
 Төрөл тилимди
 Өскүрген,
 Байыткан
 Октябрьдын ийдези.
 Жобош-жожон кылыгысты коскорып,
 Күн жаркыныла курчудып салган.
 Жайналган туткан көстөрести
 Жарык жасла жарыдып салган
 Октябрьдын Күн ийдези
 Ончо жерге тең жарызын.
 Жүрүмди улу эдетен
 Жүректерге ийде болзын!

* * *

Кажы ка кижини нөкөргө бодоор
 Жүрегим менин кандый да жажык,
 Өскө улустың шыразына сыстаар
 Көксим менин кандый да ачык.
 Көк тенгери көксиме базат,
 Кемнин де шыразы өзөгим сыстадат,
 Кем де көксимде кородоп жүрет,
 Кем де көксимде каткырып жүрет.

Чөлдө

Койчы Эзетов Камзатка

Кенете салкын сыгырып келди,
 Карды сүттий көбүртип ийди.
 Жалтып турган тенери түбине
 Желбер булуттар тартыла берди.
 Мөнкүлөр баштары, өртсүлө бергендий,
 Койу туманла коскорыла берди.
 Түн жууктайт, шуурган шуурийт,
 Түмөн койлор жолун таппайт.
 Алтай уул малын жандырат,
 Койлорды таштап, кайда барар? —
 Шуурган койлорды көмүп салар.
 Кыйгы салза, каруузы угулбайт.
 Ойто ло катап ичкери басты,
 Оролгон шуурган жыга тартты...
 Кайдан да күч кожула бергендий,
 Алтай уул өрө турды.
 Караңгуй түннинг жүзин көстөп,
 Койлорун жуурга ичкери басты...
 Түн ортозында чөл түбинен
 Жалбыжы үзүлүп оттор келген.
 Койлор ончозы ыжыкта турган,
 Камзат карга көмүлүп жаткан.

Кижин жок болзо, куба чөл
 Куру артар ине ол.
 Кижин чөлдө ойгортып жат.
 Келер күндөргө үстүгүп жат.
 Чөлгө катап ла кожон жаңырайт,
 Жүрүмнүн тыныжынды кеем кожон.
 Амадудый ыраакта туулар
 Амырзынган турат көк-тожон.

Түнник жаңары

(Алтай кайларды сананып)...

Кайчы Алексей Калкинге

I

Биске бу түнде улу тенери
Коологон жаңарлар айдып берерин
Алаңзу жоктон сакыйдым,
Ар-бүткенди ичимде алкайдым.
Олүм-жүрүмнин, сүүштин учурын
Ойдон кычырып,
Сурагым араай шымырайдым.

Орчылан түбинен эзен ийген,
Монкүлик чактарга изү күйген,
Чолмондор ыраагын эзеп,
Бичиктерди илистеп,
Уйку билбестен түндерди,
Амыр билбестен күндерди
Өткүредим мен эмди де.

Лебрен-лебрен кезердин кожоңы,
Калыгым өткөн салым-коногы
Меге угулып, көрүнип,
Кече болгондой билдирип,
Мени октолтып, кыйнап турат,
Ат-нерелү бүдүрү некейт.
Алдыма ижемји күйдүрип,

Бичиктер ичинен туруп келет,
Жаманды-жакшыны жартап берет.
Анчадала меге алтай кайлар
Эрлү макатыш жетирген.
«Алтай баатырлар» томдорун ачып,
Сүүнип, оморкоп, ичим ачып,
Жоным сүүрге үренгем.

II.

Најым, экинчи чөрчөк ол — тўн:
Туулар карангуй, јаландар мөнўн.
Эңирдеги бөсін оттор,
Сакып ал, нөксрим, отур.
Чөрчөктөң артык јангыс ла чөрчөк
Болотон эмтир, јүрегим көөрөп
Баатырлар јерине учуптыр.

А тўн кадаган Алтын-Қазыкты,
Кезерлер эмди амказын тамзыкты.
Јылыјат эбиреде тал-табыш,
Сууга чөнтөндий бодолып,
Қарарат бозомдо койу јыш.
Терен уйкуга јендирип,
Тымыкта агат айлаткыш.

Тўннинг јылбырайт куулгазыны,
Көлдө айдың кайкалайт сомы,
Ургүлү јылдыстар узак суркураар,
Унчукпай сүмерлер турар.
Ой омордың баштарын кажайткан,
Түмен суулар көксиненг қалыган,
Эрјине кептү јалтылдаар.

Эрте танда
Суулары суркурап, көлдөри көгөргөн
Сүүген јеристи ажудан көрөрис.
Сүмерлер баштары күнге мызылдап,
Сүүнчилү эзендий бисти өкпөртөр.
Күчиске болзо күч кожулган,
Јүс јолдордың белтирине чыгарыс.
Ыраак өзөктө көрүнген јурттардың
Ырызы учун ичкери јүткүүрис.

Октябрьдын шылтузында төзөлгөн литература

1972 жыл Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандарына эки катап жаан учурлу. Бу жылда июнь айда бис областьтын төзөлгөнүнөн ала бежен жылдыгын байрамдаарыс, бу ок жылда декабрь айда десе, Советский Социалистический Республикалардын Союзынын бежен жылдык юбилейи темдектелер. Бу алтай албатынын жүрүминде жаан учурлу керектер болуп жат, ненин учун десе Туулу Алтайдын автономиясынын бежен жылдыгы ла ССР Союзтын төзөлгөнүнөн ала бежен жылдыгын байрамдаары алтай албаты бойынын төрөл Коммунистический партиясын ла Советский башкаруны сүреен сүүп турганынын көргүзүзи болуп өдөр. Бу исторический жаан учурлу керектер анайда ок ленинский национальный политиканын ойгорын көргүзүп турган демонстрация ла албатылардын нажылыгынын улу байрамы боло берер. Ленинский национальный политика жаңыс ла эрчимдү экономический өзүмге жсмөлтө эдип турган эмес, же анайда ок бистин көп национальностьторлу Төрөлистин албатыларынын культуразы чечектелип өзөрине болужат. Онызын алтай албатынын культуразы ла художественный литературазы бежен жылдын туркунына өзүп, жаранганы жарт көргүзет.

Революциядан озогы алтай албаты ырыс ла сүүнчи деп немени чек билбейтен. Ырысту, жакшы жүрүм керегинде албаты жаңыс ла амадап туратан. Андый амадузын ол чөрчөктөрдө айдатан. Алтай албатынын атту-чуулу эпический баатырларынын бирүзи — Алтай-Буучай деп баатыр өштүлөрдү жеткен кийининде бойынын албатызына мынайда айдат:

...Эмди слер жайым улус.
Каандардан слерди мен
Качаннын качанга жайымдап салдым.
Ургүлжи жажыл өлөндү,
Жайылып өскөн чечектерлү,
Жакшы одорлу жерлерге
Малыгарды айдап чыгарыгар.
Куштар уни серибес,

Албаты ыргалы токтобос
Алкыш-быйанду турлуларга көчүп,
Амыр-энчү журтагар...

«Озогы ачу-коронго бастырткан Алтайды эске алынарга да кунукчылду» — деп, базыныштын уур жүгүн жүктенген жарлу алтай кайчы Николай Улагашевич Улагашев айткан.

Жарлу алтай писатель Павел Васильевич Кучияк дезе, карган кайчынын айтканын оңон ары улалтып турган чылап, озогы өйдөги Алтайды мындый сөстөрлө көргүзөт:

Сен жараш болгон, же унчукпайтан.
Көксинде не барын көргүспейтен.
Албатыга жарт билдирбей де,
Түлтүйип калган туратан.
Сен көп ый көргөн,
Сен көп комудал уккан...
Көксинге онтулар торгулган,
Талдан өскөн чырбаалдарын
Кичи каныла будылган...

Горно-Алтайский автономный область төзөлгөн өйдөн — 1922 жылдан ала өскөн алтай литератураны мындый өйлөргө бөлирге жараар: 20-зинчи жылдардын литературазы Павел Александрович Чагат-Строевтин, Мирон Васильевич Мундус-Эдоковтын творчествозы ажыра жаранган; 30-зынчы жылдарда литературный иште Павел Васильевич Кучияк, Чалчык Анчинович Чунжеков ло бир канча жинт поэтер турушкан; Ада-Төрөл учун Улу жуунын өйинде литературный ишти П. Кучияк, Н. Улагашев, Ч. Чунжеков, Ч. Енчинов өткүргөн, оңон ары дезе жуунын кийининдеги ле эмдиги литература башталган. Алтай литература эмдиги өйдө анчадала жаранып өзүп туру.

Бистин литературанын төзөлгөлөри керегинде айдып тура, албатынын өткөн өйдөги поэтический жанжыгузына ажару эдер керек, ненин учун дезе, кандый ла литература бойы ла ала-көнө өзүп жаранбай, а аңылу төзөлгөзине тайанып өзүп жат.

Бис алтай литературанын төзөлгөзин фольклор болгон деп айтсабыс жастыра болбос. Эмди албатылардын оосло айдар поэзиязынын — ат-нерелү чөрчөктөринин жүске шыдар произведениелери чыгарылат. Бисте дезе алтай эпостын жети томы «Алтай баатырлар» деп текши бажалыкту чыгарылган.

Же эмдиги литературно-творческий иш автономный областты төзөгөн тарыйында ла башталган болуп жат. Национальный культураны төзөп лө өскүрери керегинде сурак 1923 жылда февраль айда өткөн баштапкы областной партийный конференцияда шүүжилген. 20-зинчи

йылдар башталып турарда партиянын обкомынын ла облысполкомнын јоби аайынча область ичинде литературный организациялар — литературный коллегия ла кӧчӱреечилердин комиссиязы тӧзӧлгӧн. Бу организациялар бичикчи ле талантту алтай улусты литературный ла журналистский ишке тартып алгандар.

Ол ӧйлӧрдӧ анчадала Чагат-Строевтин «Кара-Корум» поэмазы јаан макта болгон. Бу произведениени ол фольклорго келиштире бичиген.

Туујыда ол Алтайда ӧткӧн гражданский јууны ла революционный албаты-калыктын контрреволюцияла тартыжузын кӧргӱскен. Је бу произведениеде Чагат-Строев социалистический реализмнин эп-сӱмезин тузаланарын баштаган. Онон ары бичиген произведениелеринде писатель бойынын поэтический творчествозын јарандырып, јаан једимдерге једип алган.

Туулу Алтайда Совет јан тургузылган кийининде јаан удабай база бир јарлу, јаан писатель боло берген кижии Мирон Васильевич Мундус-Эдоков. Ол бойынын литературный ижин эн јакшы бӱдӱлӱ орус литератураны алтай тилге кӧчӱргенинен баштаган. 1924 јылда Мундус-Эдоков «Ойрот-школа» деп кычырар бичикти, 1925 јылда дезе «Тан Чолмон» деп экинчи книганы кепке базып чыгарган. Бу книгаларда ол бойынын тӧрӧл тилине бичиген ӱлгерлерин ле утка сӧстӧрин јарлаган.

Алтай литературада Мундус-Эдоков драматург та болгонына текши јарлу боло берген. Ол «Калым», «Алтын-Кӧл», «Канза» деп пьесалар бичиген.

1929 јылда онын поэтический ле драматургический произведениелеринин «Јарыткыш» деп бажалыкту книгазы кепке базылып чыккан. Бу јуунты 1959 јылда экинчи катап чыгарылган.

Кучияктын творчествозы керегинде литературоведтер кӧп бичиген. Онын ады-јолы јаныс ла бистин областьтын кычыраачыларына эмес, је ӧскӧ дӧ јерлерде јарлу. Писательдин произведениелери орус тилге кӧчӱрилип, Москвада, Новосибирскте ле Горно-Алтайскта кӧп катап чыгарылган.

Бойынын творчествозыла П. В. Кучияк бистин литературада терең изин артырган. Ол алтай литератураны социалистический реализмнин элбек јолына баштап апарып салган. Кучияк бастыра ла литературный жанрлар аайынча бичиген. Поэт бойынын албатызынын јадын-јӱрӱмин ле историязын кӧргӱзип турган кӧп јилбӱлӱ ӱлгерлер ле туујылар чӱмдеген. «Аза јалан» деп баштапкы повести бичип, Туулу Алтайда баштапкы колхозтор тӧзӧлгӧнин, байлар ла јоктулар ортозында ӧткӧн курч классовый тартыжуны кӧргӱскен. Кучияк алтай литературада драматург та болуп јары чыккан. Онын «Чейнеш», «Оро-лор», «Эки гвардеец» деп ле онон до ӧскӧ пьесалары национальный театрдын сценазында јенӱлӱ кӧргӱзилген.

Ол ок ӧйдӧ Чалчык Чунижеков то јарлу поэт боло берген. Чалчык — алтай литературанын ветерандарынын бирӱзи. Ол эмди 73 јашту.

Одузынчы жылдарда ол көп куучындар, үлгерлер ле «Тууҗы» деп поэма бичиген. Эмди оны кычыраачылар прозаик те деп билер. Онын «Мундузак» деп повези орус тилге көчүрилген.

Јуунын кийининде өткөн баштапкы жылдарда Алтай литература бир канча өйгө ичкери көндүкпей буудактала бергени темдектелген. 1943 жылда П. Кучияк ла 1946 жылда Н. Улагашев јада калган кийининде, область ичинде профессиональный писательдер артпай калган.

Јуу божогон тарыйында Туулу Алтайда литературный биригү ойто тѳѳѳлгѳн. Ондо јиит авторлор: үренип турган јашѳѳскүрим, областной газеттердин, радионын ла издательствонын ишчилери иштеген.

Је јиит авторлордын творчествозы албатынын ѳзѳп турган некелтезин јеткилдеп болбой турган. Бу жылдарда јиит писательдердин произведениелеринде јадын-јүрүмнин аайы калай бичилип турганы темдектелген. Авторлордын көп нургуны јангыс ла поэзия јанынан иштеп турган. Прозаический произведениелер каа-јаа ла бичилип, пьесалар дезе чек јок болгон. Профессиональный үредү, художественный билерин көдүрери јанынан керек база коомой болгон. Онон улам партиянын Горно-Алтайский обкомы алтай литератураны ѳскүрерине амадап, СССР-дин Писательдеринин Союзынын правлениезиле кожо бир канча чокумду иштер ѳткүрген. «Алтайлын тууларында» деп литературно-художественный јуунтыны улай чыгарып турары керегинде јѳп чыгарылган (1950 јыл). 1951 жылда јербойындагы партийный ла советский органдардын баштаганы ла алтай тилди ле литератураны ѳскүреринин сурактары аайынча научный конференция ѳткүрилген. Ондо «Алтай литературанын ајалгазы ла оны онон ары ѳскүрери керегинде» резолюция јарадылган. Онын кийининде јаан удабай область ичинде алтай албатынын историязын, тилин ле литературазын үренери јанынан научный шинжү ѳткүрер институт тѳѳѳлгѳн. Писательский организацияны тѳѳѳѳрине белетенери јанынан јаан иш ѳткүрилген. Бу мындыј иштердин шылтузында Туулу Алтайда литературно-творческий иш сүрекеј јарана берген. Јиит, шыранкај литераторлор А. Адаров, Э. Палкин, Л. Кокышев, Б. Укачин, А. Ередеев литературный институтта үренерине Москвага нйилген. Поэттер ле прозаиктер Чалчык Чунижеков, Александр Демченко, Александра Саруева, Иван Кочеев, Сазон Суразаков, Владимир Качканаков, Константин Козлов бир канча јангы художественный произведениелер бичиген.

Российский Федерациянын писательдеринин Союзын тѳѳѳѳни эмдиги ѳйдѳги алтай литература эрчимдү ѳѳѳрине јѳмѳлтѳ эткен. Россиянын писательдеринин Союзын тѳѳѳп тура, партия ла башкару мындыј творческий биригү РСФСР-ге кирген автономный республикаларда ла областтарда литература ла искусство ѳѳѳрине јаан салтарын јетирер аргалу деп бѳѳѳѳндѳр. Партиянын ла башкарунын шүѳлтези сырангај чын болгонын эмдиги алтай литературанын ајалгазынан билит алар аргалу.

1958 жылда Горно-Алтайский автономный областы советский писательдердин Союзынын отделениези тѳѳѳлгѳн. Андый болгондо, Туулу Алтайдын литераторлоры мынан ары иштеерине ле творческий ѳѳѳрине јакшы ајалга тѳѳѳлѳ берген. Партиянын ла башкарунын килемјизине писательдер тѳрѳл јеринин јадын-јѳрѳмин кѳргѳзип турган јангы произведениелерле каруу бергендер.

Эмди областта писательдердин союзынын члендери 17 кижѳ. Область ичинде оной башка јирмеден ажыра јит авторлор иштейт. Олордын кезиктери бир канча јуунтылар кепке базып чыгарган ла бир канча произведениелерди газеттерде јарлаган. Андыйлары В. Качканов, Б. Суркашев, С. Тоюшев, С. Манитов ло оной до ѳскѳзи.

Алтай писательдердин калганчы јылдарда јарлалган произведениелерин чала-была да тоолоп айдарга бир канча страница бичиир керек. Онын учун олордын литературада эн ле јаан учурлузын айтканыла ѳйлѳнип турус.

Јербойынын издательствозы калганчы беш јылдын туркунына Л. Кокышевтин «Чѳлдѳрдин чечеги» ле «Мечин јылдыс» деп романдарын, ѳлгерлеринин эки книгазын ла «Туманду Аркыт» деп пьесазын кепке базып чыгарган. Бу ѳйдѳн туркунына онын «Арина» деп романы орус, казах ла тува тилдерге кѳчѳрилген. Карган писатель Чалчык Чунжековтын «Мундузак» деп повези орус тилге кѳчѳрилип чыккан. Бу ѳйдѳ А. Адаровтын ѳлгерлеринин бир канча јуунтызы чыгарылган. Поэттин ѳч јуунтызы Москвада кепке базылган, 1971 јылда дезе онын ѳлгерлеринин книгазы казах тилге кѳчѳрилип, «Жазуч» деп издательстводо чыккан. Э. Палкиннин «Кулун киштейт» ле «Алан» деп повесттери Новосибирскте орус тилге кѳчѳрилип јат. Бу јылдарда Борис Укачин де эрчимдѳ иштеген. Ол «Тууларда ѳскѳн мѳштин бѳри», «Мен уча берген ак кууны сакыйдым», «Бис ончобыс јаскыда чыкканыс», «Чанкыр тенерилѳ јер» деп ѳлгерлердин книгаларын орус тилле, ѳлгерлердин эки книгазын ла «Туулардын ээзи» деп повестти дезе алтай тилле чыгарган. С. Суразаков, В. Качканов, А. Саруева, Г. Қондаков, Б. Бедюров, Ш. Шатинов ло оной до ѳскѳзи калганчы беш јылдын туркунына эки-ѳч кинжадан бичип, кепке базып чыгаргандар. Писатель А. Демченконын ла журналист Н. Куранаконтын кожо бичиген романы, И. Кочеевтин повесттери, И. Шодоевтин эки романы, Ј. Кайгачиннин, К. Тѳлѳсовтын ла оной до ѳскѳзинин куучындарынын книгалары ак-јарыкка чыгарылган. «Јылдыс» деп литературно-художественный јуунты улай ла чыгып туру. Онын страницаларында јангы баштап бичип турган авторлордын произведениелери јарлалат. Литературный јуунтынын калганчы номерлери учуры да, јѳзѳн-базын жанрлары да јанынан алдындагы номерлеринен аныланып турганын темдектеер керек. Бу мынын ончозы Туулу Алтайдын литературазы идейный ла художественный јанынан ѳзѳп ле тематиказы элбеп турганын кѳргѳзет.

Эмдиги ӱйдиги јаан учурлу сурактарын тургузып, јакшынак геройды — јаны јӱрӱм учун тартыжып турган кижини тӱзӱп турганы алтай писательдердин идеяно-художественный ӱзӱмининг керечизи болуп јат. Онон улам бистинг писательдердинг билери де элбеген. Бир канча јыл мынан озо алтай литературада јӱк ле јербойынын темалары кӱдӱрилип туратан болзо, эмди ондо бастыра кижиликтинг сурактары кӱдӱрилет. Калганчы ӱйдӱ бистинг авторлордын кннгалары орус тилге чыгарылары кӱптӱп. Союз ичинде јарлу боло бергенин айдар керек. Бистинг писательдердинг творчествозын јарлаары јанынаг Москванын, Барнаулдын ла Новосибирсктинг издательстволоры јаан иш ӱткӱргенин, анайда ок орус писательдер А. Л. Коптелов, А. И. Смердов, Б. А. Слуцкий, И. Фояков, Е. Л. Стюарт ла онон до ӱскӱзи там ла јаранып бараткан алтай литературага јаан ајару салып тургандарын темдектеер керек. Туулу Алтайдынг поэттерининг — А. Адаровтын, К. Козловтын, Г. Кондаковтын, С. Суразаковтын ӱлгерлерининг јуунтыларын крайдынг издательствозы сӱре ле кепке басып чыгарып туру. Бистинг јердинг писатели — А. Демченконын романдары анда ок чыгарылган. Алтай писательдердинг произведениелери анайда ок Москвада «Дружба народов», «Знамя», «Юность», «Сибирские огни» деп журналдарда, «Правданын» ла «Советская Россиянын» страницаларында, «Алтай» деп альманахта јаантайын јарлалып турганына сӱӱнер керек. Јарлу советский писательдер бистинг поэттердинг творчествозын јарадып турганы ла озор керегинде тӱс газеттерде бичилип турганы алтай писательдердинг ӱн јакшы произведениелери советский улусты ӱредип таскадарына болужып турганын ла советский албатынын духовный культуразынын айрылбас бӱлӱги боло бергенин керелейт. Бистинг писательдер чике, чындык јолло барып јат. Олордын произведениелери ӱзӱп турган јинт ӱйени коммунистический кӱӱн-санаалу эдип тазыктыларына болужат.

Эмдиги ӱйдӱги алтай проза

Јаан прозаический произведениелер бичилип турганы эмдиги алтай литератураны ӱткӱн јылдардын литературазынаг аныландырат. Прозаический жанр кажы ла литературанын ӱзӱмининг кемјӱзи болуп туратаны текши јарлу. Ол бистинг литература чике ӱзӱп турганынын баштапкы керечизи болуп јат. Прозаический произведениелердинг авторлоры ӱткӱн ӱйдӱги керектерди эмес, а эмдиги ӱйдӱги јадын-јӱрӱмди бичип кӱргӱзерине јаан ајару эдип турулар.

Олордын произведениелерининг геройлоры эмдиги ӱйдиги улусты, коммунистический строителствонунг озочыл ишчилери болуп јадылар. Ада-Тӱрӱл учун Улу јуунын ла бистинг кӱндердинг ат-нерелӱ керектери, социалистический иш алтай литературада јаны геройлорды табылкан.

Л. Кокышевтин проказы алтай литературада јаан учурлу јерде

турат. Писатель Л. Коқышев — үч романның ла эки повестьтинг авторы. Мынызы оны талдама прозаик деп бодоор право берет. Онын «Арина» деп баштапкы романы алтай литературада баштапкы произведение боло бергени жолду. Бу кийги жербойындагы ла тос газеттерде жаан жараду алган. Романның тос шүүлтези — өмөлү иштинг шылтузында алтай албаты социалистический өзүмнин жолына тура бергени, озодо базындырткан улустың кылык-жаңы өскөрип жаңырганы; оогош албатылардың жадын-жүрүмин революционный өскөртөринде улу орус албатынын учуры, орус ла алтай улустың жакшынак наҗылыгы, Октябрьский революциянын салтарына алдырып, алтай албатынын жадын-жүрүми, кылык-жаңы ла бастыра жүрүмининг аайы өскөргөни. Бу произведениеде Лазарь Коқышев Ада-Төрөл учун Улу жууның кату жылдарында бастыра ороонынын жылбулерин бүдүрип, эрчимдү иштеп турган бир кичине колхозтын ишчилеринин ат-нерелү ижин көргүзет.

Он жылдың бажында, 1969 жылда, Л. Коқышев кычыраачыларды «Чөлдөги чечек» деп жаңы романла таныштырат. Бу роман колхозный деремниниң иит ишчилери, Туулу Алтайдың малчыларынын уур ижи керегинде, кижининг жакшынак кылык-жаңы төзслип бүдеринде өмөлик иштинг, комсомолдың ла нөкөрликтинг учуры керегинде айдат.

Произведенииде автор сүрекей уур задача бүдүрет: творческий иш кижининг жүрүминде тегин ле керек боло бербей, је онын кылык-жаңынын темдеги боло берип турганын көргүзет. Романда кезик једикпестер бар да болзо, је иш ле мораль бой-бойыла колбулу болуп турганын автор жакшы ксргүскен. Романын тос геройы — Јергелей деп койчы кыс. Онын сүр-кебери јалакай жакшы сөстөрлө бичилген. Онын учун ол кычыраачынын санаазында узак ойгө артып калат. Автор бойынын геройын жакшы кылык-јанду, ак-чек, ачык-јарык кызычак эдип көргүзет.

1971 жылда Л. Коқышевтин «Мечин жылдыс» деп үчинчи романы чыккан. Бу произведенииде автор военно-патриотический теманы көдүрет. Бүткүлинче алгачын, бу — эпико-лирический роман. Сескир лирик болгонын автор прозада да көргүзип туру.

Произведениениң темазы ла түп-шүүлтези онын геройлары — военный летчик Каран ла оны сүүген кыс — Лена ажыра көргүзилип јат.

Автор бойынын куучынын Ада-Төрөл учун Улу жууның алдында болгон керектерден баштап, бу өйдө үренип турган эки алтай иит кижининг жүрүмин, сананган санаазын ла амадаган амадуларын журап көргүзет. Каран ла Лена — рабфактынг студенттери. Олордың сүүшкенин не де карануйлап болбогодый. Олор жакшынак, бийик амадулу жүргүлөйт. Је жуу башталат. Олордың амадулары ла пландары кезек ойгө үзүле берет. Каран үүре-јелелериле кожо бойынын күүниле фронтко барат. Лётный школды үренип божоткон кийининде алтай лётчик јенүлү жуулажып, өштүнин солдаттарын, танковый колоналарын, военный объекттерин оодо согуп јоголтот. Је кейдеги жуулардың бирүзинде

бштүнн истребители онын самоледын оодо согот. Лётчик канайып та эзен артат, је эки көзинен артап калды...

Геройы ачу-коронго алдырганын автор психологический жанынан жакшы көргүскөн. Геройдын санаазы омок, сыны жеңил. Лена наязын түбекте артырбайт. Ол сырагай кату өйдө оныла кожо болот. Олордын сүүшкени түбекте ченелип, там тыгый берет. Кату ченелтенин жылдарыда советский улустын наязылыгын писатель жакшы көргүзүп, бойынын произведениезинде нравственный сурактарды көдүрөт. Геройлорунун бийик моральный бүдүмин көргүскени ажыра автор советский албатынын ийде-күчин ле жана болбозын, патриотизмин, жуунун кату жылдарындагы наязылыгын ла бийик морально-политический бирлигин художественный жанынан чике-жарт көргүскөн.

Бир канча прозаический произведениелердин: куучындардын, очерктердин ле «Мундузак» деп повестьтинг авторы карган алтай писатель Чалчык Чунижеков болуп жат. Ол — творческий ишти совет жаннын баштапкы жылдарында баштаган литераторлордын бирүзи. Онын эг ле жаан произведениези «Мундузак» деп автобиографический повесть. Бу повестьте орус ла алтай албатылардын наязылыгы керегинде тема бичилген. Ишкүчиле жаткан орус албатынын прогрессивный учуры, онын интернациональный жагжыгулары керегинде, революциядан озогы сондоп калган албатыларга орус албатынын жетирген жаан болужы керегинде бичилген произведениелер алтай литературада эмди тура ас. Ле бу мынын ончозы керегинде жашөскүрим Чалчык Чунижековтын «Мундузак» деп чындык повезинен билип алар аргалу.

Писатель Эркемен Палкин «Кулун киштейт» ле «Алан» деп повестьтер бичиген. Жуунун кийининдеги алтай деремнин жадын-жүрүмин автор бойынын повестьтеринде жакшы көргүскөн.

Жуу божогон. Ороон фашисттердин эткен шырказын эмдейт. Жуу ыраак жерде турган алтай колхозко до жаманын жетирген.

Повестьтинг төс геройы — Алан деп жинт уул жуу кийининдеги сырагай кату өйдө черүден төрөл жерине жанып келет.

Аланнын сүр-кебери ажыра писатель бойынын санаа-шүлтезин айдат. Кижин төрөл жеринин ар-бүткенин сүүп турганын писатель сүрекей жакшы көргүскөн. Жерди сүүген патриотический санаалар бастыра повестьке шиндеп өдүп калган. Төрөл жерин сүүри — бу произведениенин жаркынду шүүлтелеринин бирүзи.

Иш керегинде тема, ар-бүткен керегинде тема чылап, повестьге жылбүлү бичилген. Мында иш кижинин эг ле керексиген немези болуп көргүзүлет. Аланга ла нөкөрлөрине иш — жүрүмнун бойыдый бодолот.

Туулу Алтайдын колхозторында жуунун кийининдеги өйдө болгон уур-күчтерди көргүскениле коштой, Э. Палкин деремнин ишчилеринин эртенги күнге бүдерин, жагы өй, жагы жүрүм келерине иженип турганын айдат. Жаантайын албаты-жонынын ортозында болуп, жаан учурлу

керектерди бичип көргүзөргө кичеенип турган терең шүүлтөлү писатель болгону Э. Палкин бойынын повезинде жарт көргүзүп туру.

Аржан Адаровтың прозаический творчествозы керегинде айдып тура, онын «Амаду» деп жилбүлү, жакшы повези керегинде айтпаска болбос. Повестьтин учуры жаан, ненин учун десе ол партия, башкару жаан учурлу жөптөр чыгарган кийининде журт жерлердин жүрүмдө болгон жаан жедимдерди жарт көргүзүп жат. Деремненин жүрүмдө бу мындый жаан өзүмдөр книгада жакшы бичилген. Общественный ла жадын-жүрүмдө болуп турган жаан учурлу сурактарды бүдүрүп, жадын-жүрүмдө ле улустын ал-санаазында озогызынан арткан-калган жаман кылыктарла тартыжып, алтай совхозтын бир фермазында күнүн сайын эрчимдү иштеп турган улустын сүр-кеберлерин автор жакшы журап көргүскөн.

Писатель повестте бойы ла сананып тапкан немени бичибей, же чын жүрүмнөң алган керектерди, жарт айтса, бойынын коллективинин салымы керегинде сананып, ак-чек иштеп турган улустын ла жаңыс ла бойы керегинде сананып, текши керекке чаптык эдип турган кара санаалу немелердин ортозында сдүп турган тартыжуны бичиген.

Андый болгондо, повестьтин төс темазы жаңы ла эски общественный колбулар ортозында өдүп турган тартыжу болуп жат.

Алтай литературанын өзүмине жаан жөмөлтөнү Сазон Суразаков эткен де, эмди де эдип туру. Ол Туулу Алтайда — талдама литературовед, жакшынак фольклорист. Алтай албатынын кайлап, куучындап айдар творчествозын бичири жаанынан онын иштери областтан өскө дө жерлерде жарлу.

С. С. Суразаков үлгерлерден ле куучындардан башка «Алтай албатынын оосло айдар поэтический творчествозы», «Алтай-Буучай» баатыр керегинде ат-нерелү чөрчөк », «Алтай литература» деп ле оноң до өскө научный иштерди кепке басып чыгарган. Ол анайда ок литературоведческий ле критический статьялар бичиген.

Алтай писательдер чөрчөктөр дө бичигилейт. Же андый произведение-лер фольклорго келиштире бичилип турганы жарт. Темдектеп айтса, Иван Кочеев алтай фольклорго келиштире «Бака», «Куштын комудалы» деп ле оноң до өскө чөрчөктөр бичиген. Бу П. В. Кучняк тужунда башталып, жанжыга берген керек, эмди алтай литературада элбеде тузаланылат.

И. Шодоевтин книгазын исторический хроника деп адаарга жараар, ненин учун десе онын авторы күнбадыш монголдор эмесе ойрот каандар бийлеп турган өйдө алтай албатынын жүрүмдө болгон исторический керектерди көргүзүп жат. Ол тушта алтай улус Джунгарияга багып, калан тэлөп туратан.

Художественный литературада көргүскөдүй жаан учурлу керектер алтай албатынын историясында ас эмес. Андый политический жаан учурлу керектердин бирүзи алтай улус Россияга бойынын күүниле би-

риккени болуп јат. Бу мындый јаан учурлу керектер И. Шодоевтинг романында јакшы кѳргүзилген.

Романның тѳс шўўлтези — ѳскѳ јердинг олјочыларыла алтай албатынын кѳп жылдарга чыгара ѳткўрген ат-нерелў тартыжузы, базыныштаң јайымдалып, национальный јанынаң биригерине кўўнзеген јана баспас кўўн-табы болуп јат.

Је произведениеде кезик једикпестер де бар. Книганың эн ле јаан једикпези, бис бодозоос, автор архивтердең исторический тоомјылу материалдарды ас тузаланганы болуп јат. Андый материалдар дезе архивтерде сўреен кѳп. Исторический керектерди ол Алтай јеринде эмдиге јетире айдылып турган озогы легендалар аайынча бичиген. Ол ок ѳйдѳ дезе легенда ла исторический чын керектер ортозында башказы бар. Оны автор билер учурлу. Онын аайын кире сѳстѳ кычыраачыга јартап айдып берер керек болгон. Книгада художественный, тил јанынаң ла оноң до ѳскѳ једикпестер бар деп айдар керек.

Је И. Шодоевтинг произведениезин текши алар болзо, писательдинг творческий ѳзўмин кѳргўзет. Бу романаң кѳргѳндѳ, И. Шодоев алтай кычыраачыга јаңы, јилбўлў јакшы книгалар сыйлаарында алаңзу јок.

Былыргы жылдын учында поэт Борис Укачин бойынын эки повезиниң ле бир канча куучындарынын јууптызын «Ээлў туулар» — деп адап, бистинг издательстводо кепке базап чыгарган.

«Ээлў туулардын сыгындары» — деген повестъе автор Куулгы деп јуртта баштапкы коммуна тѳзѳлгѳнинен бери бўгўнги кўндерге јетире андагы улустың ѳткѳн јолын кѳргўзет. Бу произведениеде эки тѳс айры бар. Баштапкызы — карган Аба ѳбѳгѳн туулардын ээзине бўдўп, јарлык јаңды јѳмѳп турганын автор коскорып, художественный эп-аргала кѳргўзет. Мыны повестътинг атеистический айрызы, эски јаңга удур турганы деп кѳрѳр керек. Экинчизинде, автор эмдиги ѳйдѳги колхоз јурт ла јашѳскўрим, город ло деремне керегинде суракты тургузат. Бис повестътең карган коммунист Кѳйлўктинг, комсомольский организациянын качызы Кымыстың, тракторист Мѳнкўштинг сўўжин ле јўрўмин кѳрсдис.

«Ўйдин ѳни» — деген повезинде Б. Укачин јирмезинчи жылдарды јурайт. Мында ЧОН-нын отрядынын командири Долгополовка баштапкан кызылгвардеецтер Алтайдын тууларынын ѳзѳгинде јажынган калганчы акбандиттерди оодо сокконы, олордын ѳткѳн уур јолы художественный јанынаң эркиндў, јўрўмге јуук ла чындык јуралган. Бу повестъте анчадала кызылгвардеецтерге јол баштаган Батыров Сарлайдын чарыпталган салымы, онын ѳткѳн лѳ чындыкка јеткен јенгил эмес јолы јилбўлў бичилген.

«Ээлў туулар» — деп книганы поэттинг баштапкы художественный прозазы деп темдектеер керек. Мынын алдында, 1962 јылда, ол «Јакшы

улус» — деп прозаический бичик чыгарган. Је онызы художественный јанынан јүдек, газетке ле радиого берилген очерктер болгон. Автор оны эмди бойынын творчествозына кошпой, чек кырып салар күүндү болгонын көп катап айткан.

Б. Укачиннин повестьтеринин ле куучындарынын «Ээлү туулар» — деп јаан јуунтызы эмди орус тилге көчүрилип јат.

Анайып, алтай писательдердин прозаический произведениелерин текши көргөндө, алтай прозанын јаранып өскөни, ондо социалистический реализм табылып келгени, ого орус литература ла бистинг орооннын өскө дө карындаштык албатыларынын литературалары салтарын јетирип турганы билдирет.

Андый да болзо, алтай проза литературанын текши өзүминен эмди тура сондоп туру. Прозаический произведениелердин эн јаан једикпези тематиказы татчы болгоны, геройлордын сүр-кеберин ончо јанынан јакшы јурап, көргүспей турганы, психологический мотивировка јок болгоны болуп јат. Онон улам прозаический произведениелердин кезик геройларынын сүр-кебери једикпестү, калай јуралат, улустын санаа-шүүлтези јакшы айдылбайт. Кезик авторлор произведениелерди меңдейшингдей бичигилеп турганы билдирет.

Алтай литературада фельетон, публицистика, сатирический куучындар ас. Критический шүүлте литературанын өзүминен сондоп туру.

Је бу мындый једикпес-тутактар алтай литературанын мынан арыгы өзүминде јоголып калар деп иженер керек.

Эмдиги өйдөги алтай поэзия

Алтай поэзиянын једимдери јаан. Алтай поэзия П. В. Кучияк эзен де тушта бастыра Союз ичине јарлу боло берген. Алтай албатынын көп поэтический произведениелери орус тилге көчүрилип, одузынчы ла төртөнннчи јылдарда чыгарылган. Јуунын кийининдеги өйдө Москвада бистинг поэттердин үлгерлерининг «Туулу Алтайдын үндери» деп книгазы кепке базылып чыккан. Эркемен Палкиннин «Андый јан», Аржан Адаровтын «Көчкиндер», Лазарь Кокышевтин «Трубачы», Борис Укачиннин «Тууларда өскөн мөштинг бүри», «Уча берген ак кууны сакыйдым» деп книгалары база Москвада чыгарылган. Бу книгалар Бастыра-союзный кычыраачыдан јаан јараду алган. Алтай поэттердин творчествозын шингдеери јанынан литературоведческий иштер де көрүнүп келген.

История, тил ле литература јанынан научный шинжү өткүрер институт 1969 јылда «Алтай литературанын историязы аайынча очерктер» деп книганы кепке базып чыгарган. Эмди дезе «Көп национальный советский литературанын историязы» деп Москвада чыгарылып турган

көп томду изданиеге алтай литературанын историязы керегинде бөлүк белетелип туру.

Алтай албатынын поэтический культуразы чечектелип сзүп турганын мындай бир керек көргүзөт. Туулу Алтайда Кайрылык деп бир кичинекей өзөк бар. Бу туу-тайгалу жерде турган журт картада да көргүзүлбөгөн. Же андый да болзо, онын ады-чуузы жарлу. Ненин учун десе, бир канча поэттер, ол тоодо А. Адаров, Э. Палкин, Б. Укачин шак ла бу журтта чыккан-өскөн улус. Олор ончозы А. М. Горькийдин адыла адалган институтта үренген. Бу поэттер Кайрылык журтын качан да ундыбайт. Институтта үренип те турарда, Аржан Адаров төрөл жерин жалакай жакшы сөстөрлө эске алынып туратан. Ол бойынын чыккан-бүткөн деремнез керегинде жакшынак үлгөр бичиген.

Адаровтын нөкөрн, ол ок журтта чыгып-өскөн Борис Укачин, Кайрылык керегинде жакшы үлгөр чүмдеерин база да ундыбаган.

Бу кожонго кирген өзөк, Кайрылык, чынында айтса, поэзиянын жаркынду телекейине барарына стартовый площадка боло берген. Ада-Төрөлин сүүрине писательдер бу өзөктө үренген, Туулу Алтайдын сүрлү кеен жаражын мында ок билип алгандар. Кайрылык олорго жаан жүрүмге, жаан жерге барар жол берген. Онын учун, качан куучын алтай поэттердин творчествозы керегинде болуп турганда, олордын поэзиясын жүрүмнөң, албатыдан, олордын кабайы болгон Туулу Алтайдан башка бөлий көрөр арга жок. Бистин поэттердин ийде-күчи төрөл жерин сүүп, албаты-жоныла колбулу болуп турганында. Олордын поэтический произведениелеринин көп нургуны Алтайда болгон сүүнчилү өскөртүлөрдү акту жүректөң айдып көргүскөн поэтический летопись болуп жат.

Алтай писательдердин поэтический произведениелеринин төс темазы — жаңы жүрүм, төзөлгөлү иш керегинде тема. Тууларынын ла үлгерлердин геройлары десе — коммунизмди төзөп турган эмдиги өйдүн улузы. Олор үредүчилер ле геологтор, ишмекчилер ле партийный ишчилер, производствонун жаңыртучылары ла журт хозяйствонун озочылдары, койчылар ла жылкычылар.

Жаңы темаларды, идеяларды, сюжеттерди тузаланып, жүрүмдү шигдегениле таскадынып турганы ажыра алтай поэттер поэтический ус болорун жарандырып, эскирей берген поэтический ле фольклорный эп-сүмелерден жайымдалып турулар. Орус классический поэзиянын ла эмдиги өйдөгү советский поэттердин жакшынак произведениелеринин салтарына алдырып, алтай үлгерлер жарана бергенин темдектеер керек.

Алтай поэттердин үлгерлеринин ле тууларынын геройлары албатынын ырызы учун тартыжаачылар, советский өйдө өзүп, таскаган тегин улус. Андыйлары — А. Саруеванын, Э. Палкинниги, А. Адаровтын, Л. Кокышевтин, С. Суразаковтын, П. Самыкгы, Б. Укачинниги, Б. Бедюровтын, А. Ередеевтин, Ш. Шатиновтын тууларынын геройлары.

Албаты-јоннын революционный օскօртүлөрлө, јаан учурлу керектерлө толуп калган жүзүн-базын бүдүлү бастыра жүрүмү Туулу Алтайдын поэттеринин лирический үлгөрлөриндө јакшы көргүзилет.

Алтай поэзияда башка-башка кылык-јанду, башка-башка кебеделдү јакшынак поэттер бар. Андыйлары сескир лирик лө романтик Л. Кокышев, чала јымжак бүдүлү лө терең шүүлтелү А. Адаров, јобош, шыранкай, төп бүдүмдү Э. Палкин, омок-јимек, капшуун бүдүлү Б. Укачин, поэт-философтор С. Суразаков, П. Самык ла оной дө օскөзи. Олордын кажызында ла бойынын үни, бойынын поэгический бичижиг. Олор ончозы бой-бойынан аңылу бичижилө, аңылу бүткен бүдүмилө аңыланат, јө олордын кажызы ла төрөл албатызын поэгический культуразын օскүреринө јөмөлтөзин эдип јат. Олордын художественный бичижиг аңылу башка да болзо, јө поэгический творчествозынын амадузы јаңыс. Алтай поэттердин творчестволорын бириктирип турган неме — Төрөлин, албатызын, Туулу Алтайын сүүп турганы болуп јат. Алтай поэттер бойынын творчествозыла общественный жүрүмдө эрчимдү туружып, бойынын албаты-јонын советский патриот, најылык ла карындаштык санаалу эдип таскадарына болужып, КПСС-тин Программасында айдылган моральный Кодекстин ээжилерин бүдүреринө үредип турулар.

Калганчы сөйдө Туулу Алтайда болгон јаан учурлу јаңыртулар јанынан бойынын санаа-шүүлтезин айдарына керектү чындык ла чечен сөстөрдиг кажыла поэт бедреп лө таап алат. Поэттер јаңы стройкалар керегиндө, албаты-јоннын духовный օзүмг, ар-бүткенди кубултып, јарандырып турганы керегиндө, иштеп турган улус, јаңы жүрүмдиг бүдүрериндө Коммунистический партиянын учуры керегиндө айдып турулар.

Бистин поэттердин творчествозын јарлу советский писательдер јарадып тургандарын темдектеер керек.

Эркемен Палкиннинг «Амыр» деп туујызын кычырып көргөн писатель В. Иванов мынайда бичиген: «Амыр» деп туујыда ар-бүткеннинг кеен јаражы, алтай албатынын јандаган јаңы, эрмек-куучындары керегиндө көп айдылат... Туујынын геройлоры кандый да јаан тартыжуга, кандый да ат-нерелү керектер эдеринө јүткүп тургандый. Јө онызын автор эмдиг тура билип албаган, мынан ары билип аларында алаңзу јок. Мен бодозом, бу туујы јакшы бичилген».

Јарлу писательдин мындый сөстөргө Э. Палкиннинг ол өйдөң ала өткөн творческий јолын көргүзип тургандый. Чындап та айтса, јинт поэг ол өйдөң ала көпти көргөн, көпти билип алган. Автордын јаңы произведениелеринин көргөндө, поэт јаан тартыжуга, ат-нерелү керектер эдеринө белетөнип турган деп айдарга јараар.

Ол ар-бүткенди, улусты бастыра күүн-санаазын салып, јаан ајарулу јурайт. Улустың јакшы да, коомой до јанын јажырбайт. Төрөл јери-

нинг ар-бүткенининг кеен-жараш бүдүмин бичип тура, автор туулу жерлердин жүрүмүндө сырангай ла кайкамчылу жаражын көргүзөргө ченежет.

Кажы ла поэтте бойынын аңылу шүүлтези бар. Онызы база бир алтай поэттинг — Аржан Адаровтыг үлгерлериненг билдирет.

Качан бис А. Адаровтыг төрөл жерине учурлап бичиген үлгерлерин кычырганыста, онын айтканына јарт бүдүп турадыс, ненин учун дезе ол жаңыс ла жүрүмдө болотон чын керектер керегинде бичип јат. Аржан Адаровко жүзүн-базын бүдүлү жүрүм поэзия болуп көрүнөт... Поэтке ончо ло неме кубулып жаранып калган болуп көрүнип ле поэтичний боло берет.

Л. Кокышевтинг творчествозын алар болзо, онын поэзиязы жанр жа-нынган байлык ла жүзүн-базын бүдүлү деп айдар керек. Онын үлгерле-ринде ле туујыларында патриотизм, Төрөлин сүүри, оморкогоны, төрөл Алтайдын ар-бүткенин терең ондогоны ла сүүгени айдылат.

Поэттинг үлгерлери албаты ортозында јарлу. Кокышевтинг үлгерле-рин кычырганда, санаада ундылбай артып калат. Јарлу советский поэт В. А. Луговской бойынын үренчиги Л. Кокышев керегинде мынайда бичиген:

«Онын көрүжи курч, жүрүмди, ар-бүткенти сүрекеј јакшы билип јат.»

Поэт Сазон Суразаковты алтай албатынын жүрүмүндө табылып тур-ган жаңы керектер анчадала тын јилбиркедет, ненин учун дезе «эртенги күнде болотон бастыра неме ого баалу болуп јат». Келер эјди сүүп турганы керегинде поэт аңылу үлгер де чүмдеген.

Јыш агашту тайгада жаңы завод тудулганын, азийгы аңчы жаңы тех-ника алып, орук јолло жаңы завод јаар барып јатканын, бийик туулу јерде оттор јалтыражып күйе бергенин, төрөл јерининг улузы түрген өзүп, ороонына јаан туза јетирип турганын поэт көрүп ијет.

Јинт поэттердинг творчествозына јаан ајару эдер керек. Калганчы өйдө поэттердинг тоозына бир канча шыранкај творческий јашөскүрим којулган. Андыйлары бичип көндүгө берген поэттер А. Ередеев, Б. Са-мык, Ш. Шатинов, Б. Бедюров болуп јат. Олордын кажызында ла аңы-лу поэтический бичижи, образы, үлгердинг ритмиказы бар. Олордын кал-ганчы беш јылдын туркунына јербойынын издательствозы кепке базып чыгарган үлгерлерининг јуунтыларын јакшы бичилген деп айткадый.

Алтай писательдер бойынын өткөн творческий јолын критический шүүп көрүп, СССР-динг 50 јылдыгын ла Горно-Алтайский автономный областтыг юбилейин жаңы творческий јединдерле уткыырында, кычы-раачыны коммунизмнинг сйине јарамыкту жаңы бийик идейный ла бийик художественный произведениелерле сүүндиреринде аланзу јок.

С. КАТАШ,
филологический наукалардын кандидады.

Критиктер ле кычыраачы керегинде

(Письмонын ордына)

27 февральда 43 номерлү «Алтайдын Чолмоны» газетте менинг повестьтерим ле куучындарымнын «Ээлү туулар» реп жуунтызы керегинде кычыраачы В. Кызымаевтинг мындый ок бажалыкту рецензиязы кепке базылган.

Эмдиги өйдө литературно-художественный критикага јаан ајару эдилеп турганын бис ончобыс билерис. Ол керегинде быјыл КПСС-тинг Төс Комитедининг ағылу јөби чыккан. Бу ок суракка СССР-динг писательдерининг Союзынын правлениезининг пленумы учурлалды. Советский литературанын келер өзүмине ле башка-башка тилдерле бойларынын произведениелерин бичип турган эмдиги өйдин прозаиктерине, поэттерине ле критиктерине өрөги айдылган эки документтинг учуры сүрекеј јаан. Бу јүрүмде јаан учурлу документтер бистинг алтай да литературанын мынан ары эзүп барарына ла бойынын жанры ла художественный байлыгы јанынан там јаранарына, тереңжиирине ле ийде-күчи тынгырына тебү береринде аланзу јок.

«Литературно-художественный критика керегинде» КПСС-тинг Төс Комитедининг февраль айда чыгарган јөбин В. Кызымаев јүрегинен јарадып ла јөмөп, өткөн литературный јылдын учы јаар чыккан алтай произведениелер керегинде бойынын шүүлтезин областной газетке бичигени јарт. Ол «Ээлү туулар» деп книга ла Л. Коқышевтинг «Мечин јылдыс» деп романы керегинде ээчий-деечий эки статья чыгарган. Јаңы произведениелерге кычыраачынын ајару эдилеп турганы сүрекеј јакшы. Бис, литераторлор, ого сүүнер ле оны уткыр, мындый баштанкајга јөмөжөр лө күч јеткенче ого болужар учурлу. Је андый да болзо, кычыраачы литературный критиканын ла художественный произведениенин бичилген ле бичилетен эжилерин јетире ондобой, оны бойынын табыла бузуп турганы керегинде бир кезек түзөдүлер этпестинг аргазы јок.

Книгалар да, ологро рецензиялар да чыгып калган. Је областын ичинде литературный критиктер деп чотолып ла адалып тургаан нөкөрлөр, темдектезе, С. С. Каташ, В. И. Чичинов, писательдер бойлоры да

кычыраачынын бичигенин көрүп, онын литературный теориянын текши ээжизин бузуп турганына аяру этпезине кижн кайкаар.

Онын учун менин кнгам керегинде чыккан «Ээлү туулар» деп бажалыкту статьяны шигдеп, автордын бир кезек теория жанынан жастыраларын айдып жадым. Книганын текши художественный кеми керегинде В. Кызымаевтин айтканы — онызы онын күүн-табы, онын бойынын санаазы. Мен ого тийбей де жадым.

Озо ло баштап мындый немени жартап алалы: жүрүмнүн чындыгы ла литературный чындыктыг нези башка, оны кычыраачы канайда ондоп жат? Литературный чындык ла жүрүмнүн чындыгы эки башка болгоны орус та, өскө дө жаан литературалардын историясында ла литературоведенинде туку качан жарталып калган сурак. Бистин алтай критиктер ле филологтор бу сурак керегинде аңылу иш бичибегенинин шылтагында кезик кычыраачылар оны ондобой, художественный произведение керегинде шүүлтезин айтканда, мен бодозом, кижн эпюксынар жастыралар эдип жат.

Темдектезе, художественный литературада кижинин сүр-кеберин жураары, андый кеберди канайда таап турганы керегинде А. М. Горький мынайда бичиген:

«Искусство кижинин кылык-янын ла кеберин көргүзөргө писателге сезим, санаазыла шүүп табар көрүм (воображение) керек. Сок жаңыс таныш лавочниктин, чиновниктин, ишмекчинин кеберин алып жураган литератор шак ла ол сок жаңыс кижинин кеберин көргүзөт. Ле онызы жанду ла фотография болор, анда социально-воспитательный учур жок: кижн, жүрүм керегинде бистин билгиристи мындый «журук» элбетпес те, теренжитпес те...

Ле писатель кажы ла јирме-бежен ол эмезе јүс лавочниктин, чиновниктин, ишмекчинин жүрүмнүн эң аңылу, эң керектү кылыгын, кыймыгын, бүдүмјизин, куучын-эрмегинин жаңжыгулу тѳзѳлгѳзин ле өскө дө бүдүм-кеберин талдап алала, бир лавочниктин, чиновниктин, ишмекчинин кеберин жураза, — бу искусство болор эди».

Өскөртѳ айтса, писательдин мындый ижн литературно-художественный чындык болор эди. Горький мынайда 44 жыл мынан кайра да айткан ла бичиген болзо, је эмдиге јетире көп улус, кезикте бийик филологический де үредү. божоткондордын ортозында жүрүмнүн чындыгын ла литературанын чындыгын ылгаштырбай турат.

Бис жүрүм ле искусствонун бир канча аңызын билер учурлу. Писатель күнүн сайын эдүп јаткан өйдѳг лѳ жүрүмнѳ, андагы улустаң эң јаркынду учуралды јууп, оны эң јаркынду будукла кееркедип, куучында курчыдып, ондѳп, јарандырып јат. Онын да учун художественный сѳс, чындык искусство кижини бойына тартып, онын алдына көрбѳгѳн кайкалдар ачарга ченежет.

«Бүгүн Ондой аймакта Куулгы журтта комсомольский жуун болды. Анда комсомольский организациянын качызы Кымыс отчетный доклад этти» — десе, — бу информация, болгон керек, жүрүмнүн чындыгы. А бу ок жуунды художественный произведениеге тузаланарга онын өткөн ай-алгазын, улустун ла төс геройдын тыш ла ич кебери жураганыла коштой, мындый ок көп комсомольский жуундардын эн жаркынду солун, писательге керектү учуралдарын тузаланар, оны көскө көрүп, кулакка угулып турар эдип сөслө жураарга келижет.

1928 жылда писатель Исаак Бабельдин «Конармия» деп книгазы чыккан. Анда писатель башка-башка новеллалар ажыра бистин Кызыл Черүний атла жүрер жуучылдарынын кеберлерин сүрекей терен ле чокум көргүзип, жарлу полководецтер С. М. Буденныйдын, К. Е. Ворошиловтын ады-жолдорун чокум адаган. Книга чыккан кийининде С. М. Буденный «Правда» газет ажыра Горькийге ачык письмо бичип, атла жүрер баштапкы черүний жуучылдарынын сүр-кеберлерин Бабельди жастыра көргүскен деп бурулаган. А. М. Горький писательдин книгазын бийик баалап ла корулап, «онын көргүскен жуучылдары ич жанынан героический» деп адап, «Слер Бабельди коомой кычырганаар ла ондогоноор» деп, С. М. Буденныйга бичиген каруузын база «Правда» газетте чыгарган. Ол блааш-чугааннан бери көп өйлөр өттү. Ле И. Бабельдин художественный жанынан чындык бичилген произведениези советский ёйдин классиказы болуп артып калган. Бу учуралдан база ла жүрүмнүн ле литературанын чындыгы жарталат.

Бу мыны ончозын шүүп көргөндө, бүгүнгү бистин кезик кычыраачылар ла литературоведтер писательдин бичигенин ле онын шүүлтезин ондобой турганы билдирет. Темдектезе, В. Кызымаев бойынын статьясында менин произведениелеримде адалбаган јерлердин адын ла улустын адын адап турганын мен литературный критиканын ээжизин бузуп турганы деп көрүп јадым. Элден ле озо менин повезимнүн ады «Ээлү туулар» эмес, а текши книганын ады андый. Анда «Ээлү туулардын сыгындары» деп повесть бар. Бу произведениеде болуп јаткан керекти мен эмдиги Кулады журтта өткөн лө өдүп јат деп бичибегем. Нёкөр Кызымаев та ненин де учун Кулады ла Кулады деп бичип јат. Повестьтин бойында Кулады деп јердин ады бир де катап адалбаган. Автордон јоби јокко онын произведениенин географиязын солыырга јарабас эмес пе?

«Бу статьянын авторы 1928 жылда комсомольский ячейканын качызы болуп турарда, Куладынын партийный ла комсомольский организацияларынан јозок аларга экскурсияга жүрген» — деп, менин рецензентим онон ары чокумдайт.

«Ээлү туулардын сыгындары» деген повезимнүн төзөлгөзине чындап та Кулады журтта төзөлгөн баштапкы партийный ла комсомольский ячей-

каны алган да болзом, је оног өскө, бүгүнгү бистин күндерле колбулу атеистический, журт ла јашөскүрим керегинде сурактарды база тургузып јадым. Бу сурактарды јангыс Куладыга јарбыырга јарабас, нөк. В. Кызымаев. Менин произведениемде Кулады эмес. Куулгы журт керегинде айдылып, бүгүнгү күндердин текши сурактары көдүрилип јат. Слер канайып та болгонбой художественный литературанын текши чындыгын аңылу бир журтка келиштирерге умзанадыгар. Онызы литературный теориянын некеלתезине чек келишпей јат.

«Өйдин өнги» деген повестьтин географиязы јанынан слер база ла мындый ок шүүлте эдип јадыгар. Менин бу произведениемде И. И. Долгих, Анна Тозыяков-Шупфер (бу кижинин ады-јолын рецензент та ненин де учун јастыра бичиген, чынынча Шупфер-Тозыякова эмес беги), Кайгородов деген улустын ады-јолдоры адалбаган. Јок немени бодоп табатаны та неге учурлу неме? Анайда ок повестыте Катанду, Оймон, Јаламан-Бажы деп јерлер база адалбаган.

Писатель јүрүмде болгон јаркынду учуралды произведенийинин төзөлгөзи эдип алып, оны өйгө лө јүрүмге келиштире канайда ла тузаланар аргазы бар. Андый темдек литературада ас эмес.

А. М. Горькийдин «Эне» деген јарлу романынын төс геройларынын өбөкөлөрү Власовтор, а улу писательдин бу произведенийинин төзөлгөзинде Заломовтордын билезинде чын болгон керекти тузаланганы советский литературоведениеде эмди јарлу.

Ајса болзо, мен «Өйдин өнги» деген повестьте јангыс Долгихтин отряды керегинде эмес, а бу ок сөйдө болгон база андый ок учуралдарды катый көргүзерге амадагам. Темдектезе, Сымалтынын карлу сынын ашкан командир-коммунист Захаровтын черүлеринин јүрүми ле өткөн јолы... Бу отрядты Кырлычев деп алтай кижин баштап, Эликманар ичин бийлеген акбандиттерди оодо сокконы керегинде Бийскте төзөлгөн пехотный полктын экинчи ротазынын политругы С. Е. Куксин бойынын очергинде эске алынган.

Эмди бого шылтай Гайлиттин «Грозный перевал» деп повези керегинде тоолу сөс. Бу јанынан нөк. В. Кызымаев мынайда бичийт:

«Ол повесть аайынча Долгихтин отрядында турушкан партизандарды эске алынганынан болзо (Ох, кандый эрмек! — Б. У.), шыркалаган, онын кийининде оны потпойлодон чыгарала, бажын кескен. Онызы чын...»

Мен бу повестьти база билерим. Нөк. В. Кызымаев бу да произведение керегинде јастырып јат. Озо ло баштап Гайлиттин повезинде И. И. Долгих деп герой јок. Онын төс геройы — Иван Бодров.

Экинчизинде, Кайгородовты Михайлов деп партизан шыркалаганы керегинде Гайлит бичиген эмес. Ол керегинде бойынын комментарийинде исторический наукалардын кандидады С. Я. Пахаев јартап јат.

Калганчыда, нөкөр Гайлиттин де повезинде, мен бодозом, географический јанынан көп тутактар бар. Автор бойының произведенийинде јерлердин чокум географический адын айдала, оны јастыра тузаланып јат. Темдектезе, кышкыда Чилекей Кенгиден чанакту атла Катандуга бир ле күнге једе берген .Ого үзеери, Чилекей Апоягов Алтай ичинде јарлу партизан, чыккан-өскөн јери Кан-Оозы аймакта. Оны бис билерис. «Грозный перевал» деп повестыте Чилекейди Кош-Агаш аймакта Кадыш байдың койын кабырган јалчы деп көргүзип јат. Ол өйлөрдө тартышкан ла јүрген кижинин чын өбөкөзин, ады-јолын адаган кийининде, авторго мынайда эдерге јарабас. Онын повези документально-художественный аайлу. А менин произведениемде јерлердин де, улустын да ады, олоордың чын биографиязы чек өскө. Темдектезе, И. И. Долгополовы Туулу Алтайда Черемховодо деп јуртта јаткан крестьян кижинин уулы деп көргүзип јадым. Алтайда Черемхово деп јурттар да, Долгополов деп өбөкөлү крестьян улус та ас эмес. Менин геройымнын ады И. И. Долгих эмес, Долгополов деп атту-јолду киж.

Эмди база бир тегиндү эмес сурак көдүрерге турум. Нөк. В. Кызымаев литературный критиканын ла художественный произведенийин алдында турган теоретический сурактарды ылгаштырбай турганына тын да өөркөбөс керек: ол кычыраачы, профессиональный критик эмес. Је автордың произведенийинде айдылып турган геройлордың адын кубултканы — онын ајарынбазын, писательдин ижин тын керекке албай турганын керелейт. Чокум темдектер: «Ээлү туулардың сыгындары» деген повестыте Уч-Энгек деп јерди рецензент та неден де улам кичинек буква ла «үч энгек» деп айдат. Бачиматов Кара деп геройды — Каран деп кубултат. Мындый атту-јолду киж Л. Кокышевтин «Мечин јылдыс» деп романында эмес бедн. «Каран» ла «кара» деген сөстөрдүн учуры да эки башка ине...

Менин повезимде Караны улус байлап, Аба деп адагылап јат. А рецензент бай ат ла чоло ат дегенин база булгайт. Чолологоны — ол кижини чала кокурлаган, өчөгөн, шооткон аайлу, онын кандый бир анылу темдегине келиштире адаганы болуп јат. А бай ат — (бистин ле јердегизиле болзо) ол јаан јашту кижини тоогоны. Бу ок произведенийе Эрденнин ле Мөңкүштин энези Мекечи деп атту-јолду киж болгон. Је «критикке» бу персонажтын ады-јолы база јарабай калтыр. Оны Мекеш деп солып койгон. Экинчи повестыте Баграшева Нина Сергеевнаны Садрашева эдип салган.

Телекейлик литературанын текши историязы мындый јаркынду темдек көргүзет: кандый бир писатель бойынын сийинде јүргөн ле јуртаган таныш та кижинин адын канайып та ундып койгондо, оны кийининде критиктер ле литературоведтер түзөтпей јат. Болушты база ла улу орус литературанын историязынан бедрейли.

1831 жылда 21 августта Н. В. Гоголь Пушкинге бичиген письмозында поэттинг үйининг адын канайып та жастыра, «Надежда Николаевна» деп адал койгон. Же Пушкин бойынынг письмозында кокурга шылтай Гоголь нөкөрин мынайда түзеткен:

«Слердинг Надежда Николаевнагар, эмезе менниг Наталья Николаевнам, Слерге эзен јетирип туру...».

Онон бери Н. В. Гогольдын биографтары писательдинг письмозындагы жастыраны түзедип салар арга јок болгон бо?.. Болгоны јарт. Же улу писательдинг творчествозын шиндеген улус оны өнөтийин түзетпеген. Кижн бодозо, бу эш ле кереги јок учурал болгодый. Же бүгүн биске бу «жастыра» Н. В. Гоголь ол өйдө кандый ајалгада болгонын јартайт. Удабай ол «Выбранные места из переписки с друзьями» деп прогрессивный общественный јүрүмге јаан политический каршулу книга бичиген. Ол керегинде улу критик В. Г. Белинскийдинг писательге бичиген јарлу письмозын бис школдон бери билерис.

Мыны ончозын мен ненинг учун айдып ла јартап тургам дезе, јаан литературанын кабайынынг јанында турган шинжүчилердинг, биографтардын, критиктердинг бийик культуразын, писательдинг кажы ла сөзине тоомјылу ла ого укааркабас болгонын темдектеерге амадайдым. Онын учун биске, алтай литераторлорго ло кычыраачыларга, олордон үренер ле тем алар керек.

КПСС-тинг Төс Комитедининг «Литературно-художественный критика керегинде» јөби ле СССР-динг писательдерининг Союзынынг правлениезининг бу сурак аайынча пленумынынг кийининде алтай литература-нын ичкери барар өзүминде бистинг тоомјылу кычыраачылар ла анчадала критикалар јаан салтарын јетирип, чебер ле чындык некелтелү болор деп иженип турум.

Б. УКАЧИН

БАЖАЛЫКТАР

М. Карамаев. Алтай албатыга Ленинниң, Коммунистический партияның берген кереес сыйы	5
А. Саруева. Ленин керегинде кожон. Эпический поэмадан алган үзүктер	12
У. Садыков. Той. Куучын	18
Константин Козлов. Ленин. Улгер . Алтай тилге Б. Укачин көчүргөн	24
Иван Шишжин. Россия — бистин жайымы!	26
Александр Демченко. Почтаьон. Куучын	28
Аржан Адаров. Жылдын бйлөри. Улгер	34
Күүгей Төлөсов. Кадын жаскыда. Куучын	39
Борис Укачин. Аргымактын магы	47
Жебрен жаңду кижинин жолы	49
Москва. Улгерлер	50
✓ Яыбаш Каинчин. Айгырдын бажы. Повесть	51
Паслей Самык. Адамнын колдоры. Поэма	100
Н. Модоров. Најылык башталганында. Статья	106
Эркемен Палқин. — Менин — Бистин. Улгер	111
В. Чичинов. Ленин ле гран ары жанындагы литература. Статья	117

ЛИИТТЕРДИҢ ЛИРИКАЗЫНАН

Бронтой Бедюров. Эрлу кожон	122
Төрөл журтымнан ырап	
Лиит кожончынын иженчизи	123
Каран Кошев. Ак түндер. Улгер	124
Жымаи Белеков. Түндеги жолдор. Улгер	126
Борис Самыков. Тутты сезип калактап...	127
Анда көл жанында. Улгерлер	
С. Манитов. Октябрьдын ийдези.	128
Кажы ла кижини пөкөргө бодоор. Улгерлер	
Э. Тоюшев. Чөлдө. Улгер	129
Борис Кортин. Түштин жанары. Улгер	130
С. Каташ. Октябрьдын шылтузында тсзөлгөн литература. Статья	132
Б. Укачин. Критиктер ле кычыраачы керегинде. Статья	146

ЗЕЛЕННЫЕ КЕДРЫ

Литературно-художественный сборник
На алтайском языке

Редакторы Б. Укачин, В. Самыков. Художники И. Ортоңулов, М. Бабаков. Художественный редактор И. Митрофанов. Технический редактор М. Шелепова. Корректор В. Самыкова.

Сдано в набор 3/У 1972 г. Подписано к печати 12/У 1972 г. Формат 70×84¹/₁₆. Усл. п. л. 10,33. Уч.-изд. л. 8,51. Бумага типографская № 3. Тираж 1000 экз. Заказ № 1847. АН 09215 Цена 44 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27

49.4874

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1972